

AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

AZ ERDÉLYI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET ÁLLANDÓ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK

MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

POKOLY JÓZSEF.

V. KÖTET

AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK TÖRTÉNETE.

BUDAPEST.

1905.

TARTALOM.

MÁSODIK KORSZAK.

I. Egyházalkotmány és jog.

17 *Az egyház viszonya az államhoz és az államfőhöz.* A diploma teremtette új helyzet. Kilátások a jövőre. Az uralkodó rekatholizáló absolut politikája a ref. egyházat igyekszik védőitől megfosztani. A róm. kath. vallás, mint a hivatalképesség első feltétele. A Mikses-féle pontok a róm. kath. vallás uralkodóvá tételére czéloznak. A cameraticumok elvonása. Gyermeknevelések állami segédlettel. Az autonomia első sérelme. Az alaptörvények megrontása. Az egyház kormányzata a guberniális hivatalnokok kezében. Mária Terézia és II. József autonomia ellenes törekvései

18. *Az egyházalkotmány átalakulása, fejlődése.* A főconsistorium, mint az orthodoxus fejedelem utóda. Ingadozás a főconsistorium alakjában. Az 1709. évi első szervezet. A főkurátorok száma, a curatoratus kiépítése. A generális zsinat hátratétele miatt a papság nehezettel. Az 1713. évi új szervezet a paritás alapjára helyezkedik. Az új szervezet feledékenységre megy. Az első részletes gondnoki utasítás. Püspökválasztás körüli harcok. A «successio», mint orvosság. A papság törekszik a generális nótárius jelölésére befolyjni. A főconsistorium a tisztán egyházi ügyeket is a maga felügyelete alá vonja. A papság mellőztetik az egyházi főkormányzatban. Ennek erkölcsi káros hatása. Az egyházközségi élet átalakítása. Kísérlet a papmarasztás eltörlésére. A presbyteriumok felállítatnak. Az egyházközség bevonása az egyházi igazgatás körébe. Az egyházmegye

Lap

1—15

átalakulása. Világiak a partialison. Partialis nótáriusok successiója. A tractuale consistoriuruok felállítatnak. Az independens gyülekezetek rendezése. Püspöki vizsgálat alatti egyházak. A Communitas	Lap 16—67
19. <i>Vagyonügy.</i> A közvagyon fontosságának növekedése. A Gilányi-hagyaték s a kollégiumi tőkék kezelése. Bethlen Miklós gróf. A cameraticumok beszüntetése az egyházat nyomasztó helyzetbe juttatja. Harcz a kenyérért. A közpénzek megosztása. Az egyház tőkevagyon a főconsistorium kezelése alatt marad. Mária Terézia kormányának támadása egyházunk anyagi létfeltételei ellen. A piafundatiók. Málnási László. Pontosabb vagyonkezelés. Papi nyug- és gyámdíjak. Eszékiánum. A collecta. Az egyházközi vagyonkezelés rendezése. A kollégiumok mostoha helyzete. Az 1811. évi devalvatio	68—86

II. Kultusz és erkölcsi élet.

20. <i>A kultusz.</i> A kultusz a puritán eszmék hatása alatt egyszerűbbé lett. Agenda készítési terv. Kiss Gergely Agendája. Templomi könyörgések. Igehirdetés, kátémagyarázat. Énekügyi reformkísérletek. Az orgona befogadása. Templomon kívüli szertartások. Konfirmáció	87—105
21. <i>Erkölcsi élet.</i> Az egyházi fegyelem gyakorlása elveszíti az állami karhatalom támogatását. Az idegen katonasággal fellépő erkölcstelenség. A fegyelem elől a hívek hittagadással menekülnek. A curapastoralis fontosságának felismerése. A presbyteriumok fegyelmi gyakorlata. Házi egyházkövetés. Egyházkövetés megváltása, mint bűnbocsánatárulás. II. József megtiltja a megesett személyek egyházkövetését. A lelkipásztori gondviselésnek mint a lelkészképzés alkatrésze	106—120

III. Tanügy és irodalom.

22. <i>Kollégiumi tanügy.</i> A kollégiumok zilált viszonyai. Soós Ferencz püspök propositiói a tanügy reformálása érde-	
--	--

kében sikertelenül hangzanak el. Az ifjusági élet hanyatlása. A külföldi tanulmányok jó hatása. Stipendiumok. Az elnyerhetőség feltételei. Mária Terézia a külföldi egyetemek látogatását megnehezíti. Ajtai grammaticája, mint a tanügyi reformok megindítója. Harcz a grammatica körül. Az egységes tanterv eszméje. A marosvásárhelyi litteraria commissio munkálata. Német nyelv tanítás. II. József a systhema studiorum-ot erőszakolja. Háromszéki német iskolák. A tanítás céljának felfogásában beállott változás. A nemzeti eszme bevonulása a kollégiumi tanügybe. A nagyenyedi 1819. évi «norma discendi». Harcz a latin és magyar nyelv körül. Új tantárgyak a kollégiumokban. A professorok száma gyarapodik. A tanárválasztás módjának változásai. A kollégiumi élet	121—157
23. <i>Népoktatás.</i> A nemzeti iskola eszméje a fiúiskolákba is bejut. A mesterek állandósítása, mint az anyanyelvű oktatás egyik eszköze. II. József simultan iskoláinak hatása. A népoktatás felkarolása. Az 1786. évi «népiskolai utasítás». Tankönyvek irattatnak. Kiss Gergely. Általános érdeklődés a népoktatás ügye iránt. A garasos intézet. Tanítóképző felállításának terve	158—167
24. <i>Egyházi irodalom.</i> A censura hatása. Halotti actiók. Egyházi beszéd irodalom. Építő olvasmányok. Világi íróink. A bibliai tudományok. A rendszeres hittan hiánya. Az egyháztörténelemírás fellendül. Bod Péter, Benkő József. Gyakorlati theologia. Egyházjog. Philosophiai írók: Cartesianusok, Wolfianusok. Pedagógusok. Az újabbkori fellendülés a világi tudományosság terén. A theologiai irodalom pangása s ennek okai	168—191

BEFEJEZÉS.

Befejezés	192—196
-----------	---------

FÜGGELÉK.

Területi beosztás és népesség. A ref. egyház hívei magyarok; a vármegyékben és a székely székekben laknak. A gyulafehérvári róm. kath. püspöki megye magyar területének beosztása a reformatio előtt. A gyülekezetek száma. Az erdélyi magyar egyház első egyházmegyéi. A nemzeti egyház felekezeti egyházakra bomlik. A róm. katolikus, református és unitárius gyülekezetek valószínű száma a felbomlás idejében. Egyházi beosztás az unitárius és református egyházban. A református egyházmegyék, gyülekezetek és hívek száma a XVII. században. Az 1766. évi népszámlálás eredménye. A szilágyszolnoki egyházmegye bekebelezése. XIX. századbeli adatok 197—247

MÁSODIK KORSZAK.

I. EGYHÁZ ALKOTMÁNY ÉS JOG.

17. Az egyház viszonya az államhoz s az államfőhöz.

A leopoldi diploma által létrejött új helyzet végzetes fordulatot teremtett Erdély közjogi életében és szomorú változást hozott a ref. anyaszentegyházra nézve is. Maga a diploma a fejedelmi korszak alatti jogállapotok fentartását ígérte ugyan, de tényleg kivette az állam kezéből az önrendelkezés jogát és az összes állami szervezeteket a fejedelmi akarat végrehajtó közegeivé tette, mely akarat érvényesülésének az állandó német őrség — a praesidium — adott nyomatékot.

Erdélyt kettős veszedelem fenyegette az új helyzetben t. i. alkotmányának és ebben legföltettebb kincsének: a lelkiismereti vagy vallásszabadságnak elvesztése. A mint e kettő Erdély javára egymást kiegészítette, épen úgy támadt ellenök egyesült erővel az absolut fejedelmi hatalom érvényesülési törekvése és a róm. kath. reactio. A fejedelmi absolutismus egy fejlettebb és szervezettebb közkormányzati szervezet erejével akarta az erdélyi autonom közhatóságokat legyőzni; a róm. kath. reactio hasonlóképen erőhatalommal akart diadalmaskodni a protestantismus felett, melynek védelmét ugyanazok a sánczok alkották, a melyek a közszabadságot is védelmezték. A kor pedig Európaszerte az erőnek, a hatalomnak és nem a jognak kora volt. És így nincs

mit csodálkoznunk a felett, hogy a védelmétől megfosztott jog csak papiroson tudta magát fentartani; sőt még ezt is nyereségnek kell tartanunk, mivel így legalább képes volt egy szebb jövő alapjait megőrizni.

A diploma egy absolut törekvésű királyságot hoz az állam élére és egy buzgó róm. kath. vallású fejedelmet a protestantizmussal szemben. Ha Erdélyre, mint alkotmányos és túlnyomólag protestáns államra, ez a körülmény kettős veszedelmet jelent, akkor ennek hátrányait bizonyára a ref. anyaszentegyház érezte meg leginkább, mint a mely a legközelebbi multban, csaknem egy teljes századon keresztül, a szabad alkotmánynak és a ref. vallású fejedelmek kegyének áldásait érezte. Eddig jogilag első volt az egyenlők között, de tényleg majdnem uralkodó egyház, mert az uralkodó vallás minden előnyeit élvezte. Most első lesz az elnyomottak, az eltiprásra szántak között, mert bukása nemcsak a róm. catholicismus diadalát, hanem az alkotmány teljes elnyomatását is jelentené.

Egyházunk helyzete az állammal szemben tehát nemcsak abban a tekintetben változik, hogy többé nem élvezzi a fejedelmi kegy előnyeit, hanem főleg abban is, hogy az állami főhatalom egyik tényezője határozottan megrontására tör. A református egyház, melynek hívei az alkotmány legkeményebb őrei, az uralkodó szemében a lázadás, az egyedetlenség melegágya, a melynek feldulása ennek következtében állami közérdek. Az egyház tagjai épen ezért a közhivatalokban mellőzendők. A király célzatainak, az absolut fejedelmi hatalom megszlárdításának, csak róm. katolikus egyének lehetnek megbízható közegei. Így aztán az állami főhatalom második tényezője, a kormány is, egyházunk ellen foglal állást és minden törekvést, mely megrontásunkra irányul, a már

fentebb említett szempontból felfogott állami közérdek előmozdítása végett, a rendelkezésére álló végrehajtó hatalommal támogat, vagy — a jobbik esetben — érvényesülésében nem gátol. Az állami souverainitás második főtenyezője, az országgyűlés, jóindulatát ugyan nem vonja meg egyházunktól, de szava, akarata érvényesítésében az erőt nélkülözvén, jó szándéka az érzületből a létesülés, a cselekvés terére lépni nem bír.

Azonban igaztalanok volnánk, ha I. Leopold, I. József és III. Károly uralkodók személyét úgy tüntetnénk fel, mintha azok a cselekmények, melyek az állami főhatalom részéről egyházunk elnyomására irányultak, az ő közvetlen akaratok szüleményei lettek volna. Ők buzgó róm. katolikusok voltak, kik egyházunknak az eretnekek feletti diadalait szívesen látták, örömmel szemlélték, de több alkalommal adtak annak is kifejezést, hogy ily célra az erőszakos, a jogtalan eszközöket nem helyeslik, elítélik. Egyedül Mária Terézia volt az, ki önmaga cél tudatosan és szándékosan használt törvényellenes eszközöket hitünk, vallásunk, egyházunk elnyomására, kinek erőszakos uralmát lehetetlen pusztán tanácsadói számlájának terhére jegyezni fel. II. Józsefet pedig, daczára azoknak a támadásoknak, melyekkel alkotmányunkat mindenestől eltörölni kívánta, határozottan egyházunk jóltevői, a szólásszabadság, a felvilágodottság zászlóvivő bajnokai közé kell sorolnunk.

Mily szomorú magyar protestáns egyházunknak történetében I. Leopold félszázados uralkodásának emléke! És mégis a gyász, a könny, a vér, mely egyházunkra borult, melyeket egyházunk özönnel hullatott, nem az ő, hanem Szelepcsényinek, Széchenyinek, Kollonich kardinálnak, ennek a «vörös katonának», a «hazafias» magyar

róm. kath. klérus első zászlóvivőinek nevét szennyezi. Erdély ügyeiben is a pótdiploma, melynek kiadásánál gróf Kinsky háttérbe tudta szorítani Kollonich befolyását, arról tanuskodik, hogy az uralkodónak a vallási ügyekben is volt érzéke a jog iránt. Később a Kollonich által kisserkesztett Mikes-féle punctumok végrehajtását Bethlen Miklós, ki egyenesen a felséghez fordult, meg tudta akadályozni, sőt tőle az egyháztól eltartott camerariumok folyósítására ismételt rendeleteket eszközölt ki. III. Károly, kinek idejében a királyhágóntuli testvérek az 1715. évi 30. s 31. t.-cikkek s az 1731. évi Carolina Resolutio ígája alá rekesztettek, a kinek uralkodása alatt a mi egyházunk gyulafehérvári kollégiumát, templomát, parochiális és professori házait veszíti: visszadja a II. Rákóczy Ferencz-féle háboruban megakadt fiscalis javadalmainkat. Ha Antalfi «erdélyi» püspök ravasz fondorlatára kiadja is 1727. évi rendeletét, de annak végrehajtását épenséggel nem sürgeti. Jellemző reá nézve az a felelet, melyet Bethlen Katának, — kitől róm. kath. vallású első férjétől származott gyermekeiknek elvételét és róm. kath. vallásban való neveltetését, hamis informatiók alapján elrendelte, — folyamodványára adott. «Az udvarnál már nyilvánosságos, hogy a haza törvénye szerint a gyermekeknek az anyjoknál kellet volna maradniok, de minthogy ő felsége egyszer megigérte az ellene valóknak, hogy elveszi, azért már így kell lenni; meg nem másolja».*

Nem így áll a dolog Mária Teréziánál, ki Erdélyre is önkényt alkalmazza a magyarországi törvényeket és valóságos rendeleteket, a ki felelevenít és erőszakosan ke-

* Szilágyi Ferencz: Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században. Budapest, 1874. 117. l. Bethlen Kata Önéletrajza.

resztül visz olyan régebbi intézkedéseket, melyektől elődei elállottak; a ki maga készített tervet az eretnekek kiirtására s gróf Bánffy Ágnes elraboltatását, br. Wesselényi Miklós gyermekeinek elvételét maga rendeli, maga intézteti. Alatta hitsorsosaink vigasztaló szót, a törvénytelen erőszakos eljárások elítélésére, a vallásszabadság körüli legelemibb emberi jogok elimerésére csak egy hangot is, sőt még jóindulatú meghallgattatást sem találtak. A magyarországi és erdélyi protestantizmusnak nincs oka, nincs módja arra, hogy a királynőről bármi tekintetben is, csak egyetlen nemesebb tetteért is, hálásan emlékezzék meg egyháza történetében.

De mégis egyházunk legveszedelmesebb ellenségei a királyi kormányok és ezek tagjainak spiritus familiarisai, a jezsuiták voltak. Honfi honfi ellen olyan ádáz dühvel, olyan kaján irigységgel, olyan alattomos fondorkodó utakon talán sohasem tört még hazánk ezeréves fennállása alatt, mint a rekatholisatio 90 éves történetében, midőn a jezsuita tanintézetekből eltorzítva kikerült jellemek az önzés, a nagyravágyás, a hiuság kielégítésére, az ennek útjában álló akadályok elhárítására, a vallásos fanatizmust olyan fortélyos, titkos és nyílt módon használták fel, mely minden idők és korok nemesb lelkeit csak utálattal töltheti el. Nyomukban haladtak a rajtok még túltenni igyekvő szerencsétlen apostaták, kik nemcsak hitőket, de sokszor jellemöket, egyéniségöket voltak kénytelenek hiú szenvedélyüknek áldozatni hozni, hogy őszinte meggyőződést színlelhessenek, hogy gyászos lépésük jutalmát elvehessék. Ezek voltak az eszközök, melyekkel a jezsuitizmus, az ember legnemesebb vallásos érzületének s indulatának ezen örületes eltévelyedése, — a jézus-társaság fiai, a szeretet isteni mestere nevének megcsufolói, végrehajtották azokat

a munkákat, melyek örökös szegényfoltjai lesznek az emberi civilisatio történetének. Az erdélyi XVIII. századbeli egyházpolitika eredményeire alig vethet valami jellemzőbb fényt, mint Mikes és Gyulafi róm. kath. főurak érdekében, Baranyai jezsuita páter által Száva Mihály részére írt utasításának eme szavai: «A katolikus válás különös előnyének itéljük, ha katolikus személyek, mintegy az egyháznak erős oszlopai, hivatalokra, címekre és méltóságokra előmozdítottak».* Ezen szavak segítségével, mint varázs igéssel, megérthetjük az Apokrif, Mikesek, Hallerek, Kornisok egyházpolitikai szereplését és az apostolok legiójának keletkezését.

A református egyház tehát ily körülmények között csakis az állami élet alsóbb fokú szerveinél, az autonóm hatóságok részéről, találhatott támogatást és segítséget. Itt sem a főispánok és kapitányok, kik idővel majd mind a róm. katolikusok közül teltek ki, hanem az egyszerű köznemesekből választott főbírók, alispánok voltak, kik az állami *ius advocatiae* az egyháznak megadták, kik a dörgedelmes és villámló felsőbb parancsolatokat vagy az irattár útján tették ártalmatlanokká, vagy enyhe eljárással vették el azok erejét, kockáztatva ez által saját existenciájukat is egyházuk érdekében.

Református anyaszentegyházunk, mint ezt a múlt században láttuk, még a nemzeti fejedelmek alatt is és ezekkel szemben is megtudta őrizni autonómiáját. Az eredetileg tisztán hierarchikus színezetű egyházalkotmányban ugyan idővel a világiak és ezek között első sorban a hitsorsos fejedelem, mind több és több szerephez jutnak, de ez a

* A budapesti m. kir. tudományegyetem kéziratára 522. sz. a. A Hevenessy-gyűjteményből.

szerep nem az államfőt, hanem a főpatronust illeti meg. Sőt a kálvini egyházalkotmány természetének megfelelően, az autonom egyház nagyobb befolyást gyakorolt az államra, p. o. az egyházi fegyelem s a *ius advocatiae* érdekében szükséges *assistencia* megkövetelésénél, mint a minőnek ő tért engedett az állam számára a maga belügyeiben.

Az autonomia a diploma után is megmarad, csakhogy fokozódott megszorításokkal és megnyirbálások mellett. A fejedelmi hatalom és kormányzat abszolút irányú fejlesztése nem kerülhette ki, hogy a ref. egyház önkormányzati szabadságának területét is érintse és a rekatholisáló állampolitika hasonlóképen abban az irányban hatott, hogy az autonomia csorbulásokat szenvedjen. Nem az erőszakos templom foglalásokra, egyházi és iskolai jószágok és jövedelmek eltartására, a világi hitsorsosoknak a közhivatalokból való kizárására gondolunk itten, mivel ezek nem az autonomiának, hanem az általános vallásszabadságnak sérelmei: de azokra a kormánytényekre, melyek tisztán az egyházi önjogú törvényhozást, kormányzást és biráskodást korlátolták, a melyek az általános vallásszabadságnak is sérelmei ugyan, de egyuttal legérzékenyebb sérelmei, melyek bensejében támadják az egyházat.

III. Károly alatt tapasztaljuk először, hogy az autonómiát a kormányhatalom kikezdi, sőt erre különös jog-alapot is kíván felállítani. A házassági biráskodást támadja meg először s «a rendetlen divartiumok miá» 1729-ben egy rendeletet is küld az országgyűlésre, melyben ezen ügyek kezelése körül nagyobb körültekintést parancsol az egyházra. Majd 1731-ben újabb rendeletet ad ki III. Károly, melyben magát «*indisputabilis supremus index in causis matrimonialibus subditorum suorum religionum protes-*

tantium»-nak, az az protestáns vallású alattvalói házassági ügyeiben kétségtelenül legfőbb birónak nevezi s melyben megparancsolja, hogy házassági elválasztó ítéletek «csak igen méltó és kegyelmetek egyházi constitúciói s consistoriale statutumai, úgy kegyelmetek theologusitól, s doktoritól közönségesen comprobáltatott okokból legyenek» stb.*

Hogy ezen, br. Sorger György károlyfehérvári püspök befolyására kelt intézkedések célja, a prot. házassági ügyeknek a r. kath. szentszékek elé való juttatása volt, az nyilvánvaló. A legérdekesebb azonban az a jogczim, melyet az uralkodó rendelkezései alapjául vesz, t. i. hogy ő a protestánsok házassági ügyeiben kétségtelenül a legfőbb biró. Ezen felfogásnak sem az állami, sem az egyházi jogban nem volt ugyan fundamentuma, de azért ki láthatjuk belőle a háta mellett lappangó jezsuita logikát, mely a prot. házasságot polgári kötésnek, a házasságkörüli pereket polgári pereknek magyarázza és így a Tripartitum alapján a király legfőbb bírósága alá helyezi. Csakhogy a hazai törvények az egyházi törvénykezés tárgyait nem sacramentalis jellegök szerint állapították meg és a házassági biráskodás protestánsoknál és r. katolikusoknál, törvény szerint egyaránt «res mere ecclesiastica»-nak tekintetett, így fogatván fel maga a házasság is. Az uralkodónak így igényelt joga különben a németországi evangélikusok consistarialis szervezetének alapelveire is volt építhető. Vajjon ez vagy amaz alap volt-e a követelt jogigény forrása: az közönyös dolog, hanem az benne a fontos, hogy a ref. egyház egyik sarkalatos jogát a fejelelemmel kívánja megosztani. A III. Károly által meg-

* Bod Péter Synopsis iuris connubialis, Cibinii 1763. 95—96. l.

vetett alapokon folytatta aztán Mária Terézia az uralkodónak a prot. házassági jogba való beavatkozását, midőn a 3. és 4. fokú rokonság akadályát alól való dispensatiót magának követelte, majd 1769-ben a guberniumra bízta a taxáját megállapította.

III. Károlynak 1727. decz. 11-iki rendeletében az apostasia-tilalom és a templom és iskola építéshez megkivánt felsőbb jóváhagyás szükségének elrendelése az, a mi egyházunkat leginkább érintette. Az első, mint az országos törvényekbe ütköző tilalom, az interconfessionalis viszonyokat változtatta — önkényesen. Az utóbbi azonban már az autonómiába ütközik bele, mivel egy törvényesen bevett egyháznak legegyszerűbb joga, hogy roskadozó temploma helyét újat építsen, a szükséghez képest iskolát állítson stb. Az engedély megkövetelése a r. katholicismus érdekében történt hogy az meg is tagadtathassék. Azonban külsőleg az állami ius superinspectionis köntösét ölté magára; mintha az adózó népnek védelmét czélozná. Így Mária Terézia kedvencz r. kath. püspökét, Bajthayt is rendre utasította, mivel ez előzetes királyi engedély nélkül templomot merészelt építtetni. Csakhogy ez a látzólagos egyenlő mérték a valóságban nagyon is egyenlőtlen volt, mert míg a r. katolikusoknak az engedély mindig könnyen megadatott, a protestánsok csak hosszas zaklatás útján juthattak ahhoz, ha ugyan megkaphatták.*

Mária Terézia alatt autonómiánk éppen sok sérelmet szenvedett. Azonban a sérelmek számánál fontosabb az, hogy csak a ref. egyház elnyomása és a r. katholicismus emelése érdekében történtek. Megtámadtatott hitvallásunk, melynek egyik symbolikus könyve elkobzásra ítélt-

* Lásd e mű III. kötet 13/b fejezetét. V. ö. Szilágyi Ferencz i. m.

tetett és a melylyel ellentétben a bábák keresztelese egyházunkra erőszakoltatott. A r. kath. ünnepek megünneplésének elrendelése is belevág autonómiánkba épen úgy, mint a lelkiismereti szabadságba. A házasságkötési liturgia átalakítására irányuló rendelet, válópereink revisiója, vagy zsinataink utasíttatása ilyen perek ellátására, szintén autonómiánk sérelme. Püspökeink királyi megerősítése, bár látszólag az Approbata Constitutiókon nyugodott, a szabad választás veszélyeztetését foglalta magában. Nem egy ízben fordul elő, hogy egyes lelkészeink ellen fegyelmi kereset indítása rendeltetik (Markosfalvi Sós Péter), vagy hogy egyházi hatóságainkkal szemben a gubernium a vétkes egyházi személyeket pártfogásába veszi. Iskolai s vagyoni autonómiánk megtámadásáról már bővebben szólottunk.*

Az egyházi autonómia helyzetét legvilágosabban az u. n. gubernialis rendeletek özöne tárja fel, melyek főconsistoriumunkhoz intézve, végrehajtást igényeltek. A mi egyházunk főconsistoriumát úgy tekintti a kormány, mint saját végrehajtó közegét, melylyel rendelkezik, melyhez leír, melyet utasít, melynek rendel, az pedig hozzá jelent, felír és előterjeszt. És ez a helyzet nem csak hogy autonómiánk szabadságát sértette, hanem egyúttal hatóságaink atyafiságos szellemét is megvesztegette, utat nyitván annak a bürokratikus iránynak, melyet lefelé a kiméletlen modor és felfelé a szolgálai megalázkodás jellemez.

A főconsistorium irányítói mindig azok a legtekintélyesebb világi hitsorsosok, kik a közpályán, a közhivatalokban is legmagasabban állottak, a kik tehát, ha alkalmasok voltak is a közvetítésre, de ennek sikertelensége

*Lásd u. o.

esetén alkalmatlanok voltak a passiva resistentiára. Állásuk exponált jelleme hozta magával, hogy az uralkodó akarata előtt meg kellett hajolniok s így főconsistoriumukat a németországi prot. főconsistoriumok színvonalára süllyesztették alá, mikor t. i. már csak részben van fenn autonóm jellege, más részben pedig az állami főhatalom egyházkormányzati tevékenységének közvetítő közege.

A főconsistorium ezen jelleme Mária Terézia idejében még csak kialakuló félben van s nem ölt határozott vonásokat magára, mivel az uralkodó egyházpolitikája első sorban egyenesen protestáns vallás ellenes és nem csak az autonómia letörésére irányul. Ellenben II. József alatt már teljesen kifejlik. Ez az uralkodó nem bántja a ref. vallást, nem sérti a lelkiismereti szabadságot, de e helyett nem tűri a főhatalmi akaratától független szervezeteket és ezek működését. Ugy hogy II. József alatt az erdélyi főconsistorium és p. o. a szászországi ev. főconsistorium között fontosabb különbség csak a tagok beválasztásának módjában van, sőt ez a különbség is illusorius a főconsistorium ama szervezeténél fogva, hogy vezetői az uralkodó által kinevezett, állami hivatalban levő, legfőbb rangú hitsorsosokból áll. És a főconsistorium maga után vonta az egész egyházi autonómiát is. Mert az egyházközségek, egyházmegyék és generalis synodus már ekkorra — mint alább említjük — teljes függésbe jutottak a főconsistoriumtól, de meg másfelől az uralkodó rendelkezett ezek gyűléseinek tartása helyéről, idejéről, tárgyáról, ellenőrzéséről.

Vagyis az erdélyi ref egyház a diplomától kezdve lassanként veszteni kezdi autonómiáját és Mária Terézia korától fogva önkormányzati szabadsága mind jobban jobban csorbul, míg végre II. József alatt rohamosan,

szinte egyszerre elveszti azt és consistoriális szerveztű egyházzá lesz tényleg, habár jogilag autonómiája megmarad is. Egyházunknak az állami főhatalomhoz való ezen viszonyából fejlődik ki egyházalkotmányunknak consistoriális jellege, a mely tehát nem a zsinat-presbyteri rendszerrel, hanem egyenesen magával az autonómiával áll ellentétben, a minthogy a németországi protestánsoknál is nem az a consistoriális egyházalkotmány jellemző vonása, hogy consistorium igazgatja az egyházat, hanem az, hogy ez a consistorium az államfő egyházi felségjogainak kezelője, hogy az egyházi hatalom (potestas ecclesiastica) nem az egyháznál, hanem az államfőnél van és így az egyháznak nincs autonómiája.*

Ime a diploma, mely a vallásunknak, egyházunknak a független fejedelemség alatti jogait biztosította, miképen szolgált alapjául vallásunk és egyházunk jogainak megcsonkítására. Benne már adva volt a lehetőség arra, hogy anyagi jogi tartalma érvényéből kiforgattassék, pedig egyelőre úgy látszott, mintha más változást az nem is szült volna a választó fejedelemség megszüntetésén és a r. kath. vallású államfő elismerésén kívül. Csakhogy ez az örökös r. kath. vallású uralkodó a ref. egyháznak a diplomában biztosított jogállását majdnem megsemmisítette.

Egyházunk, az evangeliumokban gyökerező politikai principiumainál fogva, igyekezett megadni a császárnak azt, a mi a császáré, a mint megadta Istennek azt, a mi az Istené. Még élt Apafy, de már Caraffa volt az úr Erdélyben, midőn 1688-ban az egyház a fejedelemért mondandó közkönyörgésekbe bevette «a római császárt»

* Lásd e mű IV. kötet 3. s 4 fejezeteit.

is.¹ Be bizony a mint a r. katolikus atyafiak, a felség parancsa szerint, templomainkat, iskoláinkat, dézmáinkat, quartáinkat szedegették, hitsorsosainkat a hivatalokból kiszorítgatni kezdték, ismételten szükséges volt elrendelni a zsinatokon, hogy «a római császárárt könyörögni kell, mint felséges urunkért s a seniorok vigyázzanak erre cum animadversione». Elég számmal lehetnek olyan papok, kik nem tudtak vigasztalást nyerni abból a hitből, hogy a császár az ő református alattvalóinak szerető édesatyja, ki jogait megvédelmezni s fentartani akarja, hanem gonosz tanácsadói a bajok okai. Hiszen ott volt a császár pecsétje és kezeirása minden sujtoló rendeleten; kollégiumot, paplakot, dézmát a császár nevében foglaltak; papot, mestert a császár nevében kergettek el. Az elkeseredett pap aztán könnyen elfeledte a liturgiának ezt az új alkatrészét. Sőt még az oly annyira figyelmes Kolozsvári István püspököt is br. Wesselényi Istvánnak kellett figyelmeztetni 1716-ban,² hogy az uralkodó ujjszülöttjéért hálaadó istentiszteletet rendeljen el az eklézsiákban. Az április 13-án született fiörökösért jul. 12-én tartották meg az erdélyi ref. gyülekezetekben a hálaadó istentiszteleteket.

De már később a folytonos csapás, zaklatás, elnyomtatás alatt az uralkodó jóindulata volt az egyház egyedüli

¹ Benkő Synopsis. Az 1696. évi enyedi zsinat határozata tesz erről említést a következőkben: «A római császárárt könyörögni kell, mint felséges Urunkért, az 1688. esztendei conclusum szerint. A seniorok vigyázzanak erre cum animadversione».

² Egyházkerületi levéltár 1716—7. V. ö. A görgényi egyh. megye protocolluma I. köt. 346. lapján az 1716. évi enyedi generális zsinat határozataival. L. még Benkő Synopsisából ugyanezen zsinat végzéseit.

reménye. Általánossá, közmeggyőződésé válik, hogy az uralkodótól és csak is tőle személyesen remélhetnek, várhatnak jót és így a bizalom mindjobban erősödött, sőt ezt a folytonos csalódások, hiábavaló várakozások még csodálatos módon fokozták. És mikor II. József által végre megszabadítottak a r. katholicismus lidércnyomása alól, ez az uralkodó minden politikai és egyházkormányzati erőszakos intézkedései dacára is olyan népszerű lett ref. népünk előtt, mint egyetlen elődje s mai felséges uralkodónkat kivéve, egyetlen utódja sem. Már mikor uralkodótárs minőségében beutazta Erdélyt, csodadolgokat regéltek felőle és nagy várakozásokat fűztek hozzá, ki még az unitáriusokat is oly kegyesen fogadta. És mikor a remények egy része teljesedésbe ment, szinte legendaszerű elbeszélésekkel könyezték nemes alakját. Ez a tisztelet magyarázza meg, hogy tőle egyházunk oly sokat túrt el szó nélkül és ha a tolerancia rendelet és a tanügy kérdésében folyamodvánnyal kereste is fel, később az autonomia fokozatos csonkítását, még a házassági biráskodás elvételét is, szó nélkül túrta, habár jogosoknak e tényeket el nem ismerte is.

A habsburgi házból származó ez öt uralkodó, kiknek mindenike vagy vallásunk, vagy egyházunk, vagy mindkettőnek szabadságán s jogain oly érzékeny sebeket ejtett, nagy mértékben átalakította egyházunknak az államhoz s az államfőhöz való viszonyát. Jogilag bevett vallás és autonom egyház voltunk, de tényleg túrt vallássá és consistoriális szervezetű egyházzá lettünk alattuk. Csak-hogy jogainkat velők szemben sem félelemből, sem kedvkeresésből fel nem adtuk s így, midőn elmúlt az a kor, midőn a jogot a hatalom helyettesítette, mikor a törvény helyett az erő uralkodott: vallásszabadságunk és autono-

miánk csillaga újból felderült. Nehéz idő volt ez a 100 esztendő, de alatta hitsorsosaink vallásos buzgósága, hite, szenvedése rendületlenül őrt állott szent jogaink felett, úgy hogy ezek diadala a nélkül következett be, hogy ehhez a diadalokhoz erőszakosságoknak, megtorló és bosszúságszülte türelmetlen indulatoknak és cselekedeteknek szennye tapadna. A protestáns restauratio még csak nyomát sem mutatja a XVIII. századbeli r. kath. reactio jezsuita szellemű erőszakos és jogtipró eljárásnak. Elveink maguk vítették ki érvényesülésüket, midőn az egész társadalmat áthatva és átalakítva, a vallás- és lelkiismereti szabadságot az emberiség közkincsévé tették és a mai modern egyházpolitikai fogalmaknak, az egyház és állam közötti viszony jelenkori alakulásának, alapjait megvetették.

18. Az egyház alkotmány alakulása, fejlődése.

A XVII. század folyamán láttuk, hogy a puritanizmussal karöltve fellépő presbyterianismus erős ostrom alá vette az egyház hierarchikus színezetű alkotmányát, de főleg a fejedelmek és a tekintélyesebb világi hitsorsosok ellenzése miatt, alkotmány-átalakító kísérlete kudarcot vallott. Azonban egyik alapgondolata, t. i. a világiaknak az egyház-kormányzatra való befolyása, mégis testet öltött. De nem a gyülekezeteket igazgató presbyteriumok megalakulása, hanem az egyházat eddig képviselő generális szent synodus fölé állított főconsistorium létesítése által. Most a diploma után, és főleg a XVIII. században, az a főconsistorium, mely eredetét a presbyterianismuskak köszönheti, miután többféle alakulásokon ment át és megszilárdult alakot öltött magára, életre hívja a presbyteriumokat is, de a viszonyoknak megfelelő alakot, — szinte a mai presbyteriumoknak formáját és nem egyszersmind teljes jog- és hatáskörét is — adván annak.

A főconsistorium megszilárdulása és a gyülekezeti presbyteriumok, vagy mint nevezik, consistoriumok (így hívja az 1791. budai zsinat is) beállítása átalakító hatással van az egyházmegyére és az egész anyaszentegyházra, illetőleg a partiális és generális synodusokra is. Legfontosabb alakulás a világi elemnek befolyása és a korszak vége felé az egyházmegyei consistoriumok megszű-

letése. Úgy, hogy az erdélyi ref. egyházkerület mai alkotmányának alkotó részei tulajdonképpen ezen idő alatt fejlődnek ki. Csak az egyes tagozatok közötti viszony az, mely idővel fontosabb s gyökeresebb változásokon ment át.

A vezető szerep az egész időszakban, valamint később is, egészen 1871-ig, a főconsistorium kezében van. A mint az Approbáták megadták a lehetőséget a főconsistorium kifejlődéséhez, hamarosan létre is jött ez és határozottabb formát is nyert, midőn a nagyenyedi ecclesiastico-politica congregatio 1682-ben a később u. n. állandó és teljes egyházi főtanács (permanens és plenum supremum consistorium) alapját lerakja.

A diplomával teremtett új helyzet megfosztotta ref. egyházunkat leghatalmasabb védő urától, a hitsorsos fejedelemtől és ennek támogatásától. Pedig támogatásra éppen most, a mikor a róm. katholicismus kiméltetlen támadást intézett minden ellen, a mi «eretnek», hitben, szertartásban, egyház-alkotmányban, a társadalomban, az államban, az egyénben, — kétszeresen szükséges volt az egyházra nézve, hogy a szellemi tényezők nyújtotta belső erőkn kívül, olyan külső erők is álljanak s keljenek védelmére, melyek igenis e világból valók. Eddig az egyház és az állam közötti viszony a kálvini felfogás alapján volt elrendezve; de ez most összedőlni indult és szükség volt arra, hogy a mit az állam nem ad, azt az államhoz legközelebb álló hitsorsos társadalom adja meg, mert az assistentia világi eszközeit más nem nyújthatta.

Magának a diplomának létrejötté s az ebbe foglalt biztósítékok azoknak a világi hitsorsosoknak a munkája, kik az állami életben vezető szerepet játszottak. A diploma alap-

ján létrejött új kormány még túlnyomólag református hitsorsosokból állott, kik nemcsak egyszerűen a diploma védelmét, hanem ebben saját vallásuk szabadságának védelmét is kötelességüknek tartották. Azok a református egyének, kik az állam ügyeinek igazgatására befolytak, védtek egyházunk érdekeit, felhasználva azokat az eszközöket is, melyeket hivatalos állásuk, vagy egyéb közjogi jogosítványaik nekik szolgáltatott. De nem csak védtek az egyház érdekeit, hanem egyszersmind intézték annak ügyeit is, mivel ezt egyfelől a régi alkotmányból folyó joguknak is tekintették, de meg úgy találták, hogy az egyház-igazgatás egy részének vezetése a védelem alkatrésze, vagy egyenesen folyamánya. A fejedelmi kornak is meg voltak e tekintetben a maga hagyományai ; de az új helyzet veszélyei megkivánták, hogy az egyház-igazgatásnak abban a részében, melyben a kellő fegyelem hiánya miatt az egészre kiterjedő bajok keletkezhetnek, befolyást nyerjenek azok, kiknek szélesebb látókörük van a bajok felismerésére és több hatalmuk s erejük azok orvoslására.

Így lettek az országgyűléseken összegyűlt hitsorsos országrendek teljes, — a főbb központi állami hivatalnokok pedig állandó egyházi főtanácsosá és így gyakorolták az egyház védelmét, legfőbb igazgatását s nyújtották az egyháznak szükséges *ius advocatiae*t, vagy a mint ezt abban az időben nevezték — a *brachiumot*. A főconsistorium mindkét alakja nem valamely különös egyházi megbízáson, valamely erre, az egyház egyeteméből felruházott hatalommal bíró testület választásán, hanem egyszerűen bizonyos adott tényeken és az egyháznak, mint olyannak határain kívül álló helyzeten épült fel. Ez a főconsistorium a maga hatáskörébe vonja az egy-

háznak összes külső, világi vonatkozású ügyeit s az egyház régi képviselőiténél, a papságnál, csak a szorosabb értelemben vett lelki ügyeket, t. i. a melyeket a közfelfogás ilyenek tekintett, hagyta meg. De idővel ezekre is befolyást, irányítást, sőt rendelkezést igényel magának a főconsistorium, úgy, hogy az egyháznak legfőbb és az ecclesiastica potestast gyakorló szerve a főconsistorium, mely a maga egészében nem egyéb, mint a politikailag jogosult ref. nemesség és főnemesség, kiegészítve a részint állásuknál, részint egyéniségüknél fogva kiválóbb lelkészekkel és a lelkészekhez számított professorokkal.

A főconsistoriumnak ilyes összeállítása és működése azonban csak a gyakorlaton, nem valamely törvényen és szabályon épült fel, mivel az Approbátákban (I : 1 : 3) egyáltalában nem főconsistoriumról, — valamely organicus egyházkormányzati szervről, — hanem csak arról van szó, hogy a rítusokban és az adminisztrációban való változtatást a zsinat csak a világiak beleegyezésével eszközölhet; továbbá az 1682. évi enyedi congregatio is csak 10 férfit nevezett ki kurátorokul, de nem intézkedett arról, hogy ezek egy permanens főconsistoriumot alkossanak, mely főconsistorium állandó egyházi kormány szervvé legyen. Így csupán a gyakorlat alapján történt az is, hogy a diploma után, országgyűlések vagy delegatiók alkalmával, consistoriumokat tartottak az összegyűlt világi egyháztagnak és a meghívott egyháziak. A gubernium s az országgyűlések székhelye Gyulafehérvár lévén, a püspök, professorok, s a közeli papok mindig részt vehettek az ilyen consistoriumi gyűléseken.

Az azonban lehetetlen volt maguknak a vezetőknek is be nem látni, hogy a főconsistorium, melyre az egyház

védelme nehezedett, ilyen határozatlan alakban nem állhat fenn. Az 1697. évben megkísérelték, hogy valami rendet hozzanak bele* Az országgyűlés alkalmával április 14-én gróf Bánffy György gubernátor szállásán összegyűlvén a ref. rendek, választottak az eklézsiái dolgokra új kurátorokat. A főhivatalnokok «maguknak reserválván a legfelsőbb curatorságokat, annak utánna valókat is rendeltek t. i. a kollégiumok és scholák számára világiakat, helybeli papokat és professorokat» és elhatározták, hogy «mikor közönséges ecclesiai dolgok vannak, az olyankor közönséges bizonyos helyre confluálván s azokról discurrálván, azokkal való végzéseket méltóságos gubernator és urak ő nagyságok és ő kegyelmök eleiben vigyék.» Tehát ez a főconsistorium a kurátorokból és pedig az egész egyház főkurátoraiból s a kollégiumi kurátorokból, papok, tanárok és világiakból áll.

Ez a permanens főconsistorium is csak átmeneti alak volt, épen úgy, mint az 1682. évi. Lényege az, hogy a főhivatalnokok az egyház főkurátorai, egyes kiválasztott személyek a kollégiumok és scholák kurátorai. Ezen kurátorok testülete az állandó egyházi főtanács, mely a teljes főconsistoriumnak, vagy helyesebben szólva, a ref. vallású országrendek összeségének megbizására viszi vissza eredetét, a mennyiben még a főhivatalnokokat is, kiket a király kinevezett, ők mint országrendek terjesztik jelölés útján a felség elé. Az egyházi hatalom kétfelé oszlik: egyik részét gyakorolja a generális zsinat, a másikat a ref. vallású országrendek, mely utóbbi azonban maga helyett egy állandó kormány szervet — permanens főconsistoriumot — állít be.

* Czegei Wass György naplója 247. l.

Ugyanez a felfogás jut érvényre a főconsistorium további fejlődési fokozatán is. Ugyanis a II. Rákóczy Ferencz-féle szabadság háború lezajlása után, 1709 április havában Szebenbe összegyűltek a ref. egyház kiválóbb férfiai; a háború alatt oda menekült és ott lakó, a vidékről összejött világiak, és egyéb köz- s főhivatalnokok, magánosok, papok, tanárok stb.

Az összegyűltek tanácskozáskor az egyház ügyei felől, szükségesnek látták, hogy a főconsistorium rendeztessék. Ezért elhatározták, hogy a «consistorium reformatum felállíttassák,* mely is áll a reformata religión levő úri és főrendekből és egyéb alább való, mind vármegyéken, mind székeken levő nemességből universaliter és a méltóságos herczeg (II. Apafy Mihály) tiszteiből». Névszerint 24 világi egyén fel is soroltatik, mint a főconsistorium világi tagjai; de a felsorolás csak «specifica denominatio». Továbbá a főconsistorium második alkatrésze: az egyházi személyek, kik közül tagok «az összes buzgó, kegyesség, okosság által kitűnő s a közügyekben tevékeny és tiszta jellemű lekipásztorok», különösen pedig «a híres nagyenyedi, kolozsvári, gyulafehérvári kollégiumok professzorai; a tiszteletes tractusok esperesei, jegyzői; a kolozsvári, szászvárosi, gyulafehérvári, fogarasi, enyedi, marosvásárhelyi, az ó- és új-tordai, vizaknai, hunyadi, kolozsi, dévai, széki, dési s más hasonló egyházak érdemes papjai».

Ezek az egyháziak és világiak a «politico-ecclesiasticum consistoriumok» tagjai, assessorai; vezetői pedig a főkurátorok, a mely állásra 3 tekintélyes világi: br. Weselényi István, gr. Teleki László, gr. Bethlen László és

* Főconsistorialis protoc. I. 21. l. Egyh. ker. ltr. 1709—6. sz. a.

egyházi részről a püspök, választattak meg. Jegyzőül négy világi férfit nevezett ki a közgyűlés.

Megállapították a tagok kötelességei, melyek a gyűlésekre való szorgalmas járás, a rájuk bizottaknak hűséges elvégzése, az egyház mindennemű ügyei felett való szorgalmas őrködés, felvigyázás, jelentéstétel stb.-ben állnak. Megállapították a főconsistoriumi ülések ideje a «főconsistorium» viszonya a generális zsinathoz és joghatósága is. Tehát, a mi eddig csak a gyakorlat dolga volt, most mind szabályoztatott és némileg részleteztetett is. Így p. o. a főconsistorium gyűléseit az országgyűlések vagy a generális zsinatok idején tartja. Ha az összes consistoriumi tagok meg nem jelenhetnének a generális synodusra, akkor a főconsistorium és a világiak nevében oda képviselők küldetnek, kik vigyáznak arra, hogy méltatlan személyek papságra fel ne szenteltessenek és hogy a két főhatóság t. i. zsinat és consistorium működése között összeütközés és egyenetlenség ne támadjon. E követek közvetítik a főconsistoriumnak a generális zsinat elé terjesztendő kívánságait. Azonban, ha a főkurátorok szükségesnek látják, rendkívülieg is összehívadják a főconsistoriumot.

Legfontosabb a főconsistorium joghatóságának megállapítása, mely szerint «az említett consistoriumnak teljes és kétségbevonhatlan tekintélye (auctoritas) legyen mindenféle egyházi és egyházpolitikai ügyes-bajos dolgoknak, vitás eseteknek, melyek elébe tartoznak, tárgyalására, eldöntésére és felhatalmaztatik, hogy a mit elhatározott, azt végre is hajthassa. A neki nem engedelmeskedő fél, ha egyházi: a kánonok szerint, a világi pedig cselekvénye szerint büntetessék és ha ellenszegül, az egyházból rekesztessék ki, miglen észére tér».

Ha csak egy tekintetet is vetünk ezekre a megállapodá-

sokra, nyilván való fog lenni, hogy itt egy nagyfontosságú egyházalkotmányi átalakulással és rendezkedéssel van dolgunk. Csakhogy az oly formában jelenik meg, a mely tele van határozatlansággal, bizonytalansággal, a jó rendnek megfelelő fejlődés akadályaiival. Egy főconsistorium oly nagy számu és bizonytalan tagokkal és meghatározatlan hatáskörrel, a legzavarosabb viszonyokat kelthette fel az egyházban, midőn az egyes alkatrészek törvényes jogaikkal élni s a szerint működni kívántak. Csakis az elnyomás napjaiban, a mikor a fődolog nem az egyház egyes szervei jogkörének a védelme, hanem az egész életének és szabadságának fentartása volt, — a míg magának az egyháznak kebelében a benső jogkérdés fel nem vettetett, vagy élére nem állított, működhetett jól és áldásosan ez a szervezet. És valóban, mihelyt a külső ellenség létveszélyeztető nyomása megszűnik, a főconsistorium bizonytalan helyzete, szervezete, jogállása igen sok, nagy és elkeseredett belharczoknak lett kiindulási pontja.

Különben egy nagyon szép és a protestantismus szellemének, valamint a kálvini egyházalkotmányi elveknek is megfelelő alapgondolat jut ezen főconsistoriumi szervezetben diadalra, a mely különben már 1671 óta megkezdte érvényesülését, t. i. hogy az egyház, mint vallástársadalmi intézmény, nem a papságon, hanem a hívek összeségén épül fel és az egyházi hatalom is nem a papság, hanem a hívek egyetemének kezében van. Csakhogy ez az alapgondolat meglehetősen torz alakban ölt testet magára, midőn a képviseleti eszmét mellőzi és az egyházi jogosultságot az egyházi hatalom kezelésénél a politikailag, illetőleg közjogilag jogosultak kezébe teszi le. Ez pedig viszont a Tripartitumban gyökerező rendi felfogá-

son épül fel, melyet a protestantismus demokratikus szel-
leme az egyház kebelében nem tudott legyőzni, sőt ő
maga győzetett le általa. A populus Werbőcianus az
egyházban is túlságra jutott és a főconsistorium felállí-
tása, illetőleg az egyházalkotmányba való határozott és
szerves beillesztése által az egész egyházigazgatás súly-
pontja a világiakra, a fő- és köznemességre s az ezekből
választott curatoratusra esett.

Még egy nevezetes intézkedésről és újításról kell meg-
emlékeznünk, mely ugyanezen 1709. évi áprilisi szebeni
gyűlésen történt. Ez a kuratori intézménynek teljes ki-
építése. Ha eddig csak az egész egyháznak s a kollé-
giumoknak voltak kurátorai, most állítottak ilyenek az
egyes egyházmegyék és az egyes kiválóbb egyházak szá-
mára is. Ezek az alkurátorok vagy részleges felügyelők
(subcuratores seu particulares inspectores) voltak a fő-
consistorium törzstagjai. Még nem voltak ugyan úgy
beosztva az alkurátorok, hogy mindenik egyházi szerv-
nek, kollégiumnak vagy egyházmegyének külön kurátorai
legyenek, hanem p. o. a kolozsvári kurátorok viseltek
gondot a széki, kolozsi és dési egyházakra, a fehérváriak
a hunyadmegyei, szászvárosi, hátszegi gyülekezetekre, a
dévai, hunyadi iskolákra stb., azaz az egyház egyes terület-
csoportjai külön kaptak felügyelőket és pedig azok közül
a főbb nemesek és mágnások közül, kik azon a vidéken
laktak s így a gondozásuk alá rendelt egyházak és iskolák
ügyeit állandóan figyelemmel kísérhették. Az alkurátorok
befolyása csak az «ecclesiastico-politica causákra» terjedt
ki. De itt is inkább csak a kollégiumoknál érvényesült a
közvetlen igazgatásban. Ellenben az egyházmegyék, egy-
házközösségek és a gyülekezeti scholáknál a felügyeletben,
a főconsistoriumnak való híradás volt főbb szerepük.

Az az első főconsistorium, mely ezen rendelkezéseket hozta, a melyet méltán lehetne nemzeti vagy országos zsinatnak is nevezni, bizonyára nagy reményeket és várakozásokat fűzött az új szervezethez. Az az intézkedés, hogy a főconsistorium a zsinattal egy időben hívassék össze, könnyen vezethetett volna oda, a hova az egyháziak közül némelyek törekedtek t. i. hogy a generális synodus és főconsistorium egy testté olvadjon össze. Csakhogy a fejlődés nem oly irányt vett és az egyháziak csakhamar szomoruan voltak kénytelenek tapasztalni, hogy az egyházigazgatásban teljesen háttérbe szorítottak. Különben ez a fejlődés egészen természetes is volt. Zsinatot Szebenben, hol a gubernium székel s az országgyűlések is ülészetek, nem lehetett tartani, mivel nem esett az egyház területébe. Főconsistorium pedig csak itt volt tartható. Így a két hatóság nem találkozott, hanem követek útján érintkezett. Az érintkezésben a hatalmasabb fél, — a tekintélyes világiak, — fölébe kerültek az egyháziaknak s a kölcsönös érintkezés a főconsistorium és a zsinat között csakhamar a felsőbb és alsóbb hatóság közötti viszony jellemvonásait ölté magára. A főconsistorium is más lett, mint a hogy tervezve volt, mert azt a nagy testet nem lehetett a szükséghez képest összehívni, tehát csak a mindig együtt levő főkurátorok s más közhivatalos, Szebenben, illetőleg Medgyesen lakó, személyek rendelkeztek.

Azonban, ha a főconsistorium a papság részvétét mellőzte intézkedéseiben, ebből komoly bajoknak és surlódásoknak kellett előállani. Mert a mint a hazai közjog alapján állott a főconsistorium akkor, mikor kebelébe csak a nemességet és pedig nemesi jogán vette fel, ugyan csak a hazai közjogra támaszkodott a papság is, mikor a «privilegium forit» oda állította a mindenben totum

fac ká lenni kívánó főconsistorium elé. A főconsistorium működött a nélkül, hogy egyháziakat hívott volna meg és pedig olyan ügyekben is, a melyek kánon szerint csak a zsinat elé valók voltak. De maga azért 2—3 követét, bizonyos utasításokkal, olykor követelésekkel, mindig elküldötte a generális synodusra. A követek nagyon is rajta voltak, hogy a zsinaton ne a papság, hanem az urak akarata érvényesüljön, a kiknek munkáját a teljesen elaggott és elesett püspök (Veszprémi) tehetetlensége, egyes atyafiaknak az urak köntösébe kapaszkodó fölfelé törekvése, a generális zsinat időlegessége és egy állandó papi képviselő hiánya, nagyon is megkönnyítette.

A főconsistorium küriarchicus törekvéseivel szemben egy kicsiny de szivós hierarchiai s ellenzék képződött, melynek lelke a papság kedvence, a darabos, durva beszédű és modoru generális notárius, Vásárhelyi István küküllővári lelkész volt. Szomoruan nézték ezek, hogy a főconsistorium egyedül a lelkészavatást, a házassági biráskodást és az egyháziak fegyelmi ügyeit hagyta meg a gen. zsinat hatáskörében és minden egyebet maga igazít, sőt még a lelkészavatásba és az egyházi biráskodásba is beleavatkozik, irányítani akar és még egyháziak felett is biráskodik. Ezért már az 1710. évi borosbocsárdi zsinaton gr. Teleki László főgondnok, főconsistoriumi képviselő, és egyes papok között igen heves jelenetek fordultak elő, a miért a főconsistorium nem is késett megróni és bocsánatkérésre utasítani az illetőket.*

Egyszerre egy éles és kemény harcz tört ki a főconsistorium és a generális zsinat között. Mindenik fél igyekezett a maga hatáskörét a másiknak boszantására fel-

* Főconsist. prot. I. 61. l. 1710—36. sz. a.

használni. A főconsistorium kifogásolta, hogy a zsinat «a szent ministeriumra alkalmatlan személyeket candidál», hogy a papok magaviseletére nem ügyel fel s így azok között a sok excessusok, részegeskedés, szitkozódás s az isteni szolgálatban való hanyagság áradott el.¹

A zsinat azzal menti magát, hogy a háboruban és pestisben igen sok minister pusztult el és most nem hagyhatja a nyáját pásztor nélkül, mert az ólalkodó farkasok felfalják, tehát olyanokat vesz fel, a minőket kap, mert candidatusokban is igen nagy a hiány. A papság erkölcsét is a háboru vadította el, de a seniorok eljárnak ellenük, csakhogy ehhez meg brachium kell. Ezt adják meg az urak!² Viszont a papság az urak ellen fordulván, az 1711. évi küüllővári zsinat elrendelte, hogy «a szent synodus privilegiumának megszorításával senki többé a tiszteletes atyafiak közül a maga bajában immediate ne folyamodjék a méltóságos supremum consistoriumhoz, hanem vagy espereséhez vagy püspökéhez sub poena annuae depositionis». Hozzá tették ugyan, hogy «az urak is megunták az ilyen importunusokat»: de ez csak szépítése volt a dolognak.³ Benyújtván a főconsistoriumhoz a gyülekezetek és papok megbántódásait, panaszol a miatt, hogy ezek nem orvosoltatnak és hogy a főconsistoriumban a clerus részéről senki sem vesz részt, mert senki sem hivattatik.

A főconsistorium ez utóbbi jogosságát elismeri és megígéri, hogy a papság részéről a közelebb való esperest be fogják hívni. De hogy a papságon üssön egyet, ugyan

¹ U. o. I. 127. l. 1710—16., 1710—43. sz. a.

² Egyh. ker. ltr. 1710-36. sz. a,

³ Benkő Synopsis. V. ö. Görgényi e. m. prot. I. 345. l.

akkor elhatározza a marosvásárhelyi egyház részéről támadt kellemetlenség hatása alatt, hogy «a papok ne legyenek kurátorok se itt, se másutt, hanem secularis personák. Ezekről írni kell az odavaló kurátoroknak keményen».¹

Azonban a zsinat hamarosan belátta, hogy nem lesz jó az urakat a papság ellen háborítani. Hiszen ha az egyháziak privilegiumait rontják-bontják is, de az egyházat mégis csak védelmezik. Nem lehetetlen, hogy maga a generális notárius is, kinek a sirja szélén álló Veszprémi után legtöbb kilátása volt a püspökségre, nagyon meggondolkozott, midőn az urak haragját maga ellen irányulva látta. Az 1712. évi zsinat már mentetetni igyekszik a mult évi határozatot, melyben «az ő nagyságok megbántódásokra való terminusok csak a concipista lapsusa volt», mivel nem akartak egyebet mondani, mint a mit már az 1703. évi enyedi zsinaton mondtak, mikori határozatukat melléklék is, t. i. «a főrendek parancsa tiltja, hogy a mely dolgokat kánonaink szerint eligazíthatunk, azokkal senki ne terhelje az urakat». E kijelentésre a főconsistorium is lecsendesedett s félretette neheztelését, «kivánván ennek utánna a két status, ú. m. politicus és ecclesiasticus status között nagyobb és állandóbb harmoniát s szeretetet és respectust observáltatni».²

A kibékülés azonban nem ment olyan könnyen, mint a hogy szóval elmondották. A keserűség ott maradt mindkét részről a szívekben. Egyes tények világosan mutatják az «observáltatni kívánt harmonia» hiányát.

¹ Főconsist. prot. 1711—86. sz. a.

² U. o. 1712—43. sz. a. Benkő Synopsis.

Az egyház kezéből elvett Gilányiánium, a püspöki jószágok ügye, még 1712—13-ban is sok kedvetlen tárgyalásokra adott alkalmat. De mert egyházi részről reá jöttek arra, hogy az egyháziak jogait a főconsistoriummal szemben csak úgy tudják megvédeni, ha maguknak a főconsistoriumban befolyást biztosítanak, azért erre fektették ezután a fősúlyt.

Az 1713. év jun. 25 én tartott enyedi zsinat Vásárhelyi István generális nótáriust, Borosnyai János, Hunyadi Márton és Jenéi Sámuel papokat az egyháziak sérelmeinek jegyzékével, Szebenbe küldötte az urakhoz¹ és egyszersmind kérte azt is, hogy a főconsistoriumot, mely az 1709. évi végzés értelmében egy határozatlan testület «jó formába öltöztessék». Az országgyűlés alkalmával együtt levő ref. világi rend késznek is nyilatkozott erre s így a főconsistorium új szervezésnek vettetett alá, mely, ha hatáskörében nem, de szervezetében igen helyes rendet hozott be. Nincs ugyan nyoma annak, hogy a teljes főtanács, azaz az 1709-jki meghatározása a főconsistoriumnak, megváltoztatott volna, hanem annál inkább van az állandó főtanács új szervezésének. Eddig az összes tagok közül azok jöttek össze a rendkívüli alkalmakkor, kiket a főkurátorok meghívtak s a tulajdonképeni állandó főtanács a három világi főgondnok volt. Most megállapított, hogy legyen az egyháznak négy világi és egy egyházi, összesen öt főgondnoka, az állandó főconsistorium pedig ezek mellett álljon 21 egyházi, 21 világi tagból, mint assessorból és 4 világi jegyzőből.²

Azaz a főconsistorium tagjainak száma 51-ben állapít-

¹ Főconsist. prot. I. 141. l.

² Salamon J. i. m. 131. l. P. Szathmáry i. m. 177. l.

tátott meg és az 51 tag akkor azonnal meg is választott. Az újjászervezett főconsistorium hatásköre ugyanaz a mi eddig volt; legalább rajta semmi változtatás nincs téve. Joghatósága ugyanazon szavakkal iratik körül, mint 1709-ben.

Az új szervezés mindenesetre előnyös volt, a régi bizonytalan állapottal szemben. De egyuttal mutatja azt is, hogy a régieknek a szervezeti formális kérdések iránt mily kevés érzékek volt. Ezen korbéli egész politikai törvényhozásunk is erről tesz tanubizonyságot, de ugyanezt mutatja a jelen eset is. Megállapított a főconsistorium, mely mellett fennáll a generális synodus és nincsen egyetlen szó, egyetlen betű, mely ezek hatáskörét, egymáshoz való viszonyát szabályozná; hagyján, hogy részletesen körül írná. Most rendeztetik a tagok száma, az egyháziaknak és világiaknak egymáshoz való viszonya; de nem történt semmi gondoskodás arra nézve, hogy ez a szervezet jövőre is így fenmaradjon, hogy a kiegészítés, az új választás miképen történjék. Így aztán bár akkor határozott számú tagokból állított össze a főconsistorium, de a mint az ekkor választott tagok, egyik a másik után elhalt, többé nem látunk semmi intézkedést arra nézve, hogy az 51-es szám újból helyre pótoltsék. A főconsistorium kiegészítette maga magát, illetőleg kiegészítődött úgy, hogy a nevezetesebb családoknak egyes ifjú tagja belenőttek, — a főconsistorium által beállítván — a kurátorságba. És a mint emelkedtek a nyilvános közpályán, úgy emelkedtek a kurátorságból a főconsistoriumi tagságra és esetleg a főkurátorságba. Hogy 51 tagja legyen a főconsistoriumnak, négy jegyzővel, 21 egyházi, és 21 világi assessorral: arra már később nem is gondoltak, hanem csak a főkuratori ötös szám tartatott meg állandóan a mai napig. Idővel, különösen

mikor az országgyűlések megszűntek, a főconsistorium nem állott másokból, mint a központi állami hivatalokban levő világi hitsorsosokból, kik a szükséghez képest hívtak meg püspököt, egyes papokat, professorokat. Még legnagyobb befolyása volt egyházi részről a főconsistorium szebeni papjának, ki igen sokszor egyedül képviselte az egyházi elemet a legfőbb egyházi adminisztrációban.

Tehát 1713 után csakhamar az 1709 előtti és utáni állapotok állottak újból elő az állandó főconsistoriumnál és ez így tartott egészen az alkotmányos ébredésig. A főcuratoratus — tehát Mária Terézia és II. József alatt a főconsistorium — az, mely képviseli az egyházat kifelé s felfelé. És midőn Mária Terézia 1770-ben megtiltja az állami hivatalokban levő kurátoroknak, hogy egyházi hivatalos irásaikban ezen minőségeket jelezzék s hogy a «református status» kifejezést használják: egyszerűen a consistorium, vagy curatoratus aláírása alatt keletkeznek hivatalos kiadványai is.*

* 1738-ban gr. Bánffy Zsigmond főkurátor javaslatot tett a főconsistoriumban némi szervezeti módosítások iránt, azonban ezek nem alkotmányi, hanem csak kezelési kérdésekre vonatkoztak. Egyh. ker. ltr. 1738—10. sz. a. Majd 1744-ben, az enyedi kollégium két professora, a kollégium kurátoraival, Inczédy Józseffel és gr. Bánffy Zsigmonddal összejövetelbe jutott Borosnyai N. Zsigmond és Ajtai A. Mihály, tettek kifogást a miatt, hogy a főconsistoriumnak 1713-ban megállapított szervezete be nem tartatott; azonban az ő kísérletük a paritás helyreállítása helyett csak saját maguk megaláztatását vonták maga után. Ugyanis a főconsistorium feltétlen engedelmisséget követelt tőlük s nem engedte meg, hogy a tényleges szervezet helyes és jogos volta vita tárgyává tétessék. A két professor, kiket elmozdítással fenyegettek, kénytelen vélt engedni. Közel egy szá-

Az 1713. évi főconsistoriumi szervezet, mint ideiglenes és átmeneti állapot, egyszerűen csak történelmi esemény jelentőségével bír. De ugyanezen, július 2—7. napján tartott főconsistoriumi ülésnek van egy igen nevezetes alkotása, mely az 1709-iki intézkedésekhez csatlakozik és a kurátorokra vonatkozó határozatot bővíti ki igen áldásosan egy, a kollégiumi, tractualis és egyházközségi inspector kurátorok számára készített, 10 pontból álló utasítás szerkesztésével. Ez az első e nemű utasítás, mely a tényleges egyházkormányzatba bevitt világi elem teendőit részletesebben körül írja s meghatározza. Jellemző vonása, hogy az egyházmegyei gondnokoknak igen a szívökre köti, hogy felügyelői tevékenységek az esperesek támogatására szolgáljon, de azok joghatóságába bele ne vágjon.

Ezen utasítás szerint az inspector kurátorok kötelesek 1. a gondjaikra bizott testület javát lehetőleg előmozdítani, egyetértvén az egyházmegyei esperessel; 2. az esperes teendőibe bele ne avatkozzanak; 3. a papok s mesterekre való felügyelet az esperesek dolga legyen, de ők is értsenek egyet a nagyobb bajok orvoslásánál a kurátorokkal; 4. vigyázzanak s vigyáztassanak, hogy a gyülekezeti vagyon és épületek épen megtartassanak; 5. a régi jószágokat és jövedelmeket irassák össze; 6. hasonlóképpen a hagyományokat és veszélyben forgó köl-

zadon keresztül nem is merészkedtek az egyháziak szóvá tenni, hogy ők a főconsistoriumból kizáratnak s ha meghivatnak is egyesek, ez nem jogi alapokon, hanem tisztán a főkurátorok tetszésén sarkalik, — hogy az 1713. évi szervezettel a világi urak mitsem törődnek. — Csak a XIX. század alkotmányos ébredése vetette fel újból ezt a kérdést. — V. ö. Főconsist. prot. III. 133—142. l. 1744—89. sz. a.

csönköveteléseket; 7. hogy ezek sikerrel történhessenek: az esperesek a gyülekezetekbe lelkiismeretes és buzgó megyebirákat s egyháziakat tegyenek; 8. a kollégium mellé is jó tisztartók állítassanak; 9. az elidegenedett javakat kerestessék ki; 10. minden egyéb, bár itt nem jelzett, de az egyház javára szolgáló munkában szorgalmasan járjanak el s ha szükségesnek látják, a főconsistorium figyelmét és közbelépését kérik ki.

Úgy a főconsistorium új szervezete, mint ez a kuratori utasítás azt mutatják, hogy a világiak a multakon okulva, az egyháziak jogai iránt tiszteletet kezdenek tanúsítani. De ez valójában csak a kényszer-helyzet, s a felingerelt papság lecsendesítésére irányuló törekvés hatása alatt történt így. A közeli néhány év keserősége ott volt a szivekben s ezt hamarosan ki is mutatták, midőn Veszprémi István püspök, 1713 szeptember 22. elhalván, a püspökválasztás végett november 14-én a rendkívüli generális zsinat összegyűlt.

A zsinatra nemcsak az esperesek, jegyzők s egyházmegyei képviselők, hanem a világi urak is nagy számmal jelentek meg és mikor a papság Vásárhelyi Istvánt kánon szerint akarta megválasztani, a világiak mindent elkövettek, hogy a papi párt ezen vezérét elejtsék. Nyers természetére, mosdatlan beszédjére, ajándék kedvelő voltáról szállongó hírekre hivatkoztak, — de hiába. Majd azt kívánták, hogy a papság «candidáljon» püspökségre és a világiak válaszszanak, de az urak is szavazhassanak a candidáltak valamelyikére. — Az egész eljárás mutatja, hogy Vásárhelyi István kibuktatása volt a cél és nem valamely jogszerzése a püspök választásra. És mikor a papsággal sehogy sem boldogultak, fenyegetésre fogták a dolgot, t. i. hogy «az urak magukat a ministeriumtól

külön szakasztják, semmi bajokban segítséggel nem lesznek, a püspöki jószágban is a papoktól választatott püspököt be nem bocsátják s azután lássák, mit csinálnak». A papság nem ijedt ugyan meg a fenyegetésektől és jogait erősen bizonyította, de nem tartván áldásos dolognak, hogy egy személy miatt ily nagy visszavonás támadjon az egyházban, midőn a világiak is egy olyan egyént jelöltek meg püspök-jelöltjük gyanánt, kiből is megnyugodhattak, megválasztották a püspököt. Kolozsvári István nagyenyedi professor személyében.

Ebből a választásból azonban a főconsistorium további hasznokat is igyekezett húzni. Nem elégedett meg azzal, hogy Vásárhelyit megbuktatta, hanem most már jövőben ő akart jelölteket adni a püspökségre s azt kívánta, hogy a papság csak azok közül válaszson. Kolozsvári halála után már három, — illetőleg egyet utóbb mellőzvé, — két jelöltet állítottak a papok elé. Ezen püspökválasztás a pestis és tatárfutás miatt igen zavaros volt, mert csak kevesen gyűltek össze a papok közül Kolozsvárra. A távollévők levélben küldték szavazatukat. — A szavazat-bontó világiak a maguk szavazataikat is beszámították, de az eredmény kijelentését elhalasztották s a szavazatokat lepecsételték. A jelöltek ismét Vásárhelyi István és Soós Ferencz kolozsvári pap lévén, az egyháziak sejtették, hogy Vásárhelyi elejtése forog ismét az urak fejében, azért úgy sem lévén rendes zsinatjuk, az urakra bizták, hogy jelentsék ki püspöknek a kettő közül, melyiket akarják. Így bukott el Vásárhelyi másodsor is a püspökségtől. Csakhogy a papság kitartott továbbra is kedvencz jelöltje mellett, és midőn Soós Ferencz meghalt, a püspök temetésére és új püspök választására összegyűlt kolozsvári zsinat 1720 július 10-én hamarosan püspökké választá

Vásárhelyit, mielőtt az urak közbe léphettek volna.¹ Így az uraknak nem volt más tenni valójuk, mint hogy megnyugodjanak az eredményben.

A püspökválasztás körüli ezen harcok, habár személyi indokokból eredtek is, erős elvi háttérrel bírtak: a főconsistorium és a zsinat hatalmi mérkőzései voltak. A főconsistorium erősen és céltudatosan tör arra, hogy az egyházi élet minden terén őt illesse meg a vezetés. De mert a most említett három püspökválasztás mutatta, hogy a kánonok alapján szilárdan álló papsággal esetről-esetre megújulható belső harcoknak az egyház nagy kárát fogja vallani, azért a főconsistorium igyekezett megkerülni ezt a kérdést és a püspökválasztásnak oly módját találni, mely az ő befolyását biztosítsa a papság alól az ellenállás jogalapját kivonja. Így került felszínre a «successio», mely e cél elérésére igen alkalmas, életbe léptetése pedig, a körülményeknél fogva, könnyű is volt.²

A successio egyházunk alkotmány-történetében azon intézmény, hogy csak a gen. notárius választatik és ez a püspök halála után annak helyére lép, püspökké lesz, minden választás nélkül. Átala el lehetett érni, hogy a püspöki szék soha üresedésben ne legyen, bár az üresedés hátrányainak elhárításáról a gen. notárius püspök-helyettesége által már eddig is volt gondoskodás. Fel lehetett mellette hozni, hogy a felség az unitárius püspökválasztás után, a megválasztottnak megerősítés végett való felterjesztését megkivánta s így, a kinek megerősíteni

¹ Bod Péter smirnai Polikarpus 184—5. l., 157—8. l., 161—3. l. 168—9. l.

² A «successióra» nézve l. Az erdélyi anyaszentegyház évkönyve 1862. 9—16. l.

joga van, jogot követelhet a meg nem erősítésre is. Úgyde a successio mellett nincs választás. Természetes ugyan, hogy ez a megerősítés végett való felterjesztést nem zárta ki, mint ezt már Borosnyai L. János püspök megerősítésénél láttuk. Végül hivatkozni lehetett, hogy a tiszántúli kerület is Zoványi Györgyöt «cum iure successionis in episcopatum» választotta generális nótáriussá.¹ De a legfőbb ok az volt, hogy a kánon a generális notárius szabad választásáról mit sem szól, tehát a főjegyzőségre való főconsistoriumi jelölésnek a kánon utját nem állja. Már pedig ha a generális notárius a püspökségre successióval bír, püspökké senki sem lehet főconsistoriumi candidatio nélkül. A főconsistorium, de a dolog szempontjából is, teljesen közönyös, hogy püspökségre vagy generális nótáriuságra tétetik-e jelölés.

Ez a successiónak története és valódi indoka. Az enyedi generális synodus 1726 július 30-án elfogadta a főconsistoriumnak a successio behozatalára tett ajánlatát, melyet br. Kemény László, Daniel István s Inczédi József követei útján tett meg, de «hac conditione, hogyha Isten jobb időket ad érnünk, a régi usus observáltassék juxta canones acceptas».² Így a kecske is jól lakott, s a káposzta is megmaradt, minthogy az első generális notáriust «cum iure successionis», a generalis synodus szabadon választotta, a főconsistorium által is kedvelt Bonyhai Györgyöt ültetvén ez állásba.

¹ Tóth Ferencz Tul a tiszai ref. püspök élete 162. l.

² Bod P. Polikarpus 169. l. Benkő Synopsis. Salamon J. i. m. 62. lapján azt mondja, hogy ez a rendelkezés a marosvásárhelyi zsinaton történt. Benkő szerint azonban az enyedin. Benkő a zsinati határozat rövid kivonatát is adja.

A papság azonban, midőn később csak a főconsistorium jelöltjei közül választhatott generális nótáriust, nehéz szívvel vette jogainak ilyen megszorítását, kijátszását. A generális notáriust ugyan egészen 1753-ig mindig megválasztotta, beiktatta és megerősítette a püspökségben, tehát a formában a kánon szerinti jogot megtartotta, de ez a kifejezés nem pótolta azt a hátrányt, hogy az illetőt megválasztani, beiktatni és megerősíteni kellett. Hogy kánon szerinti jogának némileg legalább érvényt szerezzen, tehát a zsinat 1748-ban a főconsistorium három jelöltje mellé még maga is más három jelöltet állított és aztán e hat jelölt közül választott generális nótáriust;* de választása Borosnyai L. Jánosra, a főconsistorium egyik jelöltjére esett. Többé nem is élt ezzel az eljárással, hanem 1784-ben az esperesi kar azzal a kéréssel fordult a főconsistoriumhoz, hogy neki a közzsinati jegyző jelölésére befolyást engedjen. A főconsistorium egy pythiai felelettel üttötte el a dolgot, kijelentvén, «hogy ő azzal a cselekedetével, hogy a generális nótáriusi állásra, régi szokás szerint, néhány érdemes személyt szokott jelölni vélemény-, tanács- és megkeresés formájában, a zsinatot illető jelölési és választási jogot teljességgel nem akarja csorbítani». De azért ez a feletet nem az volt, a mit az esperesi kar várt és nem azt jelentette, hogy a főconsistorium jelölése csak pro forma történik, hanem szépen körülírt kibuvó ajtó az a főconsistorium megszerzett előjogának fentartására, a mit a XIX. századbeli kemény szenvedélyes harczok, melyek ez ügy körül támadtak, világosan bizonyítanak.

* L. Borosnyai L. János «Album»-át a kolozsvári ev. ref. theol. fakultás könyvtárában.

Fontos volt a főconsistoriumi hatáskörnek a házassági bíráskodásra való kiterjesztése is, mely hasonlóképpen a generális zsinat kánon-szerinti jogainak csorbitásával járt. Hogy a házassági bíráskodásra némi reform nagyon is fel-fért volna, az bizonyos. De e tekintetben a generális zsinat is megtette a magáét, habár az egyesek visszaéléseinek teljesen útját nem állhatta. Már 1696-ban elhatározta a generális zsinat, hogy a partialis szemmel látott, nyilvános paráznság esetét kivéve, elválasztó ítéletet ki ne mondjon, minden egyéb ítéletét pedig a gen. zsinatra kell felebezni. 1717-ben az a határozat megismételtetett. Azonban Vásárhelyi István püspöksége alatt egy pár botrányos valóperi eset fordult elő, melynek hírére a róm. kat. atyafiak egészen a bécsi udvarig is eljuttatták. Ilyen volt Mikó Ferencz házassága, ki egy szegről-végről elválasztott «lajtós mesternét» vett el és a Teleki Sándor házassága, mely még nagyobb port ver fel, mikor «Bonyhai György esperes Bánffy Imrét választá el Nagy Zsuzsánától Nagy Zsuzsánna pénzéért és Teleki Sándor, mint vén sas a gyenge tyúkfiat, elragadá a Bánffy mátkáját, Nagy Zsuzsánát, a gyenge kisasszonyt. Mely miatt a felséges udvar a ref. statust megrettenté s Bonyhai esperességét elveszté egy ideig».*

Az 1729-ben tartott etédi zsinat elé, a «felséges udvartól megrettentett» főconsistorium azt a propositiót tette, hogy a partialis széken ezután teljességgel ne legyen szabad divortálni, hanem minden, a házassági kötelék érvényességét támadó per, egyenesen a gen. synoduson indítassék meg. Kivánta azt is, hogy a fontosabb, a súlyosabb,

* Benkő Synopsis. Hermányi D. J.: Az erdélyi ref. püspökök élete. Mss. az Erd. Muzeumban.

különösen pedig azokban az esetekben, melyekben főrendüekről van szó, még a gen. zsinat se mondjon ki elválasztó ítéletet, hanem azok a főconsistorium elé terjesztessenek ítélethozatal végett. Azonban a zsinat nem ment bele jogának ilyen megnyirbálásába. Kijelentette, hogy az egész kívánság kánon ellenes. Megállapította már és újból elrendeli, hogy a partialis nyilvános paráznság esetét kivéve felbontó ítéletet ki ne mondjon; de szükséges az ügyek előkészítése végett, hogy azokat a partialis tárgyalja. Az urak, főrendek és jobbágyos nemes emberek causájukban az elválást csak a generális mondhatja ki; de arra hajlandó a zsinat, hogy a súlyosabb esetekben «correspondeál a Méltóságos főcurator urakkal.»* A főconsistorium nem is sürgette tovább ezt a dolgot, hanem a mi a «correspondentiát» illeti: e tekintetben hova-tovább gyakran lépett érintkezésbe a zsinattal, jelentéseket kérve és utasításokat adva a kényesebb természetű ügyekben, úgy hogy az ilyenekben hozott ítéletek csak formailag voltak a zsinatéi, de a dolog érdemét a főconsistorium dönté el.

A generális zsinat egyéb tárgyainál is mindig ott van a főconsistorium keze, mindenütt ott van tekintete. A vidéken meglátja a papok magaviseletének, tevékenységének fogyatkozásait és a zsinatot felhívja a bajok orvoslására, a rossz életűek s a hanyagok megbüntetésére. Meglátja az egyházak viszályait, hiányait, fogyatkozásait és ha lehet maga orvosolja, különben felhívja a zsinatot a rendelkezésre. Az affiliatio és anyásítás, a dislocatio a zsinat jogkörébe tartozik, de a főconsistorium rendszerint megelőzi a zsinatot és már előre jelzi az affiliatio vagy

* Bod Synopsis iuris connubialis 93. l. Görgényi prot. I. 352. l. Széki e. m. prot. II. köt.

anyásítás szükségét, kijelöli a veszélyesebb pontokra a dislocálható alkalmas személyt és a zsinat aszerint cselekszik. Mindez arra mutat, hogy a főconsistorium agilisabb és tevékenyebb szerve az egyháznak, mint a közzsínat, a mi viszont állandó természetéből, nagyobb hatásköréből s bővebb eszközeiből, megbízott közegeivel, az inspector kuratorokkal való gyakoribb és közvetlenebb érintkezéséből folyik. A zsinatnak nincs állandó képviselöte más, mint a püspök, kit a főconsistorium, épügy mint a zsinatot, a maga befolyása alá von, úgy hogy mindkettő csak árnyéka annak, a mi Keserüi és Geleji idejében voltak.

A közzsínat és a főconsistorium viszonyát legjobban az a körülmény mutatja, hogy eleinte a főconsistoriumi biztosok, később maga a zsinat, illetőleg elnöke, a püspök, a zsinat lefolyásáról jelentést tesznek, majd határozatait fölterjesztik a főconsistoriumhoz, mely azokat megjegyzéseivel kíséri, utóbb pedig jóváhagyja, vagy megváltoztatja, esetleg megsemmisíti. Azaz a főconsistorium az egyház legfőbb hatósága, melynek a zsinat teljesen alá van rendelve. És ez a viszony tulajdonképen teljesen helyén való is lett volna, ha a főconsistorium úgy lett volna összeállítva, mint a hogy szervezésekor megindult: ha egyháziak és világiakból áll és nem csak jogilag, hanem tényleg is az egész egyház képviselöte. Hiszen a közzsínat a XVI. században, egész a XVIII. századig az egyetlen egyházi főhatóság, de hierarchikus természetű. Ez a protestantismus szellemének nem volt megfelelő s így háttérbe kellett szorulnia. Azonban ez nem jelenthette az egyháziaknak az egész egyház igazgatásából való kizárását. Ha a zsinatnak a XVII. században bizonyos törvénybiztosította jogai voltak, melyeknek egy része nem is a

kánonokban vagy az Approbátákban, hanem még a Tripartitumban gyökerezett, p. o. az egyházi biráskodás: e tekintetben meg lehetett volna hagyni a zsinatnak, mint szentszéknek, illetékességét a nélkül, hogy az egyháziak köztevékenységét pusztán erre a térre korlátozzák. Csakhogy más történt. Nevezetesen az, hogy az egyházigazgatásnak minden ága elvétetett a zsinattól, az egyházi biráskodást és papszentelést kivéve és az egyháziak mégis csak a régi téren, a zsinatban hagyták.

Kétségtelen, hogy ebben a jelenségben van valami oki összefüggés a multtal, a mikor a papság a világiakat rekesztette ki teljesen az egyház igazgatásából. A reactio világosan felismerhető, — még pedig nemcsak az öntudatlan, hanem a szándékos reactio is. A világi elem szinte gyönyörűséggel szorítja mind szűkebb térre az egyháziak kormányzati tevékenységét s a főconsistorium nem consistoriális, hanem küriarchicus szervet létesít. Nincs sehol semmi nyoma annak, mintha a főconsistorium, illetőleg a világiak ezen eljárása attól az indoktól vezetettnek, hogy a papság annál inkább hivatásának élhessen, hogy magasztos kötelességeit annál lelkesebben, buzgóbban és szabadabban tölthesse be. Sőt épen ellenkezőleg, kiérzik az a célzat, hogy visszaszorításról, lefokozásról van szó.

Világi uraink buzgóságát nincs okunk kétségbe vonni. Önként vették magukra az egyházkormányzatnak nem csekély terhét és egyházunk jogainak, szabadságának megvédelmezése körül roppant nagy érdemeik vannak, melyeket nagy áldozatokkal szereztek meg. De ezért mégis küriarchiájuk inkább kárára vált az egyháznak, mint a papok mult századbeli hierarchiája. Mert ekkor a papságot nem csak hatalmi vágy, hanem nemes ambitio is vezette, lelkesítette és a becsvágygyal eltelt papság egészen

más sikerrel működött, még kormányzati elfoglaltsága mellett is, a gyülekezeti hitélet ápolása, a vallásos buzgóság ébresztése s fejlesztése körül, mint a XVIII. századnak ugyan tisztán a gyülekezetbeli tevékenységre utalt, de becsvágyától megfosztott, hátrataszított, elnyomott papsága. A XVII. és XVIII. századbeli hierarchicus kormányzat nem ártott meg a világiak buzgóságának, de a XVIII. századi küriarchia megfojtotta a papság lelkesedését. Ekkor veszi kezdetét a papnak a világi urak s a kurta nemesek által való lenézése, az apró patronusok zsarnoksága. A világiak, kik hatalmi kérdésnek tekintették a főconsistorium és a közzsinat hatáskörének egyeztetését, figyelmen kívül hagyták, hogy a pap, ha ember is, de az isten igéjének szolgája és minden bántása, minden elnyomása, minden lenézése, magasztos hivatásának betöltésében akadályozza. Valóban ha olykor-olykor szomorú képet állítanak elénk egyes adatok az ezen korbéli papságról, lehetetlen elfelejtenünk, hogy a világiak mit sem tettek arra, hogy a papságot magukhoz emeljék, ambitionálják, működésüket ne csak a szép beszédek megdicséresével, hanem az egyházi és társadalmi közélet terén való érvényesülésök elősegítésével jutalmazzák. Gr. Bánffy György gubernatorról olvassuk, hogy 1705. husvétján, melyet a kuruczok elől menekülve Szebenben töltött, mikor Zilahi Andrásnak a husvéti dévaj, pajzán öntözködést korholó prédikációját hallgatta, alig tartóztatta magát, hogy közbe ne szóljon: «hazudsz pap uram, hazudsz». És a mint a templomból kijött, első dolga volt ezen szándékát környezetében mindenfelé elbeszélni. Bizony ez eset tipikus alakja annak, hogy a küriarchicus urak, hogy fogták fel a pap predikációját. Míg Tofeuskának hathatós beszédeit, «melyek szurósak voltak mint a

vasszegek», még a fejedelem és fejedelemasszony is áhíttal, megilletődéssel, nem egyszer zokogással hallgatták: a XVIII. században gyakran jött az apró patronusnak is nem csak a nyelvére, de szájára is: «hazudsz pap uram, hazudsz».

Ha ehhez a tüneményhez hozzá vesszük még, hogy a lenézett és elnyomott papság a XVIII. század vége felé megismerkedett a vulgaris racionalismusként szellemtelen tanaival és tekintélyes része hódolt is a belső vallásosságot elfojtó, megtévesztő ezen iránynak: nem lehet aztán csodálkoznunk rajta, hogy a XIX. századba lélekben oly elhanyagoltan jött át egyházunk a XVIII-ikből. A főconsistoriumnak a gubernium mintájára berendezett, a modern nyugati közigazgatás színvonalán álló bürokratikus kormányzata semmiképpen nem pótolhatta azt, a mit egyházunk a papoknak elnyomatásával a lelkiekben veszített. Ha reá tudunk is arra mutatni, hogy a főconsistorium az, mely a katechisatiót oly lelkesen sürgeti, ő serkenti erre a benne elrestült lelkipásztorokat, ha tudunk is hivatkozni arra, hogy az énekeskönyv reformjának sürgetésében a főconsistorium előbb jár, mint a közzsinat; ha felemlíthetjük is azt, hogy még a liturgia átalakítása és szabályozása iránt is minő buzgósággal viseltetett: ezek még egy felől világaink vallásos buzgóságára szép fényt vetnek, de másfelől egy kezdődő hanyatlásnak jelenségei; azt mutatják, hogy a só kezdett megízetlenülni. Ezt pedig a világiak buzgósága már nem javíthatta helyre, ha bürokratikus rendelkezésekben és nem atyafiságos, emelő érintkezéssel közeledett a papsághoz.

Midőn az egyháziaknál tapasztalható hanyatlásnak ezen madártávlatból vett képét felmutatjuk, távolról sem azt akarjuk mondani, hogy egyházunk pásztorainak szellemi

szinvonala alacsonyán állott, hanem csak a küriarchia veszélyes hatásának egyik jelenségére mutattunk rá, melynek megajzolásánál a valót az eszményhez mértük. Mert hogy ebben a korszakban, mely egész magyar irodalmunkra, nemzeti művelődésünkre nézve olyan szomorú és a XVII. századdal szemben visszaesést mutató, a mi erdélyi református papságunk a való viszonylataiban igen magas színvonalon áll és nem egy tekintetben vezető szerepet tölt be, így p. o. irodalmi téren: ez közismert dolog s alább mi is bővebben fogjuk ismertetni.

A főconsistorium szervezése és működésének mindent felölelő s az egész egyházra kiható iránya, a XVIII. századbeli egyház alkotmányi alakulásoknak egyik legfontosabb s legfőbb mozzanata. Nem mérkőzhetik ugyan ezzel nagyság tekintetében, de mindenesetre hasonlóan igen üdvös hatású volt a másik mozzanat is, t. i. az egyházközségi igazgatásnak szervezése.

A XVII. században az egyházközségekre vonatkozó egyetemes érvényű részletesebb szabályok, utasítások nem léteztek. Helyenként különbözőleg alakult ki az egyházi vagyon kezelés módja, a gyülekezeti életben való rendtartás. A kánon csak az egyházfiakra és az esperesi vizgálatra vonatkozó részeiben foglalkozott (80. és 100. canon) nagy általánosságban az egyházközséggel, a mi arra mutat, hogy az egyházközség, mint szervezet, mint egyházi hatóság, valami nagy súlylyal nem bírt. Ott csak a hívek és nem ezek valamelyes szervezete jött figyelembe és a központ: a pap és a templom, nem pedig valami benső közösség volt.

Az egyházközségek fontossága akkor kezdett emelkedni, mikor félni lehetett attól, hogy ezek egyike vagy másika más felekezethez tér át, elfoglaltathatik, elzülhet s az

ellenfél reá teszi kezét. Ekkor tűnt ki, hogy a gyülekezetek számában, ezek hitbuzgóságában és anyagi erejében áll az egész egyháznak is ereje, tehát ezeknek a tulajdonságoknak ápolása, fokozása olyan közérdek, mely az egész egyház, az egyetemes egyházi hatóságok figyelmét és gondoskodását nagyon is megérdemli. Nem szabad őket magukra hagyni s az esperesi látogatóság által hagyományos és patriarchalis módon felügyeltetni és nem elég, ha a zsinat vagy consistorium csak akkor foglalkozik az egyházközségekkel, ha egyikben-másikban valami konkrét esetből kifolyó baj támad, hanem általános rendet kell azokba behozni, mely rend megtartása felett esperes, partialis, és generalis, más oldalról inspector kurátor és főconsistorium is őrködjének.

Az első lépés az egyházközségi élet rendezésére a papmarasztási intézménnyel járó kellemetlenségek, zavarok csökkentése, a papnak lehető állandósítása irányában történt. Különösen Háromszéken voltak igen vissza állapotok, hol a Bethlen Gábor-féle 1614. évi communitási privilegium a papokat örökölt vagy szerzett magán — nem nemesi — vagyonukra nézve is, minden közteherviselés alól kivette volt. Ezen szabadalomnál fogva a papok, kik egy kis vagyonra tettek szert, szívesen vonultak a magán életbe és így sok vacans és a gyülekezeteknek megfelelő számú activ minister, mester volt, kiknek száma a tehermentes ingatlanokat növelvén, a köznép, melynek terhe így megfelelő arányban emelkedett, de még a jobbágyos nemesség is, állandó hadilábon állott a ministeriummal. A communitas papsága és a három szék politikai hatósága között is folytonos volt ez, s csaknem egy századig szakadatlanul tart. A papok és hivek között napirenden vannak a czivódások s a gyülekezetek igen

gyakran változtatják lelkészeiket, viszont a lelkészek a gyülekezeteket. A viszályok miatt egyes gyülekezetek gyakran évekig maradtak pap nélkül, a miből bárhol is, de különösen Háromszéken nagy veszedelem származhatott. Udvarhely és Csíkszék felől erős r. kath. telepek környezték s magában Háromszéken is, keleten és északon több róm. kath. gyülekezet volt. A Kálnokiak, Apokrok, Béliak a rekatholisatio érdekében nagy buzgalmat fejtettek ki.

Mikor 1699. és 1700. években a pávai egyházközség minden indok nélkül elbocsátotta, csaknem kihordta lelkészét, a főconsistorium közbe lépett és gróf Bethlen Miklós főkurátor s Veszprémi István püspök aláírásával egy köriratban felhívta az espereseket és partialisokat, hogy a 19. és 20. kánonokban foglalt papmarasztás és meghívás tekintetében szigorúbb eljárást kövessenek. Utasították őket, hogy mivel a partialisokon számba veszik, hogy kiket marasztottak és kiknek mondtak fel, szorgalmasan járjanak utána a felmondás indokainak s annak is, hogy a kiszemelt egyén választásánál minő okok forognak fenn és ha önkényes vagy nemtelen indokokra bukkannak, erről értesítsék a főconsistoriumot, mely módját keresi, hogy az illető gyülekezet rendre utasíttassék. A főconsistorium 1700-ban el is rendelte, hogy «ezután a papokat akármi aprólékos és semmit sem érő vádra ki ne vethessék az ecclesiából, hanem csak communis inquisitio által», azaz rendes fegyelmi kereseti úton, mikor az «esperes és a társaság ítélete szerint legyen a papnak megmarasztása vagy elbocsátása». A partialis ítéletében meg nem nyugvó «papüldöző» község a főconsistorium által fog megbüntettetni. Ez a főconsistoriumi határozat 1709-ben a gubernium által is megerősített

s újból kihirdettetett; de csak igen nehezen lehetett a gyakorlatban némi érvényt szerezni neki.¹

Az évenkénti papmarasztás szokása, habár nem a XVII. századbeli formákban, de ezután is fenmaradt egészen 1778-ig, a mikor Mária Terézia véget vetett annak. A királynőnek egyházalkotmányunkat érintő ezen üdvös rendelkezése, nem a mi érdekünk istápolása végett történt, hanem financialis okokból, mivel a papmarasztás miatt igen sok vacans minister volt, a mi mindenütt, de különösen Háromszékben — mint fentebb mondtuk — a közadózási viszonyokra nagy befolyással birt. Annyival inkább föltűnt pedig a kormánynak és a királynénak ezen visszás állapot, mert a Háromszéken felállított székely határőrezred katonai rendjével és pontosságával igen éles ellentétben állott. A református és unitárius egyháznál tudakozódván a mód után, melylyel ezen visszásságnak véget lehetne vetni, mindkét főconsistorium az ág. h. ev. egyház szokására mutatott, mely szerint a pap élethossziglanra választatik. A királynő helyeselve ezen gyakorlatot, elrendelte, hogy az a református és unitárius egyházba is hozassék be és e felsőbb rendelet, a főkormányzók ellenőrzése mellett, létre hozta azt, a mire a főconsistorium maga hiába törekedett.²

Az egyházközségnek az erdélyi református anyaszentegyházban eleitől fogva a papválasztásra és a gyülekezeti vagyon kezelésére terjedt ki községi élete. Rendezve sem az egyik, sem a másik nem volt részletesen,

¹ Az erdővidéki e. m. Szokolyai-féle conscriptionalis protocolumából 115. l. Bod. Polikarpus 148. l. Prot. Közlöny 1887. 108. l.

² A királynő rendelete 1778 szept. 27-én kelt.

hanem csak nagyjából. A XVIII. században a főconsistorium közbelépése folytán a régi kánonok szabatosabb szabályokkal irattak körül, melyek közül az első az 1702. évi «megyebirói utasítás»,* de a mely több annál, a mit címe mutat, mivel magában foglalja az illető utasításon kívül az egyházközségi képviseleti igazgatás megállapítását is.

A mult korszakban hol a földesúr, hol az esperes, olykor a gyülekezetek szóvivő emberei állítottak be egyházfiaikat a gyülekezeti vagyon kezelésére s ezeknek működését szabályozta a 100. kánon. Ellenőrzésükről pedig részben ugyanaz, részben a 18. kánon intézkedett. Nagyobb gyülekezetekben, vagy ha több község alkotott egy «megyét», megvoltak az egyes községekben a szentegyházfiak s az egész parochia anyagi ügyeinek élén a «megyebiró» azaz az egyházközségi gondnok. De ez nem volt általános gyakorlat. Most azonban az 1702. évi utasítással ez rendeztetik.

A gyülekezeti vagyon kezelése, épségben és karban tartása az egyháznak kötelessége, de hogy ők hiven és igazán járjanak el, arra a megyebirák ügyelnek fel. Az egyházközségben előforduló anyagi ügyek: a templom, czinterem, parochia, iskola s ezek melléképületeinek építése, tatarozása, az egyházi szolgák bérének beszolgáltatása, az egyházközségi vagy papi s mesteri kánonikák megművelése, betakarítása, az egyház erdejének értékesítése, a pénzbeli tőke-vagyon, hagyományok, alapítványok kezelése: mindezekre nézve intézkedik a megyebirói utasítás, melynek főfoglalata az, hogy ezekre ügyeljenek fel, s úgy az egyházfiaikat, mint a gyülekezeti

* Prot. Közlöny 1887. 107—8. l.

tagokat kötelességeikre buzgón serkentsék. A pénzbeli ingó vagyon biztos elhelyezéséért a felelősség őket terheli.

A megyebirónak azonban nemcsak felügyelő, hanem büntető hatalma is van úgy az egyházfiakkal, mint a «megye» tagjaival szemben. Mindkét működése, de különösen az utóbbi, azt hozza magával, hogy ő nem intézkedhetik, büntethet egyedül, hanem mellette bizonyos assessorokra van szükség. Ezek a «megye hűtessei», azaz a *presbyterek*. «A mely megye hűtessei nem akarják frequentálni a presbyteriumi forumot, büntetessenek usque depositionem minden negligentiájokért ad den. 24, ha helyes ratiójokkal meg nem menthetik magokat». De mostan fontos dolog tudnunk, hogy ezek a hűtős emberek hogy kerülnek a megyebiró mellé? Azt is megmondja az utasítás. A «megyebirák mindenkor sibi ipsi hat hűtős embereket, a kiket tudnak arra a dologra alkalmasoknak lenni, választhassanak törvénytételre». Hogy a megyebirák és aedilisek miképen választassanak, arról nincs szó, de valószínűleg választja őket a «megye», később a presbyterium, úgy hogy itt is, mint a főconsistoriumban, az *önkiegészítés* lesz elvvé, a mi különben minden egyházi és világi testület kiegészítésének, — ha csak külön intézkedéseknél fogva választás és kinevezés alá nem esnek egyes tagjai, — a XIX. században uralomra jutó tiszta képviseleti elv előtt, rendes szokás. Így egészítette ki magát mindig a városi tanács is és így választott a maga kebeléből az egyes hivatalokra.

Ezen egyházközségi szervezetben különösen két mozzanat ragadja meg figyelmünket. Az egyik az, hogy a papnak nincs semmi befolyás, semmi beleszólás biztosítva a gyülekezet anyagi ügyeibe s ő nincs szerves összeköttetésben a presbyteriummal; annak nem elnöke, sőt nem is

tagja. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből azonban látjuk, hogy ő is figyelemmel kíséri az egyházközség anyagi ügyeinek kezelését, vezetését és vagy a maga, vagy a gyülekezet érdekében panaszt tesz a visitatio előtt, ha fogyatékoságokat tapasztalt. De ezt csakis a visitatio előtt teszi és különben legfeljebb tanácsával szolgál a presbyteriumnak, a megyebirónak, vagy egyházfinak, de nem intézkedhetik. A másik mozzanat az, hogy a hivatalosak kötelességei, tehát a megyebiróé, egyházfiaké szabályoztatik, de a presbyteriumoké nem. Ez is általános jellemvonás az ezenkorbeli mindennemű administrációban és csak lassan fejlődik ki az egyéni, a hivatalnoki igazgatás helyett és mellett a testületi, a mikor már a tanács, a testület, a gyűlés tárgyai, jog- és hatásköre is körülíratnak. Az egyházközségre nézve 1722-ből látjuk ennek első emlékét, mint mindjárt be is mutatjuk az alábbiakban.

Mielőtt tovább mennénk, még azt kell megemlítenünk, hogy a mi ellen a XVII. században olyan kemény harcok folytak: a presbyterium, íme a XVIII. század legelején mint hivatalos, elismert, elrendelt testület, megjelenik alkotmányunkban. Igaz ugyan, hogy ez a presbyterium nagyon hasonló a múlt korszakban is előforduló «hűtös emberek» intézményéhez, de egy lényeges különbség még is van, t. i. hogy ez tisztán egyházi testület. Lehet ugyan, hogy a falusi bíró, a falusi esküdtek is tagjai, de nem ebben a minőségükben, hanem mert presbyterségre, megyebiróságra beválasztatnak. Szóval a presbyteriummal a polgári és egyházi község igazgatása egymástól jogilag különválasztatik. Csakhogy ez a presbyterium azért még sem az, melyért Medgyesi és kortársai küzdöttek: nincs egyházfegyelmi hatásköre. A kulcsok

hatalmát ezután is a papság gyakorolja. De ez is változás alá jut nem sokára. Legalább annyiban, hogy az egyházfegyelem egyik alkatrészénél, az egyházkövetésnél, (reconciliatio) némi passiv szerep jut a presbyteriumnak is, szokásba jövén a gyülekezeti vagy templomi egyházkövetés helyett a parochián, a presbyterium előtt történő reconciliatio.¹

A főconsistorium 1702. évi rendelkezésének megfelelően a külön presbyterium felállítatott a gyülekezetekben mindenfelé, habár a presbyterium elnevezést nem igen kedvelték. A presbyterium lassanként sulyban emelkedik a megyebíró mellett, úgy hogy ő többé nem a megyebíró assessor, vagy tanácsbeli társainak az összessége, hanem egyházközségi tanács, melynek határozatait foganatosítják a megyebíró és az egyházfiak. Világosan kitűnik ez a főconsistorium 1722. évi egyházlátogatási utasításából,² melyben az espereseknek a canonica visitatio véghez vitelében egyes tárgyakra nézve adott utasításokon kívül, mint legfőbb, épen a presbyteriumi utasítás is bent foglaltatik.

Ezen főconsistoriumi szabályzat szerint egy-egy gyülekezetben több kurátor és egyházfi is lehet, kik legalább is két évre választatnak s évök Szent Mihály nappal végződik. Mellettük vannak a *választott emberek*. Az esperesek minden gyülekezet kurátorai — egyházfiak — és választott embereivel közlik, részökre egy e célra

¹ Az 1747. évi magyarigeni zsinat erősen kikél az ellen, hogy «a helységbeli curatorok és consistoriumok szabadon kezdenek excommunicálni, salválni, kötni, oldani; holott a kulcs a ministerium kezébe adatott». Benkő Synopsis.

² Erd. Prot. Közlöny 1879. 272. I.

készített könyvbe beírják a főconsistorium presbyteriumi utasítását, mely 17 pontból áll. Szerinte a «választott emberek» hittel kötelesek az egyházi jószágokra való felügyeletben, ők «vetik el» az egyes embereket a «megye» dolgára s ők büntetik az engedtlent a «derék megye birsággal», t. i. 9 frttal. (2) Papmarasztásnál a választott emberek kötelesek előbb tanácskozni, majd a «megyének» és patronusnak akaratát venni a marasztás dolgában. (3) Az egyházi személyek tisztességét tartoznak oltalmazni. (4) A kurátor az egyház javainak kezelésében, pénze, búzája kikölcsönítésében a többi «választott emberek» consensusából tartozik eljárni és évenként ő előtök ad számot. (5) Gyűlésre a kurátor hívja őket össze a reggeli órákon és sohasem délután. (6) A mit a választott emberek végeznek, annak mindenki engedelmeskedni tartozik. (7) A pap s a mester bérének rendes beszolgáltatásáról a kurátor visel gondot s a hanyag fizetőket a presbyterium bünteti. (8) A törvényes dolgokban külső prókátornak nem engedhet helyet, hanem az legyen falusi. (9) Ezen utasítást a prédikátor évenként köteles felolvasni az egész ecclesia előtt. (13) «A kiket curatoroknak és választott embereknek a megye illendőket deputál, sub poena fl 12 tartozzanak felvenni s viselni előtök levő officiumokat». (14) «Ha mi közönséges jót Isten dicsőségére ecclesia jussára valót a megye feltalálhat, *ezekhez többet is adhat in iustis et licitis pro ratione moderni temporis status et loci szabadságokban leszen* hurré tevén a Curator és Consistorialis személyeknek ő Kegyelmeknek». —A többi pontok (10., 12., 15., 17.) anyagi természetű rendelkezéseket foglalnak magukban.

* Az egyházközségek éltek is az ezen 1722. évi utasításban

A vázlatban bemutatott szabályzat már tiszta körvonalakban mutatja a mai presbyteriumot, mely a gyülekezeti tagok választásán, megbízásán épült fel, mely az egyházközséget, a papválasztáson kívül, minden igazgatási ügyben teljesen képviseli. Meg van az a mai napság feltalálható vonása is, mely az erdélyi református egyházkerület presbyteriumait a királyhágotúliaktól megkülönbözteti, hogy csak a biráskodásban és az igazgatásban intézkedik önállóan, ellenben a statutum alkotásban a «megye» közönségétől függ.

A «megye» szabja meg a birságot a maga autonóm körében, a «megye» hoz újabb statutumokat és a presbyterium, a választott emberek, a «megye» határozatát hajtják végre. Egy vonás van csak, mely a régi presbyteriumot magára, a maitól megkülönbözteti, t. i. a papnak távolléte, a mi viszont, mint a főconsistoriumnál fejtegettük, a kor általános jellemvonásából, az egyházkormányzat küriarchicus természetéből folyik.

Az egyházközségek belső szervezetében létre jött eme változásokon kívül meg kell még említenünk azt is, hogy a felsőbb hatóságokhoz való viszonyában is állottak be módosulások. Ugyanis régen az egyházközség csak az egyházmegyével állott közvetlen kapcsolatban és a generális zsinatig csupán az affiliatio s anyásítás esetében hatott fel ügye. Az egyházmegyével való kapcsolatot is csak a partialis visitatio közvetítette, mert a

engedett statutum-alkotási joggal. A XVIII. századból számos egyházközségi statutum maradt fenn. Egyik legterjedelmesebb a sepsi-szent-györgyi egyházközségé. A század végén az egyházmegyei gyűlések adnak ily utasításokat. Ilyen p. o. 1796-ban az erdővidéki e. m. részletes egyházközségi szabályzata, a nevezett egyh. megye levéltárában.

gyülekezet nem volt a partialis synoduson képviselve, Papja önjogán s csak magáért volt a partialis tagja s egyházközségét, melynek administrációjában részt sem vett, nem is képviselhette.

A XVIII. században a dislocationál követett eljárás a partialisra el elhozza a gyülekezetnek papkérő követését. Az anyagi ügyek körül tapasztalható nagyobb gondosság, a conscriptók, az elidegenített javak kikeresése az egyházmegye és a gyülekezet közötti érintkezést sűrűbbé és közvetlenebbé teszik. A papmarasztásra nézve behozott új szabályzat, mely a felmondást csak ítéletes helybenhagyás esetén fogadja el, ugyanerre a célra szolgál. Azonban mégis nem ez a fontosabb változás a helyzeten, hanem a közvetlen érintkezés a tractualis kurátorokkal.

Láttuk már, hogy az inspector kurátorok részére 1713-ban kiadott utasítás a gondnokokat kötelezi, hogy különösen az egyházközségek vagyoni viszonyaira, a kebelükben ápolandó békére s jó rendre ügyeljenek fel, a fogyatkozásokat az esperesekkel együtt igazítsák el: de ha azok nagyobb fontosságúak, értesítsék felőle a főconsistoriumot. Az inspector kurátorok még ekkor nem lévén az egyházmegye hatóságába szervesen beillesztve, ők a gyülekezeteket a főconsistoriummal közvetítik, ők az a csatorna, melyen keresztül a század első felében levő két consistorium: a domesticum és supremum consistoriumok érintkeznek. Ezen alakulás azzal a veszedelemmel fenyegetett, hogy a főconsistorium mindenféle apróbb ügyekkel fog elhalmoztatni, hogy az egész egyházi életet teljesen elnyelvén, a lélekben üres bürokratismus posványába fullad. Erre annál inkább megvolt a lehetőség, mivel idővel a főconsistorium megkivánta azt,

hogy mindennemű egyházi építkezések, vagyon-elidegenítések és terhes szerződések hozzá jóváhagyás végett felterjesztessenek és az ő engedélye nélkül minden ily ügyletek és cselekvények érvénytelenek legyenek.

Nem mondhatjuk, hogy a főconsistorium hatalmi túltengésből jutott volna erre az elhatározásra. Korántsem. Voltak olyan körülmények, melyek erre a következőkhez vezettek. A templomépítési tilalmak, az adózó népség megterhelése ellen kiadott rendeletek hozták magukkal, hogy az ellenséges indulatú kormányval szemben szükséges önvédelem szempontjából, a felsőbb egyházi hatóság minden oly dolgot meglásson és előzetesen megbíráljon, melyek esetleg nemcsak a helyi gyülekezetre, hanem a közegeházra nézve is veszedelmet hozhattak, ha elhibáztatnak. Csak ott volt a tévedés, ott volt a fogyatékoság, hogy a domesticum consistorium és az egyházi főtanács között nem volt közbenső hatóság. A partialis synodust a főconsistorium nem tekintette ilyennek, mert az a papok gyűlése és a tisztán egyházi ügyek ellátására van hivatva; az inspector kurátorok pedig csak felügyelők és közvetítők voltak, minden joghatóság nélkül.

Az egyházmegye, a melyről legutoljára szólunk a különböző egyházi szervek közül, legkevésbé érezte meg az új helyzet átalakító hatását. A ref. egyházalkotmányának ez a legősibb alkatrésze, gerincze, a régi róm. kath. archidiaconatusoknak egyenes leszármazója, megőrizte ősi jellemét, hatáskörét még akkor is, mikor az egyházközség, a generális zsinat átalakult, és a főconsistorium lett minden mindenkiben. Az esperesi egyházlátogatás csak úgy kiterjedt az egyházközségekre, mint eddig és a partialis zsinat működése csak olyan volt, mint régen.

Mindössze annyi változás van benne, hogy zsinata nyilvános paráznaság esetét kivéve, felbontó ítéletet házassági perben ki nem mondhat és hogy házasságot végleges, jogerős ítélettel fel nem bonthat.

Azonban a viszonyok változásának az egyházmegye sem állhatott ellent. Lassanként ez is átalakul, mert hisz e nélkül a megváltozott alsó és felső hatóságok között, mint valóságos anachronismus állott volna fenn. Az egyházmegyei gondnokság intézménye kezdi ki az ősi egyházmegyét. Bár midőn 1709- és 1713-ban az első inspector kurátorok rendeltetnek, még nincs semmi intézkedés arra, hogy az új hivatal szervesen beillesztessék az egyházmegyébe: de az a munkakör, mely az inspector kurátoroknak kijelöltetett, sokban érintette az esperes- és vele együtt a partialis joghatóságát. A párhuzamos működés csak úgy volt lehetséges, ha fennáll az a jó correspondencia az esperes és inspector kurátorok között, melyet az 1713. évi gondnoki utasítás olyan helyesen megkíván.

Az első lépés tehát, mely a főconsistorium befolyását mutatja: az inspector kurátorság. Hogy ez minél jobban összeforrjon az egyházmegyével, arra a főconsistoriumnak volt gondja. Midőn a XVIII. század elején az egyházi ingatlanok összeírása és kikeresése az egyházmegyei hatóságnak kötelességévé tétetett: hogy az egyházmegyei kiküldöttek annál nagyobb sikerrel járhassanak el, a főconsistorium az inspector kurátorokat utasította, hogy a fenti célból tartó canonica visitatióban ők is vegyenek részt. Az inspector kurátoroknak a canonica visitatióban való részvétele nem lett ugyan állandó gyakorlattá, — bár a főconsistorium elrendelte, hogy «a tractualis kurátorok circulariter elmenjenek rendre az esperesekkel

és püspökökkel» — de rendkívülieg többször is előfordul.*

Időrendben egy másik főconsistoriumi intézkedés, mely a partialis notárius successiójáról szól, mutatja az egyházmegye kánoni alapjainak bomladozását. A mint az 1726. évi enyedi zsinat a püspökségre nézve elfogadta a közzsinati jegyző utódlását, három év múlva az etédi gen. zsinat elé azt a javaslatot terjesztette a főconsistorium, hogy az egyházmegyei jegyző hasonlóképen succedáljon az esperességre. A közzsinat ezt el is fogadta, hanem belőle magának a főconsistoriumnak lett legtöbb baja. Ugyanis gyakran történt, hogy professorok választottak püspökké, a kiknek nem volt eklézsiájok és nem volt egyházmegyéjük. Már pedig a reformatiótól fogva állandó gyakorlat volt, hogy a püspök gyakorló lelkész és egyházmegyei esperes is legyen. A mint a püspöki székhelyet Gyulafehérvárról Mártonffi és Steinville kizavarták, nem volt mód arra, hogy a professorból választott püspöknek kathedrát és tractust adjanak. Az etédi zsinat után 1737-ben Szigethi Gyula István enyedi professor lett a püspök és a főconsistoriumnak nagy fáradságába került, míg őt előbb Kibédi András succedáló egyházmegyei jegyző helyébe esperessé, azután nagyenyedi pappá tette. Ezek a nehézségek csak akkor múltak el, mikor a püspök esperessége elejtett és Nagy-Enyed állandó püspöki székhelylyé tétetett.

Fontosabb jelenség ennél az, melyről előbb kezdetünk szólni, hogy t. i. az inspector kurátorok és a papi partialis miképpen fornak lassan össze egymással. Az

* A főconsistorium rendelete az egyh. ker. levéltárában 1759—47. sz. a.

1744. évi nagy-baczoni zsinat, a főconsistorium felhívására, oda utasítja a seniorokat és a partialisokat, «hogy az inspector curatorokkal jó harmoniát tartsanak, *a mennyire a canonok engedik.*»¹ De a kánonokra való hivatkozás inkább arra mutat, hogy a gen. zsinat félti az egyházmegyét a kurátoroktól, mintsem hogy örülne azok befolyásának. Erre mutat az is, hogy a főconsistorium az 1750. évi sepsiszentgyörgyi zsinatra küldött kívánalmaiban a jó harmoniát újból hangsúlyozza és azt kívánja, hogy «az esperesek a tractualis curatorokkal egyes akaratból terminálják a partialisnak idejét s avagy csak egy curator legyen jelen az illegalis processusoknak s deliberatumoknak eltávoztatására nézve». A gen. zsinat a főconsistorium előterjesztésére el is határozta (4. pont), hogy az esperesek a törvényes partialis idejét ne csak közöljék az inspector kurátorokkal, hanem azokkal együttesen állapítsák meg, hogy mikorra hívassák össze a partialis, mert csak így lehet biztosítani, hogy azon legalább egy kurátor jelen legyen.²

Az inspector kurátorok most már olyan szerepet töltenek be a partialison, mint a főconsistorium küldöttei a generálison, sőt valójában tagjai lesznek a partialisnak s annak törvénykezésében részt vesznek. Az indok, mely őket ide juttatta az, hogy a partialis éppen nem alkalmazkodott a házassági törvénykezésben a már említett 1696., 1717. és 1729. évi zsinati határozatokhoz. Így p. o. a széki egyházmegye szász-sombori semipartialisa 1740. április 7-iki protocollumában olvassuk, hogy ama rendelkezések ellenére, Deut. 24., 1., 2., 3. alapján el-

¹ Benkő Synopsisa.

² U. o. s a háromszéki communitas protocollumában 131. l.

választó ítéletet mond ki: Bajnai Sámuel Csernátoni Erzsébettől «divortiája és ad secunda vota által bocsátja». Igaz ugyan, hogy hozzá teszi: «igy mindazonáltal, hogy primum a partialisra, azután pedig iuxta constitutionem, ad decisionem a szent generalisra is transmittatik.» Csakhogy teljesen szabálytalan volt az, hogy ha a partialis nyilvános paráznság esetét kivéve divortiál és még nagyobb szabálytalanság, ha ezt a semipartialis, tehát csak egy adhoc törvényszék teszi, mint itt is történt. Ily okok vitték be az inspector kurátorokat a partialisba, hol aztán tekintélyüknél fogva, nagy súlylyal is esett szavuk a mérlegbe.

Azonban még a partialis ebben az alakjában sem volt alkalmas arra, hogy közbenső hatóságot alkosson a domesticum és supremum consistorium között. Valami consistorium-féle szervezetre volt szükség, a melyet az egyházmegye még nélkülözött. Igaz ugyan, hogy volt az egyházmegyékben is consistoriumnak nevezett testület, de ez nem volt *a valódi* consistorium. Így hívták az esperes, jegyző és assessorokból álló bírósági testületet. Csakhogy ez tisztán papokból állott és nem világiakból, vagy legalább papokból és világiakból. Ilyen consistoriumok is keletkeztek 1782-ben, midőn a türelmi rendelet következtében a zsinatok tartása eltiltatván, a főconsistorium azt rendelte, hogy míg a felségtől zsinatok tartására engedélyt nyerhet az egyház, az esperesek folytassák az egyházlátogatást s a kisebb dolgokat a gyülekezetben, a helyszínén, a fontosabbakat pedig az esperes, kurátorok és egyházmegyei «officialisok» együtt, tehát consistoriumban igazítsák el. Ez volt az első tractuale consistorium, a mai egyházmegyei tanácsnak az őse, mely közigazgatási ügyekkel foglalkozott.

Említve volt már fentebb, hogy a főconsistorium az egyházközségi fontosabb közigazgatási ügyeket is a maga illetékessége alá vonta és hogy ez a főconsistorium tevékenységét az apró pepecseléssel járó munkák halmazába szinte bele fullasztotta és így magasabb röptű irányító működését megbénította. Most ez az egy évi tapasztalat azt a meggyőződést ébresztette, hogy nem lenne rossz, ha az egyházmegyében is lennének consistoriumok s azok szervesen beillesztenének az egyházmegye testébe. És csakugyan, bár 1783-ban az egyház visszanyerte zsinattartási jogát, magok az egyháziak kívánták, hogy a partialis synodusok mellett tractuale consistoriumok szerveztessenek.* Az 1783. évi sárdi gen. zsinat el is határozta, hogy «a tractuale consistoriumokról vélemény készíttessék» s azok szabályzatának kidolgozása végett Borosnyai L. Simon marosvásárhelyi pap, Kónya Ferenc kükküllői és Simon János görgényi esperesekből bizottság küldetett ki. Azonban ebben a korszakban még nem jutottak oda, hogy a tractuale consistoriumot felállítsák. Nyilvánvaló dolog volt, hogy az egész egyházi alkotmány revisio alá veendő és csak ennek keretében lehet azt a kérdést is megoldani. Semmi nyomát sem találhatjuk annak, hogy a kiküldött bizottság valamiféle eredményhez jutott, valami tervezetet dolgozott volna. A XIX. század első negyedében azonban, és pedig a főconsistorium kezdeményezése folytán, az egyházmegyei tanács is felállított.

Az erdélyi református anyaszentegyházban sajátos helyet foglaltak el az ú. n. püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek, melyeknek eredetét már a múlt korszak-

*Névkönyv. 1861. 3. l.

ban is megtaláltuk, a melyek a XVIII. században is ismeretesek. Azonban, miképen az természetes dolog is, ezen püspöki vizsgálat alatti egyházak állapota is változásnak volt alávetve és sem számuk, sem jogállásuk nem az volt a múltban, mint a mely napjainkig fennállott.

A XVIII. század, — azt tapasztaljuk, — a püspöki vizsgálat alatt álló egyházakra egyáltalán nem volt valami kedvező. A XIX. század végén ilyen kategóriába tartozók közül Kézdi-Vásárhelyet, Sepsiszentgyörgyöt, Ilyefalvát, Székely-Udvarhelyt, Nagy-Enyedet az egyházmegyékbe kebelezve látjuk; Szászváros pedig a luth. püspökség fenhatósága alá tartozott. Ellenben az ú. n. püspöki vizsgálat alatt álló egyházakkal rokon helyzetben találjuk Kolozsvárt, Dést, Fogarast, Maros-Vásárhelyt, Gyulafehérvárt, Dévát, majd Nagy-Szebent. Azonban Dés és Déva külön speczialis helyzete alig áll egyébben, mint hogy állandóan esperesi székhelyek, s így kebelökben más, mint püspöki vizsgálat nem létezhetik.

Ezekre a különös helyzetben levő egyházakra csak azért használjuk a XVIII. században is «a püspöki vizsgálat alatt álló» jelzöt, mivel a legújabb időkig így jelöltettek. Ebben a korban az ő tulajdonképeni jellemvonásuk az, hogy közvetlen a *főconsistorium igazgatása alatt állanak*, saját külön, a főconsistorium által megbízott inspector kurátoraik vannak. Ily szempontból véve tekintetbe ezen egyházakat, igazában csak Kolozsvár, Fogaras, Maros-Vásárhely és Gyulafehérvár tekinthetők «püspöki vizsgálat alatt álló» egyházak gyanánt. Igaz ugyan, hogy Szászvárosnak is a főconsistoriumtól kinevezett gondnokai voltak, de ez az egyházközség igazában a luth. püspök vizsgálata és a református főconsistorium

kormányzata alatt állott. Dés, Szék és Kolozs a kolozsvári curatorok felügyelete alá rendeltettek 1709-ben, de utóbb nincs gondnokuk.

Általában tapasztaljuk, hogy a városi egyházközségek anyaszentegyházunkban mindig kiemelkedő helyet foglaltak el. Az 1709. évi főconsistoriumi szervezkedéskor a nagyobb városok névszerint fölemlítettek, mint a melyeknek papjai a főconsistorium tagjai. De azért nincs semmi törvényes vagy okmányos nyoma annak, mintha ők külön jogállást foglaltak volna el az anyaszentegyházban. Egyes városok egyházai azonban még is különös helyzetbe jutottak, mint a fogarasi félreeső voltánál, — a kolozsvári keletkezése körülményeinél, — a gyulafehérvári a püspöki székhelynél fogva. Ezeknek az egyházközségeknek már a XVII. században rendes és szervezett consistoriumaik voltak és így jöttek át a XVIII. századba is. Kolozsvár és Gyulafehérvárra nézve fontos körülmény volt az is, hogy több papjuk volt s kebelükben kollégium létezett. Ügyszólván autonom és independens gyülekezetek voltak ezek s ez az ő állásuk jellemvonása. A püspöki vizsgálat csak esetlegesség, mert a püspök azokat az egyházakat vizsgálta közvetlenül, a 92. cónon értelmében, a melyekben esperes volt a pap.

Indepedens helyzetét először Kolozsvár veszítette el, a mennyiben 1720-ban arra kényszerítették, hogy a főconsistorium által kinevezett inspector kurátor felsőségét elismerje. Ettől fogva a kolozsvári egyház (mely egy volt a kollégiummal) consistoriumában az inspector kurátort látjuk az elnöki széken. Domesticum consistoriuma, mely a papok, professorok és a centum paterek közül választott világi consistorokból, keblü gondnokokból áll, fenmarad, de többé nem függetlenül intézi a

maga ügyeit, hanem a főconsistorium felügyelete és igazgatása alá helyeztetik. Azonban mégis van egy pont, melyen az egyházmegyével érintkezésben áll, t. i. a házassági ügyekben a kolozskaleti egyházmegye zsinatának fenhatósága alá tartozik. A kolozskaleti egyházmegye rendszerint papjai közül választotta esperesét és mikor ettől 1720-ban eltért, kemény összeütközésbe jutott az egyházközség az egyházmegyével, melynek esperese itt visitálni akart, sőt a püspököt sem akarta egyházlátogatásra bebocsátani. Később újból papjai közül választottak az esperesek és külön állását, a főconsistorium felügyelete alatt, fentartotta.*

Utána a gyulafehérvári egyház külön állásának megszűnése következett. Ez a gyülekezet is olyan állásban volt 1716-ig, mint a kolozskaleti, azzal a különbséggel, hogy az ő speciális helyzetének alapja az volt, hogy a püspök volt a papja s esperese. Midőn 1716 után ez az egyház nagy nyomorúságba esett, egy darab ideig alig tudott oda eljutni, hogy szervezkedjék. Zilált helyzete hozta magával, hogy a megváltozott viszonyok között valami szilárd formába nem tudott alakulni; de függetlenségét azért megtartotta. A főconsistorium végre megsokalván ezen állapotot, 1755-ben felszólította, hogy independentiájával hagyjon fel és vagy a generalis, vagy a particularis visitatióhoz tartsa magát. Erre az 1757-ik évben

* A. kolozskaleti egyházközség helyzetét több oldalról igen szépen megvilágítja az az emlékirat, melyet 1874-ben, a kolozskaleti egyházmegye nevében Szász Gerő esperes és Szász Domokos egyh. megyei jegyző terjesztettek az egyházkerületi közgyűlés elé. Bár az emlékirat következtetéseit nem tudom is valamennyit elfogadni, de okmányait mégis, mint igen tanulságosakat, ajánlhatom az érdeklődők figyelmébe.

a fehérvári tractusba lépett s többé nem is lett püspöki vizsgálat alatt álló egyház. Belépését az 1760. évi magyarigeni zsinat tudomásul vette.¹

A fogarasi egyházközség 1712 után igen sok zaklatásnak volt kitéve a német őrség részéről. Az egykor virágzó fejedelmi egyház szegénységbe jutott, a mi aztán adminisztrációjára nézve is káros befolyással volt. Külön házassági törvényszéke megszüntetésére 1751-ben teszi meg a püspök az indítványt, mely el is fogadtatott. 1759 körül olyan szomorú helyzetbe jutottak ügyei, daczára annak, hogy gróf Bethlen Kata is sok jóval halmozta volt el, hogy a főconsistorium egy deputatiót küldött ki rendezésére. Majd az enyedi egyházmegyébe kebelezte be és bár addig a püspök visitálta, már 1763 után a püspök maga helyett az enyedi esperest küldte ki az egyházlátogatás végzésére. Így Fogaras is bekebeleztetett és ebben a korszakban, egészen 1812-ig, mint a nagyenyedi egyházmegye alkatrésze szerepel.²

Míg a gyulafehérvári és fogarasi egyházak ez időszakban függetlenségüket veszítik, addig a marosvásárhelyi, — főleg a gyulafehérvári kollégiumnak oda telepedése óta — az egyházmegyéből nagyon kiemelkedik. Neki nem volt külön domesticum consistoriuma a XVII. században, mint Kolozsvárnak, hanem egyház és város olyformán volt összeforrva, mint Nagy-Enyeden, Désen, Széken, stb. Most külön inspector kurátort kap, saját keblitanácsot szervez és közvetlen a főconsistorium fenhatósága alá, Kolozsvárral egy rangba, kerül. De magát még

¹ Lásd Egyházkerületi levéltár 1755—33., 34.; 1756—2.; 1757—19; 1760—22. sz. a. Benkő Synopsisa.

² U. o. 1751-94.; 1759—1., 15., 30., 64. sz. a.

sem tartja olyan nagyra, hogy a püspök látogatását se akarná elfogadni.

A szebeni egyházközség érdemel még különös figyelmet, mely 1709 óta úgy áll fenn, hogy az ott székelő főconsistorium magának papot tart, ki magánháznál végzi az istentiszteletet, mígnem II. József alatt temploma is épül és rendes egyházközséggé lesz. Félreeső helye, a főconsistorium helybenléte és ifjúsága miatt, helyzete még ebben az időben nem szabályoztatott és semmiféle egyházmegyéhez nem tartozván, a főconsistorium felügyelete alatt áll. A többi gyülekezetek, melyeket nem az esperes, hanem a püspök visitált, ezen egyszerű látogatástól eltekintve, az egyházmegyékhez tartoztak. Az újabkori püspöki vizsgálat alatti egyházközségeknek azon jellemvonása, hogy közvetlen érintkezésben álljanak a főconsistoriummal, a XVIII. században az anyagi és administratív ügyekre nézve más, kis gyülekezeteknél is előfordul, tehát ez őket akkor nem jellemzi. A főconsistoriumtól kinevezett gondnok pedig náluk nem fordul elő.

Két különösen exponált egyházközségről kell még megemlékeznünk, melyek a főconsistoriumhoz közelebbi viszonyban vannak, t. i. Kézdi-Vásárhely és Székely-Udvarhely. Nincs ugyan inspector kurátoruk, hanem a főconsistorium mégis különös gondot visel reájuk. Lelkészi állásuknak betöltését magának tartja fenn, mert nagy súlyt fektet arra, hogy kiválóbb papjaik legyenek. Így látjuk azt is, hogy a XVIII. század elején, mikor ezen papoktól a cameraticumok elvonattak, az egyházi köztalálékából javadalmazza őket. Udvarhelyre annyira gondot visel, hogy midőn 1741-ben papja, ki esperes is volt, meghalt, meghagyja az egyházmegyének, hogy espe-

rest addig ne válaszson, míg ő az udvarhelyi egyházba papot nem nevez ki* Súlyt fektetett arra, hogy az udvarhelyi egyház súlya az által is növeltesék, hogy papja esperes. A két egyház közül az udvarhelyi püspöki visitatio alatt állott, mint rendes esperesi székhely, de Kézdi-Vásárhely be volt kebelezve a kézdi egyházmegyébe.

Még egy specialis alkotmánybeli alakzatról, a communitásról kell megemlékeznünk, melynek eredetét már a mult korszakban láttuk. A Háromszéken lévő négy egyházmegye (az Erdővidékhez tartozó Bardocz fiúszéki egyházakat kivéve), külön partialisokkal birt és ezenkívül voltak quindenáik, azaz törvényszékeik, melyek perек ellátására tartattak s a melyek megtartották az ősi, még a reformatio előtti, tizenötönapos törvényszék elnevezést. Volt még közös törvényszékük is, a communitási gyűlés, mely annak emlékét tartá fel, hogy a reformatio előtt egy archidiaconatust — a kézdit — alkottak.

Papjainak személyes privilegiumairól nem szólunk ezen a helyen, hanem azt a sajátságot hozzuk fel, hogy náluk a quidena és partialis első folyamodású törvényszékek voltak, melyekről a felebbezés nem a generális zsinatra, hanem a communitási törvényszék elé történt és innen lehetett csak felebbezni a generálisra. A bardoczszéki eklézsiákból való ügyek azonban, bár ez eklézsiák az erdővidéki tractushoz, de nem egyszersmind a a communitáshoz is tartoztak, a partialisról egyenesen a quindenára felebbezhettek. A communitás elé tartozott a dislocatio is. Ezen állapotot még az 1729. évi etédi zsi-

*U. o 1741—11. sz. a.

nat is fenhagyta s a communítási törvényszéket felebbezési forumul elismerte.

Borosnyai L. János püspök, ki a házassági biráskodásban pontosabb rendet kívánt behozni, ki a fogarasi consistorium házassági perekben való illetékességének is véget vetett, 1758-ban megtámadta a communítas ezen jogát is. Az 1758. évi dési generalis synodus azt határozza, hogy «a communítas tiszteletes praesese előtt folyjanak csupán csak a privilegium oltalmazására néző dolgok; de a matrimonialis causák, dislocatiók és a partialis synoduson peremtorie nem decidált dolgok ne a szent communításra, hanem a szent generalis synodusra jöjjenek s appellaltassanak iuxta constitutiones canonum 87 et 89».

A dési zsinaton jelen levő kézdi és sepsi megyei képviselők rögtön, — az egész communítas pedig a következő évi magyarigeni zsinaton tiltakoztak a szent generalis határozata ellen, de ez a zsinat is fentartá az előbbinek végzését.

«A synodus — úgymond a határozat — nem agnoscálja, hogy az ő kegyelmek communítasa elromlott volna, hanem csak modificáltatott»* A tiltakozást ugyan jegyzőkönyvre vette, de a főconsistorium helyben hagyván a zsinat végzését, a communítas megszűnt felebbezési forum lenni.

* Az etédi zsinat (1729.) végzését l. Bod Synopsis 94.1. Az 1758. évi dési generalis zsinat végzéseit Benkő Synopsisában. A communítas protestatióját az egyh. ker. levéltárban 1759—42. sz. a.

19. Vagyonügy.

A diploma után megszűnt a fejedelmek segítő jobb-
jának áldásos működése az egyház anyagi feltételeinek
megteremtésénél. De ennél még nagyobb baj volt az egy-
házra nézve az, hogy a r. katholicismus és az annak tá-
mogatására törő kormány, minden alkalmat megragadott
arra, hogy egyházunk vagyonát fogyassa és így sze-
génynyé tevén, anyagi romlásával szellemi létét is vég-
veszedelembé döntse. Ismertettük már azokat a törekvé-
seket, melyekkel az állam és a r. katholicismus egyhá-
zunk anyagi javait durva erőszakkal, vagy koholt ürügyek
alatt elragadni igyekezett, azokat a főbb eseteket is, a
melyekben ez sikerült. Itt most főleg egyházunknak ön-
védelmi és igazgatási tevékenységéről lesz szó, a melyek
együttal az igazgatásnak kulcsát is kezünkbe adják az anya-
szentegyházunk vagyoni viszonyaiban máig is fennálló
sajátságos szervezetnek.

Egyházunk vezérférfiai a viszonyok változtának kez-
detén már jól látták, hogy a meglevő vagyont gondosan
kell megőrizniök, mert az az egyház fundamentuma. Jól
látták, hogy sok támadásnak lesz az kitéve, De hogy mily
rombolást fog abban az ellenség, a baj, a szerencsétlen-
ség véghez vinni, még távolról sem sejtették. Mindjárt
az első évtizedben látjuk, hogy a meglevő vagyon számba-
vételének, az erők összegyűjtésének, a nyilvános ellen-
őrzésnek munkája nem csak hathatósan fogantatba véte-

tik, hanem tökéletesítettik is. Már ekkor szembe tűnik, hogy a főconsistorium, mely ugyan csak fejlődésében volt még, a mint az egyház egyéb jogainak, úgy vagyoni viszonyainak is központi őre, ellenőrzője, számoltatója, sőt egyenesen az összes javak gazdája fog lenni. Az, a mit a XIX. század második felében egyházunk jogászai *egyházi főtulajdonjognak* neveztek el, a mi tulajdonképen csak hatalmi tevékenység volt, a jognak minden részecskéje nélkül, t. i. egyházi főhatóságnak a tulajdonos gyülekezetek, iskolák s alapok javaival való szabados, sokszor önkényes rendelkezése: az a XVII. század alkonyán és a XVIII. században minden jogi álokoskodás nélkül is tény, — a hatalom ténye volt.

Nem lehet itt helye a részletesebb fejtegetéseknek, melyek azt igazolják, hogy a főconsistorium az egész egyház minden alkotó részének javait egy közvagyonnak tekintette s a hol bővebb forrásokat látott, onnan szabadon merített a szegényebbek segélyezésére: hanem igenis meg kell mutatnunk, legalább nagy vonásokban, hogy miképen ment végbe ezen fejlődési fokozat és minő alakulásokat nyert az egyes autonóm szervekkel szemben.

Mint már a mult korszak végén láttuk, az egyháznak voltak bizonyos iskolai, s köz egyházi czélokot, p. o. szegény papok, mesterek, gyülekezetek segélyezését szolgáló tőkék, melyek a kurátoroknak, a főconsistoriumnak felügyelete alatt állottak. Az elhelyezett tőkék kötvényei a püspök s a főgondnokok kezeiben voltak. Az előbbi a Gilányiánumból származó tőkék kötvényeit s a még el nem adott értékeket őrizte a «generális ládájában», míg az utóbbiaknál vegyesen voltak a nagyenyedi, gyulafehérvári, kolozsvári kollégiumok s más iskolák pénzeiből, a Csulaianumból, mely a generalis eklézsiát és az enyedi

kollégiumot közösen illette, sőt egyes gyülekezetek részére tett olyan legatumok is, melyek egyenesen a főkurátorok kezeihez adattak.

Apafy uralkodása végső éveiben már láttuk a törekvést, hogy az összes egyházi és iskolai tőkék egy helyre összpontosíttassanak. A közpénzek gondja teljesen gróf Bethlen Miklóson forgott. Ő helyezte azokat kamatozás végett, ő utalt ki belőlük a kollégiumok, a szűkölködő papok felségítésére, később 1698 után az eltartott cameraticumok pótlására. Ezen tőkék, illetőleg kötelezvények összege 1691-ben mintegy 70—72,000 mfrtot tehetett ki, csak hogy a kötelezvényekben foglalt értékeknek legalább egyharmada részint behajthatatlan, részint igen kétes értékű követelés volt. A fősummákat a következő három tőke szolgáltatta: az «amstelodami pénz» 11,533 frt, a radnóti collecta az enyedi s főleg a gyulafehérvári, «fundus nélküli kollégium» számára gyűjtve 1688-ban, 14,273 frt 38 dénár és a nagyenyedi kollégium debreczeni taxájából gyűlt körülbelül 10,000 frt. De már midőn 1697-ben a főconsistorium gróf Bethlen Miklóst megszámloltatja, mindössze az amsterdami pénz és a radnóti collecta fele, 7861 frt van a régiebb kötvényeken kívül fenn, úgy hogy az akkori számadások mintegy 55—57,000 frtról szólnak, mely összeghez hozzáadva a püspök kezelése alatt még mindig fennmaradt 7—8000 frtot, az egyházi közvagyon 6 év alatt valami 6—7000 frtnyi, az akkori időkhez mért roppant apadást mutat.

Mi történt a 6—7000 frtnyi elköltött összeggel, azt ma nem tudjuk megmondani. De bizonyos, hogy közszükségletek fedezésére fordított, mert a hiányzó összeg megfelel a radnóti collecta hiányának, melynek számadásairól a számvevők azt jegyzék fel, hogy «mind perceptumi

és erogatiói» *pro rerum et temporum exigentia* probabiliter et fideliter mentenek véghez, úgy hogy mi azokban semmi notabilis diffacultást nem tapasztaltunk»* «Az idők és viszonyoknak szükségletei», melyek itt kiemeltetnek, minden bizonynyal magukban foglalják az afféle discret kiadásokat, minőkről Bethlen Miklós önéletiratában is emlékezik. Azonfelül ott volt a gyulafehérvári kollégium, melyet főpatronusának, a fejedelemnek, halála után sokszor a tőkéből kellett tartani.

Az így összegyűjtött tőkék jövedelmeiből vegyesen fedeztek mindenféle közszükségletet, akár kollégiumra, akár eltartott cameraticum pótlására, vagy egyéb természetű segélyekre adtak legyen is. És ha különös rendeltetésű hagyományok tétettek is, mint p. o. a Bánffy György gubernátor 8000 firtos hagyománya, mely a 3 kollégiumra és 2 scholára, szegényeknek és templomokra és stipendiumokra tétetett, — vagy az Eszékiánum: Eszéki István dési esperes 2000 firtos papi nyugdíjalapja s az enyedi és gyulafehérvári egyházaknak hagyott 200 firt, — vagy a Komáromi legatum, mintegy hatodfélezer forint a kollégiumokra stb.: mindezek a főconsistorium rendelkezése alá kerültek s a többiekhez olvasztatván, kamataik a fentebbi módon adattak ki segélyekül. Mint említve volt, 1698 után nagyon reá nehezedett az egész egyház fenntartása erre a főconsistoriumi kezelés alatt álló pénztárra. Tekintélyes egyházak papjait p. o. a kézdivásárhelyit, dévait, sőt részben még a püspököt is ebből kellett fizetni. Hát még a sok szegény vidéki minister és mester, kikre most illet csak igazán Tofeus jellemzése, «kinek saruja nincs, kinek nadrága, kinek öve, kinek semmi köntöse,

*Tört. Tár 1899. 148. l.

semmi költsége; kinek felesége, gyermeke otthon mezíten és éhenhaló!...» A gyulafehérvári kollégium, egy krajczár biztos alap nélkül, mert cammeraticuma elvontott, a patronusok adománya mellett szintén csak ide támaszkodott. Aztán jött a háboru, mely Fehérvárt és a nem rég jó karba szedett enyedi kollégiumot feldulta, földönfutóvá tette. A professorok fizetése, a deákság tartása, élelmezése a főconsistoriumra nézett. A háboru közben és után jött a romok felépítése. Három kollégiumunk közül mindegyik a legszánalmasabb állapotban; templomok, parochiák, iskolák egész sorozata romokban. Mindezek ott zörgettek a közös pénztár ajtaján. Még ennyi pusztulás és szerencsétlenség sem volt elegendő. Az 1709. évi borzasztó pestis roppant inséget hozott magával. Ezen szomorú és gyászos időkben minő lehetett egy kis falusi papnak, mesternek állapota, mikor a fejedelmi leg megfundált híres Bethlen-főiskola is, épen úgy, mint a gyulafehérvári, a hivek filléreire, a collectára, perselyek dénárjaira szorult, a mikor nem hogy professorait fizetni tudta volna, sőt tőlük vesz kölcsönt, mint az enyedi, mely Páriz Pápainak zálogba egy házat kénytelen lekötni.

Az egész anyaszentegyházban mindent túlharsogott a kenyérért való kiáltás. A tőkék concentrációja ebben a szörnyű időben valóságos áldás volt. Csak így lehetett ott segíteni, a hol a szükség a legégetőbb. Most egy pap kap egy évi fizetést és várhat 2—3 esztendeig, míg valami jövedelemhez jut; majd egyik professornak adnak 2—3 hónapra valót, hogy egy évig is megérje vele. A deákok élelme, kollégiumok építése, templomok gyámolítása: mind-mindre jut egy-egy kevés. Schol sem elég, csak épen annyi, hogy a pillanatnyi éhséget, a fenyegető

kétségbeesést elűzze, hogy reménységgel tápláljon a jobb napok bekövetkeztéig. Ha nem így lett volna ekkor az a vagyonösszeg, bizonyára egyes intézmények gyorsabban talpra állottak volna saját tőkéik szabad felhasználásával, de annál többre a végpusztulás, az enyészet ideje közelgetett volna el.

Azonban ezt akkor nem volt olyan könnyű belátni. A papság is, a kollégiumok is tudták, hogy van nekik pénzük, tőkéjük és mégis éheznek, rongyoskodnak. A papság azt állítá, hogy a főconsistorium az ő pénzét a kollégiumokra, — ezek viszont, hogy az övéket a papságra költi. Igaza volt mindkettőnek és még sem volt igaza egyiknek sem. A főconsistorium a végpusztulás képét látva maga előtt, nem nézte, hogy kié a tőke, kit mennyi kamat illet, hanem adott oda, a hova elkerülhetetlen szükség volt és adott a mennyi épen elegendő volt egy pillanatra a baj orvoslására...

A baj, a veszedelem eltávozott. 1715-ben a caameraticumok nagy része folyósították, ha megcsappant összegben is. A kollégiumokat is rendbe hozták. Még a gyulafehérvárit is elhelyezték Marosvásárhelyen. Hanem az elégedetlenség nem szűnt meg. Ugy a ministerium, mint a kollégiumok saját kezükhöz kívánták tőkéiket. A főconsistorium nem térhetett ki a kívánság elől s 1717-ben csakugyan végre is hajtá az osztályt, melynél az enyedi kollégium 23,900 frt, a gyulafehérvár-vásárhelyi 9000 frtot, a kolozsvári 2424 frtot, a papság pedig 20,000 frtot kapott* Csakhogy az osztálynál mindenik fél megrövidítettnek érezte magát s ezt még évek múlva is felpanaszolták.

Legérzékenyebb veszteség a ministeriumot érte, mivel

*Egyházkerületi levéltár 1717—5. sz. a.

ez tulajdonképpen 3000 forintnál többet nem kapott. Az Eszékiánium 2000 frtja és a Bánfyanum 1000 frtja szolgált egyelőre csak a szegényebb papok és egyházak segélyezésére. A Gilányianumnak nevezett 15,000 forintos tőke a főconsistorium szabados rendelkezése alá került és más nyelven szólva, közigazgatási pénztárt képezett, melyből csak akkor jutott a ministeriumnak, ha kamatait egyéb szükségletek el nem nyelték. 1767 táján, mikor már egyéb alapokkal is növekedett a főconsistorium kasszája, rendszerint 3450 frt volt belőle a szegényebb vagy hivatal nélkül maradt papok, mesterek segélyezésére szánva.¹ Az ekléziák számára 1717-ben félre tett összeg további 2000 frtja, mely szászsebesi capitalis néven szerepel, mivel Horti István püspök 1688-ban Szászsebes városának adta volt kölcsön e pénzt, csak 1744-ig szolgált a ministerium javára, mivel a mondott évben a főconsistorium azt a székelyudvarhelyi gymnasiumnak adta.²

A tőkék szétoztása ugyan a közkivánságnak megfelelően történt, de amint a tapasztalat hamarosan kimutatta, épen séggel nem a köznek javára. Különösen az egyes kollégiumoknál látjuk, hogy az autonom kezelés sok fogyatékos sággal járt, mivel a kellő központi ellenőrzés még mindig hiányzott. Az enyedi kollégiumnál 1734-ben, a kolozsvári egyház s kollégium közös háztartásában 1730-ban nagyobb mértékű zavarok mutatkoztak, melyek a központtól, a főconsistorium közvetlen felügyeletétől független autonom vagy on kezelés hátrányait igen élénk színekkel tüntették ki. A régi központosítás feladását

¹ U. o. 1767—94. sz. a.

² U. o. 1744—87. sz. a.

sokan megbánták és ettől fogva mind jobban tapasztalható a törekvés, hogy a főconsistorium rendelkezése alá vonható tőkék egyenesen az ő közvetlen kezelése és ellenőrzése alá helyeztessenek. Majd jött a cameraticumoknak 1747-ben történt újabb felfüggesztése, a dézmák s fiscalis természetű ingatlanoknak, — mint a püspöki javak stb. — megtámadása, a mikor a megfelelő jövedelmek hiányában a főconsistorium alig tudott a pillanatnyi szükségéken segíteni. Szerencsére ez a baj másfél évig tartott csupán, de elegendő volt annak a tapasztalatnak megszerzésére, hogy a főconsistoriumnak, a hasonló esélyekkel szemben, nagyobb tőkére van szüksége, tehát ilyet, ha nem is a közigazgatás céljaira, de legalább felügyelet és esetleg az egyház égető sebeinek orvoslása végett, a maga rendelkezése alá kell vonnia. Továbbá szerzett még egy tapasztalatot, hogy t. i. az összes gyülekezeti, iskolai, kollégiumi ingó és ingatlan vagyon ellenőrzésére valami rendet kell behoznia.

Különösen az utóbbi tekintetében figyelmet érdemel az körülmény, hogy Mária Terézia uralkodásának mindjárt kezdetén a politikai törvényhatóságokra, a közalapítványokra és a fiscalis vagyon kezelésre nézve is egy szabatosabb, pontosabb kezelési és ellenőrzési mód állapított meg, a melyben megtalálták egyházunk vezetői is az anyaszentegyházban alkalmazható rendszer mintáját. Megkönnyítette eljárásukat Mária Teréziának egyházi és iskolai alapjaink ellen intézett támadása, mely alkalmat nyújtott egyházi főhatóságunknak is, hogy az összes egyházi és iskolai közjavak, főleg az alapítványok összeírását s központi ellenőrzését fogantatba vehesse. És habár korábról sem hiányoznak a vagyoni ügyek központi ellenőrzésének nyomai, rendszeresebbé és minden autonóm

szervi ágazatra kiterjedővé Mária Terézia kora óta lett ez az ellenőrzés.

Mindjárt a központban azt tapasztaljuk, hogy a főconsistorium a maga rendelkezése és kezelése alatt álló tőkéről rendszeres kimutatásokat készítettett, rendes évi számadásokat vitet. A pia fundatiók, vagy pius fundusok első administratora Málnási László, a főconsistorium papja, a szebeni lelkész. A hatvanas évek végén mintegy 40,000 frtnyi tőkéről rendelkezik a főconsistorium és ennek számadásait viszi Málnási, kit igazában első egyházkerületi pénztárnoknak tekinthetünk. És ugyancsak Málnásinak kötelessége volt az összes, de főleg a főconsistorium közvetlen felügyelete alatt álló testületek, így például az ú. n. püspöki vizsgálat alatt álló egyházak, a kollégiumok, gymnasiumok alapjait is figyelemmel kíséni, a kamat hátralékokról jelentést tenni, a veszélyben forgó tőkék biztosítása iránt lépések tételére hívni fel a főconsistorium figyelmét. Még ennél is fontosabb azonban az, hogy az illető egyházak, kollégiumok évi számadásaikat hozzá küldötték fel, ő vizsgálta át s az ő véleménye alapján adott a főconsistorium felmentést, vagy marasztalta el a vagyonkezelőket. Tehát a pius fundusok administratora volt az autonom egyházi testületek egy részével szemben az egyházkerületi számvevő is.

Az egyházi és iskolai tőkék legnagyobb része magánosoknál volt elhelyezve, de tekintélyes összeg volt még a XVII. század legvégéről s a XVIII. század legelejéről a száz városoknak is kikölcsönözve. Amazok kevésbé voltak biztosítva, mint az utóbbiak, habár ezektől meg a kamatokat lehetett nehezen megkapni. A Bethlen Miklós által Segesvárra elhelyezett 8000 frt, mely az 1717. évi osztálynál az enyedi kollégiumnak jutott, a késedelmes

kamatfizetés által a XIX. század elejére több mint 10,000 forintra nőtt. Így lett a besztercei 9500 frt tőkéből is 15,000 frt. Nem egyszer kellett a főkormányzókhoz folyamodni, mert indítani, hogy a szász városok a késedelmes kamatok megfizetésére szoríttassanak. A kormány természetesen inkább azoknak kedvezett, mint a mi egyházunknak.

A magánosoknál levő tőkék közül a legveszedelmesebbek azok voltak, mikor valamely alapító utódai vetették atyjuk, nagyatyjuk alapítványait kölcsön, a kikkel szemben érzékeny dolog volt keményen fellépni. Ily kellemetlen eset volt a gróf Bánffy Dénesé, ki elődjei 20,000 forintnyi alapítványát vette kölcsön s azután katholizált és rengeteg adóssága miatt a csőd szélére s gondnokság alá jutott*. A hitsorsosoknak, főleg a tékozló főúri sarjaknak, adott egyházi kölcsönök valódi rémei s pusztítói lettek egyházunk közvagyonának. Csak a buzgóbb hitsorsosok lankadatlan áldozatkészségének lehet tulajdonítanunk, hogy egyházunk anyagiakban is nem hátra, hanem, bár lassan, de mégis előre ment ezen válságos korszakban.

A XIX. század elején, 1810—20. tájt találkoznak már a pontosabb vagyonezelési eljárással, mikor van külön pénztárnok, külön számvevő és mindkettő számára rendszeres utasítás. Vannak nyilvántartási könyvek, pénzkezelési rubrikák, hivatalos kötelezvényminták stb. Ettől fogva a vagyonegyi administratio mindig jobban tökéletesedik egészen a legújabb időkben behozott olasz kettős könyvvitelig, a mely kezelési tökéletesedések ugyan soha sem állták útját a meggondolatlan tőke-

* U. o. 1759—20.; 1761—3.; 1762—47. sz. a.

elhelyezésekből bekövetkezett veszedelmeknek s veszteségeknek.

A főconsistorium kezelése alatt álló vagyonnal egyidejűleg kell megemlékeznünk egy másik, kisebb összegű, de igen fontos célú központi tőkéről, az Eszékianumról. Eszéki István dési pap s esperes, neves egyházi író, hagyta ezt 1000 forint összegben, előregedett, munkaképtelen papok, papi özvegyek s árvák segélyezésére. Ez az első gyámintézeti tőke nemcsak kerületünkben, hanem az egész hazai protestáns egyházban s ez képezi magvát annak a több mint 200,000 koronányi tőkének, mely ma kerületi gyámintézet címen szerepel. Maga ez a pénz is a főconsistorium kezelése alatt állott egészen 1766-ig, a mikor a kolozsvári egyháznál helyeztetett el s valamelyik kolozsvári pap vagy professor adta be kamatait a generalis synodusra.* A kezdeményezés további segélyeket vont maga után. A püspöki jószágok jövedelmeiből 100 forint csatoltatott évenként az Eszékianum 60 forintnyi kamatjához. Majd 1766-ban gróf Bánffy György hagyott 5000 forintot nyugdíj- s gyámintézeti célokra. Így vette kezdetét az egyházkerületi gyámintézet, melynek kezelője és számvevője a generális zsinati számvevő, a generális director volt. Idővel ide rendeltették a válóperi díjak egy bizonyos hányada is. A nyert tőkék, alapítványok és tőkésített jövedelmek generális pénztár neve alatt szerepeltek, mivel a szent generálisnak s nem a főconsistoriumnak rendelkezése alatt állottak. A generális pénztár tulajdonképeni rendeltetése azonban a már említett segélyezés volt, mely mellett

* Bod P. Athenas 78. l. Eszéki Istvánnál. Egyh. ker. levéltár 1766—44. Prot. IV. 630. l.

egyek kiadások, mint rendkívüliek tekinthetők. Így is maradt fenn a pénztár egészen 1876-ig, mikor a teljesen újjászervezett egyházkerületi gyámintézetbe, mint ennek törzsalapja, olvasztott be 6529 frtnyi összeggel.¹

A XIX. század közepe felé keletkezett egy külön rendeltetésű közpénztár, az úgynevezett «garasos institutum,» vagy garasos pénztár, mely úgy keletkezett, hogy a főconsistorium 1834-ben felszólította a híveket önkéntes adakozásra, kérvén, hogy a kik tehetik, minden év elején legalább egy ezüst garast adjanak egyházi közcélokra. Ezekből az «újjévi garasok»-ból gyűlt pénztárból 1835-től fogva ingyen könyveket és egyéb taneszközöket osztattat ki a főconsistorium az egyes gyülekezetek iskoláiban, majd később népiskolák segélyezésére fordította a tőke kamatait.

A fentebbiekből láthatjuk, hogy a főconsistoriumnak nem állott rendelkezésére valamely nagyobb pénzösszeg, melyből a közigazgatás és a segélyezésbeli szükségletet kellően fedezhette volna. Azért rendkívüli szükség esetében egyik vagy másik autonom hatóság, legtöbbször a leggazdagabb intézmény, az enyedi kollégium, vagyonából rendelt a szükségre fedezetet. Így például a székelyudvarhelyi kollégium építéskor, a püspöki székhelynek Nagy-Enyedre helyezésekor a püspöki fizetés pótlására, majd az ágens fizetéséhez évi 100 forintot, mely összegből egy részt 1760-ban marosvásárhelyi stipendiummá változtatott át.²

Azonban az egyház igazgatása is tetemes kiadással

¹ L. Egyh. ker. levéltár 1766—9., 26.; 1810—26, 293. sz. a. Egyh. ker. jegyzőkönyv 1875.

² Egyh. ker. levéltár 1759—32. sz. a.; 1760—47. sz. a. 72 frtot.

járt. Már 1730 tájt rendes titkára, majd cancellistája van a főconsistoriumnak, kikhez exactor, perceptor is csatlakozik a XIX. század elején. Azután ott volt az udvari ágens Bécsben, előbb 100 arany vagy 500 forint évi fizetéssel. Némelykor (1741—50-ig) két ágens is működött. Azok a követségek, melyek a református anyaszentegyház, illetőleg a református státus panaszaival Bécsben jártak, szintén pénzébe kerültek az egyháznak, mert például csak az 1742-ik évi küldöttség költségei 1000 aranyat tettek ki.

A XVIII. század elejétől fogva jött gyakorlatba egyházunkba az ilyenmű szükségek fedezése céljából a rendszeres collecta, mely vagy csak az egyház közönséges szükségleteire, vagy meghatározott címre hirdettetett. A különböző collecta címek között állandó volt az úgynevezett agentiale, melyből az ágens fizetésének kellett volna kitelnie, de rendszerint csak a fizetés kipótlására volt elegendő. Aztán collecta rendeltetett egyes egyházak, kollégiumok, papok szükségére ideiglenesen. A collectázáson alapult aztán a XVIII. századnak azon általános gyakorlata, hogy az egyházak szükségleteiket segélygyűjtés, azaz önkéntes közadakozás útján fedezték. A marosvásárhelyi kollégiumnak a collecta egyik fő fentartó segélyforrása volt, úgy hogy midőn 1782-ben a segélykérés Magyarországon eltiltatott, évi 600 forint jövedelemtől esett el. Nem volt templomépítés, mely mendicatio, azaz segélykéregetés nélkül megesett volna. Tekintélyes egyházak, például Fogaras, Gyulafehérvár stb. szerepelnek a collecta célok vagy segélykéregetők között. Nincs egyházközségünk, kollégiumunk, mely ezt egyszer s másszor igénybe ne vette volna. Mindenestre egyik szép jellemvonása a kornak ez az önkéntes

adakozási hajlam és ez magyarázza meg, hogy miért nem volt egyházunknak szüksége nagyobb közigazgatási pénztárra. Valójában csak 1874-ben indult meg nálunk a törekvés, hogy közigazgatási közalap létesítsék. Addig a már említett Gilányiánumban és a többi külön célú alapítványoknál nyert csekély kamatkülönbözet és a collecta fedezték a közszükségleteket. Elég legyen e tekintetben az áldozatkészség illusztrálása végett hivatkoznunk az 1811. évi devalvatio utáni állapotokra, mikor a két ifjabb kollégium: a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi, de még a kolozsvári is részben, legfőképpen ezekből élt. A devalvatio évében, az irtóztató pénzkrisis élénk hatása alatt 12.000 forint segélyt küldöttek fel az egyházmegyék a három kollégium számára.

A collecta kezelésére eleinte a főconsistorium külön collectort állított be, a ki rendszerint egyik-másik partialis kurátor volt. Később már az egyház pénztárába küldettek a collecták, melyeknek önkéntes természete egészen a XIX. század második feléig megmaradt, úgy hogy közigazgatási rovattal egyházunk nem ismert. A név maga is mutatja, hogy a collecta a hívektől összegyűjtött pénz volt. És valóban a gyülekezeti hívek viselték az egyházi közigazgatásnak összes terheit. A kollégiumok, melyeknek nagyobb alapítványaik voltak, az 1759. évet kivéve, mikor az enyedi kollégium 100 forintot adott Türi Sámuel ágens fizetésébe, a kollégiumok egészen 1846-ig egy krajczár rendes járulékot sem szolgáltattak az egyházi közigazgatás céljaira. A mondott évtől fogva három kollégium összesen 80 mforint fizetésére kötelezte magát és ezen, mai érték szerint számított 64 koronán kívül manapság is a gyülekezetek terhe anyaszent-egyházunk közigazgatása.

Az egyházközségi vagyonkezelés tekintetében, mely a XVII. században kizárólag a canonica visitatio felügyelete alatt állott, az 1702., 1709. és 1722. évi gondnoki s visitationális utasítás hoz be egyetemesebb szabályozást. A boros-bocsárdi közsinat utasította 1710-ben az espereseket,¹ hogy az egyházközségek ingóit, ingatlanait hűségesen írják össze. Az 1722. évi utasítás meghagyta, hogy az esperesek a megyebiráktól évenként vegyenek számot. Ezen határozatot a bocioki generalis visitatio 1728-ban oda bővítette, hogy ha minden évben nem lehet canonica visitatio: a megyebíró számadását az újév utáni partialis zsinat elé terjeszse be megvizsgálás végett. Minthogy nemsokára az egyházmegyei pénztár felállításával külön egyházmegyei számvitel is keletkezett, az egyházközségi számadásokat az egyházmegyei pénztárnok vizsgálta felül. Azonban a XVIII. század folyamán a rendesebb gyakorlat az, hogy az esperes vesz számot; még pedig azt látjuk, hogy annak eredményét részletezve, a visitationális protocollumba jegyzi fel, hogy a jövő évi egyházlátogatás alkalmával a számvételben alapul szolgáljon. Ezért is rendeli a krakkói zsinat 1771-ben hogy a visitationális jegyzőkönyvet minden egyház két garasért kivenni tartozik a partialis nótáriustól.²

Az egyház ingatlanai felett való rendelkezést az 1745. évi dési generális az esperesre bizta, megállapítván, hogy rajta kívül «az ecclesiai bonumokból senki sem disponál». Az uzdi-szentpéteri rendkívüli generalis zsinat 1766-ban még az erdők vágatását is az esperes felügyelete alá helyezte.

¹ Egyh. ker. levéltár 1710—36. sz. a.

² A széki egyh. megye protocolluma II. kötet.

Az egyházközségi vagyonekezelésre nézve a főconsistorium 1808-ban egy részletesebb utasítást adott ki, mely egészen a legújabb időkig érvényben volt, s a mely a részletekben tapasztalható bővüléstől eltekintve, különösen azon intézkedése által tűnik ki, hogy a papnak ellenőrző jogot ad, illetőleg kötelességet ír eléje. Az egyház *kétkulcsos* ládjának egyik kulcsa nála áll s minden fontosabb bevétel s kiadás az ő jelenlétében történik, a számadások elkészítésénél ő segédkezik. Másik fontos rendelkezése, hogy az esperesi felügyeletet egyházmegyei felügyeletté teszi s megállapítja, hogy akár az erdőhasználat, akár ingatlanok elidegenítése, vagy szerzése, akár tőkék elköltése: «tractualis» külső s belső előljárók hírek s engedelmek nélkül nem történhetik. Ha az egyházközség és egyházmegye előljárói egyet nem érhetnek, a végdöntés a főconsistorium elé tartozik.

Az egyházmegyék vagyoni ügyeiben az 1748. év képez forduló pontot, mikor a főconsistorium javaslatára az etédi zsinat elrendelte, hogy minden egyházmegyének, az 1606. évi kánonok értelmében, saját kasszája legyen. Az egyházmegyei pénztár jövedelmét a papok s mesterek bírságai és a bekeblezési taxa — papoktól 1 forint, mesterektől 50 den. — képezték. Ebből fizettettek a generális zsinatra menő esperes, jegyző s censor napidíjai (102, 68, 48 den.).* Az esperesi visitationalis napi díjakat az egyházközség viselte; a generális visitatiót pedig rendszerint a patronusok és papok adakozásából látták el.

Fizetést az egyházmegyei hivatalnokok a kasszából

* Az 1755. évi dévai generális zsinat végzése Benkő Synopsisában.

nem kaptak, mivel javadalmuk továbbra is a régi maradt, tudniillik a válóperi díjak, visitationális napidíjak, ezeken kívül az espereseknek az eklézsiái zsellérektől fizetett 1—1 forint és a desoláták jövedelme; a jegyzőknek pedig az irodai díjak jártak,¹ melyeket az 1776-iki uzdi-szentpéteri zsinat határozata értelmében, többé nem kellett az esperessel megosztaniok, mivel a pennaticumok teljesen a jegyzőknek rendeltettek.²

Mint hogy az egyházmegyékre semmi olyan különösebb feladat nem hárult, mely az egyházmegyei pénztárak gyarapítását szükségessé tette volna, azért az egyházmegyei vagyon ügye csak alárendelt jelentőséggel birt. Legfontosabbak a XIX-dik század kezdetén alakulni kezdő egyházmegyei papigymintézetek, a melyeknek létesítésével az egyházmegyékben is van már külön vagyoni ügy. Csak hogy ez meg tisztán a papoké volt. A dési (1794), a küküllői (1804), a kolozskalotai (1810) egyházmegyék kezdeményezését szívesen támogatta a főconsistorium, nemcsak erkölcsileg, hanem anyagiilag is.³ Utánuk következtek a többi egyházmegyék, melyek így akarták a kerületi intézmény fogyatékoságát pótolni. Sőt a XIX. század harminczas éveiben, midőn Marosszékből megalakult az első kölcsönös tűzkár-biztosító társaság, a marosi egyházmegye papságában erős mozgalom indult meg, hogy az egyházi épületek biztosítása végett egy ilyen egyházmegyei kölcsönös biz-

¹ Az 1750. évi sepsi-szent-györgyi zsinat határozata, Benkő Synopsisában.

² Az 1776. évi uzdi-szent-péteri generális zsinat végzése a Communitás protocollumában.

³ Főconsistoriumi protocollum az illető évekről.

tosító intézetet hozzanak létre. Azonban már ez a tervet a megvalósulás teréig el nem juthatott*

A kollégiumok vagyoni ügyeiről nincs okunk különösebben megemlékezni. Ezek eleitől fogva a főconsistorium felügyelete alatt állottak és annak utasításai voltak a kezelésben irányadók. Az 1717. évi osztály óta mindenik kollégium autonóm módon kezelte a maga vagyonát, melyet egyes jöltevők folytonosan gyarapítottak. A fundatiók administrátorságának felállítása előtt már voltak pénztárnokaik (preceptor), kiknek számadásait a gondnokok, majd a kerületi adminisztrátor, illetőleg számvevő vizsgálták át s a főconsistorium hagyta helyben. Úgy a pénzek kezelése, tőkék elhelyezése, elköltése, átalakítása, mint mindennemű építkezések, befektetések stb. a főconsistorium jóváhagyásához voltak kötve, mert a XVIII. században és a XIX-ikben csak a szabályzatok szabatossága, de nem az elvek változtak.

Mint az egyházközségeknek, úgy a kollégiumoknak vagyoni is ki voltak téve a kormány támadásainak. Alapjaikról kimutatást követelt Mária Terézia szakadatlanul több mint félszázadon át. Ingatlanaikat, ingatlan jogukat fiscalis keresettel támadta meg, mely kereset itt is, mint egyes egyházközségeknél, sokszor a kincstár győzelmével végződött, nála lévén a hatalom. A marosvásárhelyi kollégium így veszté el a petresi dézmát, a gyulafehérvári kollégium összes vagyonát, épületeit, fiscalis jövedelmeit; a nagy-nyedi kollégium ellen is a kormánytámogatás segítette Debreczen városát a 2000 forintnyi taxának eltartásában. A Bethlen Gábor által

* A marosi egyházmegye levéltárából. A terv főmozgatója Musnai József marosi esperes és vajai lelkész volt.

hagyományozott s országgyűlésileg is helybenhagyott nagyenyedi kollégiumi ingatlanokat is megtámadta 1766—1769-ben a fiscus, de igazságtalan keresetét a főconsistorium s a professorok ébersége meghiusította.

A XIX. századra négy kollégiumunk jött át, az udvarhelyi gymnasium is kollégium rangra emelkedvén a XVIII. század végén. A négy közül csupán a nagyenyedi birt elegendő anyagi erővel, míg a többiek hol kisebb, hol nagyobb szükségét szenvedtek. Az 1811. évi devaluatio mind három kollégiumot a collectákra utalta. De azért hivatásukat csak úgy teljesítették, mint a nagyenyedi és olykor jeles tanáraikkal élükön, szellemi színvonal dolgában hol egyik, hol másik, annak fölibe is került. Az anyagi viszonyokban tapasztalható aránytalanság nem vált tanügyünknek nagyobb kárára, mivel az igények sem voltak még valami nagyok és inkább a lélektől, mint a vagyontól függött az előmenetel.

20. A kultusz.

A mint a XVII. század presbyterianus eszméinek tekintélyes része minden rázkódás nélkül átment az életbe a XVIII. század elején, épen úgy történt ez a puritanus követelésekkel is, a melyek istentiszteletünket, szertartásainkat gyökeresen átalakították. Ez az eredmény a mellett tanúskodik, hogy a mult század presbyterián-puritán eszméi teljesen megfelelték ugyan egyházunk jellemének, de azoknak erőszakolása épen az ellenkező eredményt, t. i. nem az elfogadtatást, hanem a visszautasítást érte el. A mult időszakban vázolt politikai természetű okokon kívül nagy befolyást vagyunk hajlandók tulajdonítani ezen eredményekre a magyar faji karakter sajátosságának is, mely meggyőződésben, akár új dolgoknak életbe léptetéséről, akár régieknek oltalmazásáról van szó, egyaránt szenvedélyes, olykor erőszakos is és nem könnyen hajlandó az időre bízni az idétlen eszmék vagy a roska-tag intézmények eltemetését. A mint a szenvedélyes harczoknak vége lett, az annyi tüzzel és hiába erőszakolt s ostromolt eszmék önmaguktól elvégezték lassú, átalakító munkájukat: megváltoztatták a közgondolkozást és ellenállás nélkül foglalták el helyöket az egyház intézményeiben és szokásaiban.

Hogy a puritán eszméknek mily hatása volt a XVII. században a 30 éves háború után a prot. külföldön, arról

nincs itt jogunk szólani. De mégis reámutathatunk egy hazai tüneményre, mely a királyhágóntúli ág. hitv. ev. testvéreknél, — tehát a kultusz tekintetében a reformátusoknál sokkal conservatívabb téren, — nagy átalakulásokat hozott létre. Az 1707. évi rózsahelyi zsinatnak a kultuszra vonatkozó intézkedései a puritán eszmék diadalmas előhaladásáról tesznek tanúbizonyságot. Mennyivel inkább kellett tehát hatással lenni a puritanizmusnak a ref. egyházra, melyben született s a melynek keblében legkeményebb harczeit is vívta a ritualizmussal.

A puritanus eszmék valóban lassan, észrevétlenül hódították meg egész erdélyi ref. egyházunkat. Nincs nyoma egyetlen zsinati végzésben vagy főconsistoriumi intézkedésben sem annak, hogy a régi, szertartásos elemekkel bővelkedő, kultusz egyszerűsítették. Egyszerű lett az magától. Hiszen eddig is főleg a graduál volt az, mely ezen szertartásos elemek fentartásának fő-főtámaszát képezte. Az Agenda eleitől fogva semmi különös ritualis elemnek nem szolgáltatott támpontot egyébképen, mint hogy az úrvacsora szertartását szabályozta. Itt is igazán «agenda» volt: a teendők egymásutánjának felsorolása és nem egyszerűs mind az azokkal kapcsolatos külsőségeknek leírása is. A mint tehát Szenczi Molnár Albert a Dávid-féle 150 zsoltárt lefordította és kiadta, megadta véle a halálos dőfést a magyar ref. ritualizmusnak is. A zsoltár és az impressum kiszorítják a graduált. A graduállal eltűnik a felelgető ének, az énekelt imádságok, antiphoniák, benedictiok, el a versiculusok. Az Agenda pedig nem pótolja a graduált. A XVII. század végén s a XVIII. elején a régi ritualizmusra már csak a nagypénteki passio és lamentatio éneklése emlékeztet. De ez is csak kevés helyen, egyes városokban tartja még magát, hol állandó kántorok

vannak alkalmazva. Itt is csak a kántor éneklé ezen énekeket minden chorus nélkül és maga a passio és lamentatio éneklése az istentisztelet keretéből kiszorítottatik és hova tovább egyszerűen egy hosszas solo-ének előadása és hallgatása lesz.

A kultusz szabályozását célzó intézkedések tehát nem az egyszerűsítés szempontjából indulnak ki. De a szabályozásra mégis szükség volt. És történtek is e tekintetben gyakori határozatok. Okot ezen határozatokra a puritanizmussal rokon bölcsőben született independensizmusnak a kultuszra áttérő hatása szolgáltatott. Minden pap, illetőleg minden gyülekezet maga csinálta meg magának az istentisztelet formáját s így igazán teljesen fejletlenség és a legtarkább zűrzavar uralkodott a kultusz terén. Az egyöntetűség megállapítása: ez a XVIII. századbeli egyházi törvényhozásnak egyik legfőbb törekvése, a mely egyöntetűség megszabása úgy a köznapi és vasárnapi istentiszteletek, mint az úrvacsora s keresztség kiszolgáltatása, esketési és temetési szertartások tekintetében elodázhatatlanná vált.

Az istentisztelet egyöntetű szabályozásának kérdése az egész XVIII. századon keresztül folyton szőnyegen van. És dacára az élénk szükségérzetnek, a feladat feloldása folyton maradt, úgy hogy csak a XVIII. századnak legvégére készült el az egyöntetű rendtartás formája, a mely mellett azonban még mindig maradhettek fenn helyi szokások, sajátosságok.

A mi egyházunkban az istentisztelet berendezését illeti, itten mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy nálunk minden egyes istentiszteleti alakra vagy alkatrészre soha sem volt kötelezőleg előírt formula, mint a minő p. o. az angol közimakönyv, vagy az egyes evangélikus Agendák.

A hétköznapi és vasárnapi istentiszteletek főbb tárgyait a kánonok szabályozták, p. o. hogy legyen könyörgés, prédikáció, bibliaolvasás, kátémagyarázat; de a sorrend: az ének, ima, beszéd s magyarázat, előfohász, berekesztő áldás stb. sorrendjére nézve semmi határozott, megszabott rendelkezés nem volt. A mi Agendánk, már a reformáció századában és azután is, a két sákramentum kiszolgáltatásának, betegek, foglyok vigasztalásának, az esketési szertartásnak — néhol az egyházkövetési eljárásnak— tárgyaival foglalkozott; de még ezen tárgyaknál sem az eljárás sorrendje, mint inkább a mondandó beszédek és imák a fontos dolgok, habár p. o. a sákramentumok kiszolgáltatásánál az imák és beszédek egymásutánja a szertartás sorrendjét is megszabja.

Nem lehet tehát csodálkoznunk a felett, hogy az egyöntetűség istentiszteletünkben hiányzott. Már 1694-ben a marosvásárhelyi zsinat¹ az úrvacsora egyformán való kiszolgáltatása felől is intézkedett, pedig ennek szertartása volt az Agendában leghatározottabban körülírva. Agendául a Milatai-félét használták, mely 1680-ban a generális eklézsia költségén nyomtatott ki. Újabban ugyanezt adták ki lényeges változtatások nélkül 1713, 1733, 1749, 1755-ben. Pedig általános volt az óhaj, hogy az abban leírt szertartások egyszerűsítsenek s változtassanak. Az 1729. évi etédi zsinat elé a főconsistorium magatette meg az indítványt az Agenda correctiója végett.²

¹ Benkő Synopsis. «Az esperesek vigyázzanak, hogy az úrvacsorájának kiszolgáltatásában egy mód legyen, a Canonok után kinyomtatott Agenda szerint».

² A főconsistorium propositiói s a zsinatnak erre adott felelete a széki e. m. jegyzőkönyvében.

Azonban ekkor egy nagyobb szabású rendelkezés: az Agenda átdolgozása, az énekeskönyv revisiója, templomi imakönyvek szerkesztése stb. vétetvén munkába s a nagy munkálat az erőket meghaladván, az Agenda ügye is le-tűnt napirendről.

Több, mint egy félszázad telt el, míg újra szóba jött az Agenda rendezése. A főconsistorium 1783-ban a sárdi zsinatra tette meg ez iránt javaslatát, mely kedvesen fogadva a felhívást, Kiss Gergely székelyudvarhelyi tanárt, majd generális nótáriust, Incze Mihály kolozsvári és Zalányi Péter vizaknai papokat bízta meg az Agenda-tervezet elkészítésével.¹ A munkálat revisiójában Benkő József, Incze János, Keresztes Máté és a püspök Eperjesi Zsigmond is részt vettek, sőt maga az egyházi főtanács is.² Az 1785. évi székelyudvarhelyi zsinaton be is mutatták az első tervezetet, mely azonban még nem találtatott megfelelőnek. A kormány is tudomást szerezvén az «új liturgia» készítéséről, megkívánta, hogy a Székelyudvarhelyt felolvasott munkálat hozzá felküldessék.³ Részint ezen kormányi beavatkozás, részint pedig a szerkesztők között felmerült s főleg Kiss Gergely ellen irányuló személyes torzalkodások, a munkálat befejezését késleltették. Majd 1787 április 25-én elhalván Kiss Gergely, az Agenda ügye egyszerre megrekedt, illetőleg más irányba terelődött. Voltak, kik a Kiss Gergely munkálatát végkép el akarták volna ejteni, azért egy volt tanítványa, szerencsi Nagy István győri prédikátor, — hogy a mun-

¹ Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára 1861. 6. l.

² Egyh. ker. levéltár 1785—55., 56., 79. sz. a.

³ U. o. 1786—239. sz. a.

kát megmentse és Kiss Gergely emlékét ezzel is megörökítse — 1788-ban a maga költségén kiadta az Agendát, melyet, mivel még nem volt befejezve, maga egészített ki. Természetes, hogy az erdélyi ref. anyaszentegyház ezen így kinyomatott Agendát nem fogadta el hivatalosnak, hanem tovább is foglalkozott a végleges rendezéssel. Az 1788, 1789. évi ó-tordai és toroczkozsgyörgyi zsinatoknak egyik legfontosabb tárgya éppen az Agenda ügye volt.* De Nagy István közbelépése az egész ügyet úgy összekúszálta, hogy csak 1820-ban, a magyarigeni zsinaton, állapított meg véglegesen az Agenda, melynek alapjául Kiss Gergely munkálata szolgált. Addig azonban egyesek a régi, mások a Kiss Gergely-féle kinyomatott Agendával éltek.

A Kiss Gergely-féle Agendának, a nélkül, hogy közhasználatba bevétetett volna, meg volt az a jó hatása, hogy az egyes istentiszteleti alkatrészek sorrendjére nézve egy alkalmas formát közöl, mely általánossá lett. A főrészteteket az istentiszteletben az 1785. évi nagy-baczoni zsinat állapította meg, midőn meghatározta, hogy az istentisztelet invocatióval kezdődjék és áldással végződjék, továbbá ünnepnapokra a pap imádsága és beszéde közé, a textusfelvétel előtt, beillesztett egy közéneket.

Az istentiszteleti alkatrészek közül eleinte a templomi könyörgések adtak legtöbb alkalmat az egyházi törvényhozásnak. A puritanizmussal szokásba jött szabad imádkozás, mely egy hívő és képzett egyén ajkáról építő hatású lehetett, igen sok visszásságokra nyújtott alkalmat. A papság egészében nem állott alapos műveltségű, jeles

* Névkönyv 1861. 11—12. l. Egyh. ker. levéltár 1788—151.; 1789—181., 201., 238.; 1790—57. sz. a.

képzettségű és hitbuzgó egyénekből, mivel néha, — főleg kisebb gyülekezetekben, — néhány gymnasialis osztályt végzett, majd éveken át tanítóskodott egyéneket alkalmaztak, — főleg a kurucz háború után, mikor a had és pestis a lelkeszi karnak több, mint egy harmadát néhány év alatt elragadta. Már az 1700. évi küküllővári zsinat is elrendelte, hogy minden ekléziában egyforma könyörgések legyenek.* Az 1716. évi enyedi zsinat meghagyta, hogy az atyafiak moderálják magukat a könyörgésben, hanem miután vannak bizonyos formák a reggeli és esteli könyörgésekre, az újonnan kinyomatott Agenda függelékében, azokkal éljenek. És a legtöbben állandóan azzal is éltek. Mások a jelesebb predikátorok imádságait kéziratban gyűjtötték össze és csak kevesen voltak olyanok, kik magok készítettek templomi imádságokat. A kézirati gyűjteményekbe főleg az olyan imádságokat gyűjtötték, melyeket az egyházi beszédek alap gondolataihoz alkalmaztak a szerzők. Ezek a gyűjtemények helyettesítették a manapság oly általános, köznapi és vasárnap s ünnepnap templomi imádságos könyveket. Egyes szerzők — így a XVIII. század közepén élt nagyenyedi pap, Hermányi Dienes József — különös kedveltségnek örvendtek és olyan szerepet töltöttek be, mint az újabb időben egy Révész Bálint, Borsodi József vagy Nagy Péter.

A templomi könyörgések között fontos szerepet játszottak a kiváló alkalmiak, valamint az országos éhínség, pestis, háború stb. alkalommal mondottak, a milyeneket rendszerint a püspökök szoktak írni és minden paphoz használat végett megküldeni. Ilyen volt p. o. Szigeti Gyula Istvántól «az erdélyi ref. ekláknak esedező könyör-

* Benkő Synopsisa.

gések, melylyel a királyi felség fegyverének boldogulásáért szombat napon esedezett Istennek», — az 1738. évről. Így látjuk, hogy a főconsistorium 1743-ban felszólítja Deáki Fülöp József püspököt, hogy a szárazság és éhínség alkalmából készítsen egy könyörgést s revisio végett küldje fel, hogy aztán a főconsistorium annak közhasználatát elrendelje.¹ Ez a szokás állandó maradt az egész korszakon keresztül. A franazia forradalom idején még azt is látjuk, hogy maga a gubernium közli egyházunkkal azon könyörgések formáját, melyek a felség fegyvereinek szerencséjeért vagy a megkötött békéért hálaadás gyanánt mondandók az egyes gyülekezetekben.²

A prot. istentisztelet központja, az ige hirdetése, még a XVIII. században sem annyira az egyházi *szónoklat* ruháját ölté magára, mint inkább az írás magyarázása maradt. A legjelesebb egyházi szónok, Kamarási György, beszédei beosztás, tárgyalás, textus fejtegetési-modor tekintetében ugyanazon nyomokon mozognak, mint a Gelejiéi vagy a Tofeuséi. Az egyházi beszédeknek ez az alakja nem csak szokásos, de egyszersmind törvényszerű is volt. Még a reformátorokra is vissza lehet vezetni ezt a beszédmodort; de hazánkban tulajdonképeni alapját Gelejinék Praeconiuma, majd a 39. kánon, végül Medgyesi homiletikája: a «Doce nos orare, quin et praedicare» vetette meg. A XVIII. században már szűknek tettek a kánonban megszabott korlátok, azért egyesek,

¹ Egy ilyen gyűjteményes imakönyv van a kolozsvári ev. ref. theol. fakultás könyvtárában. Benne látható Szigethi Gyula István említett imádsága. Deáki Fülöp József imádságára nézve 1. Egyh. ker. levéltár 1743—46.; 1744—3. sz. a.

² U. o. 1809—285., 290. sz. a.

főleg a gyengébb készültségű papok, jobbnak látták, hogy a felvett textus alapján beszéljenek mindenről s mellékesen a textusról is. Az ilyenekre szól a görögényi generális visitatio rendelete, hogy a praedikálásban a régi methodus a 39. és 40. kánon szerint megtartandó. Csak a XVIII. század vége felé, midőn a rationalismus hatása hozzánk is eljut, kezd nálunk is az egyházi beszéd a szónoki formák fölé törekedni, hogy a tartalmi ürességeket lehetőleg elfeledtesse a tetszetős külsővel.

Az egyházi beszédnek említett jellemvonása mellett a mai ú. n. bibliai magyarázatról szó sem lehetett, mivel maga az egyházi beszéd volt a bibliai magyarázat. Ha egyes lelkészek külön bibliai magyarázatot tartottak is, ez csak annyiban tért el a rendes egyházi beszédétől, hogy hosszabb textusa volt és minden egyes alkalommal az illető bibliai könyv folytatólagos fejtegetéséből állott, míg az egész végig nem magyaráztatott.

Az ígehirdetés a XVII. század vége felé már csak a vasárnapi és ünnepnap ientiszteleteken fordul elő. A hétköznapi két prédikáció elmaradt s helyébe a bibliaolvasás jött, míg a többi napokon egyszerű könyörgések recitáltak. A görögényi generális visitatio a biblia olvasás fentartását elrendelte, «mert faluhelyeken nagy a tudatlanság».* Válogatva kell a szakaszokat olvasni: a históriás könyveket, az evangéliumokat és az apostoli leveleket. A bibliaolvasás egyes gyülekezetekben sokáig fentartotta magát, sőt itt-ott, a lelkész buzgalma szerint, rendszeres bibliamagyarázattá is bővült. A Kiss Gergely-féle Agendában közölt köznapi ientiszteleti rendben könyörgés helyett kátémagyarázattal vegyesen fordul

* A görögényi egyh. megye jegyzőkönyvében I. 349. l.

elő,¹ míg az 1855—62. évi közzsínat által megszabott istentiszteleti rendtartás, a bibliaolvasás helyett már a bibliamagyarázatot ismeri.²

A kátémagyarázatok, melyek a XVII. század első felében olyan nagy szerepet játszottak, a symbolikus iratok tekintélyét kicsibe néző puritanismus hatására, nagyon kimentek a közszokásból. Már a XVII. századbeli zsinatok, — a XVIII. században zsinat és főconsistorium egyaránt, — gyakran sürgetik a káté magyarázatok tartását. Azonban a kátémagyarázatoknak már az 50. kánon is olyan jelentőséget adott, hogy a leányoknak és ifjú nőknek, kik iskolába nem járnak, hitünk igazságaival való megismertetésére szolgál. Ilyen volt a «kátékizáció», vagyis vallásoktatás Németországban is a 30 éves háboruig; de annak befejezte után, mint oly sok más régi szokást, ezt is elhagyták. A külföldi példa e tekintetben nálunk is követőkre akadt. Csakhogy viszont a tapasztalat azt mutatta, hogy az így elhanyagolt vallásitanítás megboszulja magát. Az 1710. év buzás-bocsárdi zsinat s az 1718. évi görgényi generális visitáció felettébb sürgeti a katechizációnak, azaz az ifjak s lányok külön, a káté ismeretére vezető vallás-tanításának gyakorlását «a tentációk ellen, a mostani időkre nézve».³

A kátémagyarázat sorsára nagy befolyással volt az, hogy Tatai Cs. Ferencz, debreczeni lelkész, később tiszántúli püspök, lefordította a Stehelin-féle «katechismusi házi kincs»-et és azt 1752-ben Kolozsvárt kinyomatta.

¹ Kiss Gergely Agendája 15. l.

² Vadas-Nagy Péter-féle Agenda 2. l.

³ Főconsistoriumi protocollum 1710—36. sz. a. Egyh. ker. levéltár 1710-20. sz. a.

E munka igen alkalmas volt a rendszeres, — felnőttek számára való, — kátémagyarázatok felelevenítésére és ettől fogva a katechizálás kettős formában, t. i. mint szószéki kátémagyarázat, és mint istentisztelet utáni ifjúsági vallásitanítás szerepel. Az utóbbi a XIX. század elején, midőn a népoktatás átalakul és a konfirmáció is életbe léptetetik, a serdülő ifjúság tanítására szolgál. A szószéki kátémagyarázat rendszerint a vasárnap délutáni, — ritkábban hétköznapi — istentisztelet tárgya volt. Így említetik a Kiss Gergely-féle Agendában, sőt az 1855—62. évi istentiszteleti rendezéskor is.

A rendes istentisztelet körében még meg kell emlékeznünk az énekügyről is, mely több rendbeli reformkísérletre és munkára adott alkalmat. A róm. kath. egyházban a XVII. század második felében tapasztalható élénkség az énekügyi irodalom terén előbb az ág. h. ev. testvéreknél hozott létre hasonló mozgalmat, melyet Sartorius és Ách Mihály énekeskönyvei jeleznek. Az erdélyi reformátusoknál a használatból kimult Graduál helyét teljesen elfoglaló impressum, a zsoltárok és hymnusok gyűjteménye, nemcsak túl nagy halmozzá lett, hanem régi, a XVI. századból, sőt ennek első feléből származó darabjai, az aesthetikai érzéket többé ki nem elégíthetvén, 1702-ben, majd 1712-ben s 1727-ben foglalkoztak a mi zsinataink is az énekügy reformjaival; de alig számbavehető eredménnyel.¹

Az énekeskönyv reformját 1728 s 1729-ben Telegdi Pap Sámuel, a generális eklézsia kolozsvári nyomdása, vetette fel komolyabb formában.² Emlékirata a főcon-

¹ Lásd az 1776. évben kiadott énekeskönyv előszavát.

² Főconsistoriumi protocollum I. 729—22. sz. a.

sistoriumnál kedvező fogadtatásra talált s ez az ugyan-ezen évben Etéden tartott generális synodushoz át is írt az énekeskönyv revisiója tárgyában. A legfőbb kívánság, melyet a főconsistorium kifejezett, az volt, hogy «a Magyar országon reformált impressumbeli régi énekek» revideáltassanak és «a Heiderbergában német edícióban lévő szép énekek magyarra fordítottassanak.»¹ A költségekről a «kurátoratus» gondoskodott, és pedig úgy, hogy egy collectát rendezett a nyomdász támogatására és a nyomtatandó példányok egységárát 1 frt és 50 denárban szabta meg.²

A generális zsinat az ú. n. katechismusi énekekért nem lelkesedett; azonban a régi énekek correctióját, számbavételét javallotta «minden Istenfélő embereknek épületére s a jó rendre vigyázzván.» Az erdélyi gyülekezetekben a zsoltáreklés annyira divatba jött, főleg mióta Tóthfalusi Miklós kis, tetszetős alakban is kinyomatta a zsoltárokat, hogy az impressumbeli egyéb énekekről szinte el is felejtettek. A Rákóczy-féle háború után sokan Magyarországon megfordulván és tapasztalván azt, hogy ott a régi magyar énekekkel is élnek, ezt a szokást igen megkedvelték és Erdélyben is szerették volna újból életbeléptetni: «e mostani időben már a zsoltárok ósága, az egyéb avagy régi énekek újság lévén». Azonfelül egyes énekeket a jezsuiták fegyverül is használtak a reformátusok ellen, mint a melyek a róm. kath. vallást gunyolják.

Az 1728. küüllővári és 1729. etédi zsinatok bizottságot, is rendeltek ki az énekeskönyv revisiójára, mely munká-

¹ Az etédi zsinat végzéseit lásd a széki egyh. megye jegyzőkönyvében.

² Lásd az előbbi lapon levő 2. jegyzetet.

latát Bonyhai György püspök jóváhagyása mellett be is végezte. De a kiadás elmaradt, mivel «a typographus nézvéen a maga hasznára, halasztotta a munkához fogást, igyekeztvén superintendens Tiszt. Zoványi úr által (ki is a synodussal e dologban egyező elmével vagyon) és mások által is az egész magyarországi eklézsiákat is ezen eszmére vonni; de hiába».* Aztán meghalt Telegdi és a revisió ügye csak Szigeti Gy. István püspökségében, 1738—40-ben vétetett fel újra.

Szigeti Gy. István, még mint professor, igen buzgólkodott az énekügy javításán. Emlékirtaiban úgy az énekeskönyv reformjára, mint az énekügy emelésére figyelemreméltó eszméket vetett fel és a maga körében sokat is tett azok megvalósítására. Püspöksége alatt már közelállott az énekügyi reform a megvalósuláshoz, de az ő 1740-ben bekövetkezett halála ismét elejtette az ügyet. A főconsistorium ugyan az 1740. évi ótordai zsinat figyelmét felhívta a félbenhagyott mű befejezésére, de siker nélkül.

Több mint 30 évig semmi sem történt e téren. Az anyaországban ez alatt nevezetes énekügyi reformkísérleteket találunk. 1742-ben kiadta Maróthy György debreczeni professor Szent Dávid zsoltárait négy hangra átírva s hozzá ragasztotta az éneklés mesterségéről irt értekezését. 1754-ben jelent meg Losonczi István nagykőrösi professor «Éneklésben tanító mester» cz. műve Pozsonyban. 1762-ben adta ki Páldi István kolozsvári nyomdász Szőnyi Benjámin munkáját, a «Szentek hegedűjét». Ezeknek az úttörő munkáknak hatása erdélyi anya-szentegyházunkban is csakhamar mutatkozott.

* Bod P. Polikarpus 179. l.

A szép templomi éneklés egyik legfontosabb segítő eszköze, a ref. egyházunktól eleitől fogva elítélt orgona is utat lelt gyülekezeteinkbe. Először Háromszéken, Sepsi-Szent-Györgyön, állítottak orgonát 1753-ban, mely példa egyszerre számos gyülekezetet vont maga után. Az 1761. évi bögözi generális-zsinat megengedte ugyan az orgona alkalmazását, bár — mint mondja — «elmulhatott volna», — de mivel azt fényüzési eszköznek tekintette, kijelentette, hogy csupán a hallgatók külön költségére szereshető be. Sokáig rosz szemmel nézte az egyházi főhatóság az orgonát. Még 1771-ben panaszkodik a püspök¹, hogy annak használata mindinkább terjed. De eltiltani már nem lehetett, sőt az iskolákban az orgonázás külön tantárggyá is lett azok számára, kik azt elsajátítani akarták.²

Az orgona használata az éneklési kedvet és az énekeskönyv fogyasztást is fokozván, az utóbbi az élénk üzleti szellemmel bíró nyomdászok figyelmét hamarosan megragadta. Így történt, hogy a nagyenyedi kollégium nyomdásza 1771-ben a zsoltárokat kinyomatta, annak függeléké gyanánt néhány ünnepi és alkalmi éneket is csatolt. Erre a kolozsvári nyomdász, Vízi, 1776-ban, hasonlóképen a maga kezdeményezéséből, az egyházi nyomdafelügyelőség engedélye mellett, kiadta az impressumot javított alakban, mely énekes aztán hamarosan több kiadást is ért. Az egyház megelégedett ezzel az eredménnyel és csak annyit tett, hogy 1785-ben, midőn a nagybaczoni zsinat az istentisztelet főbb kereteit megszabta, Keresztes Máté kézdi esperest új invocatiók készítésével bizta

¹ Egyh. ker. levéltár 1771—81. sz. a.

² Koncz József: A marosvásárhelyi koll. tört. 590. l.

meg. Az invocatiókkal bővített «közönséges istentiszteletre rendeltetett énekeskönyv» ily alakban maradt fenn egészen 1837-ig.

Az énekeskönyv nagy terjedelme a megszerezhetést drágává tette, s ez viszont az énekügyre hatott károsan vissza. Szükségesnek látszott tehát egy kisebb terjedelmű közönséges énekeskönyv szerkesztése. 1833-ban a széki gen. zsinat, Salamon József indítványára, egy bizottságot nevezett ki az énekeskönyv revisiója végett, mely határozatát a főconsistorium is örömmel fogadta.* A megindult munkálat négy év alatt be is fejeztetett s az énekeskönyvet teljesen átalakította. A zsoltárok nagyrésze, valamint a régi dicséreték is kevés kivétellel, elhagyattak. Az új életnek indult és friss erőtől duzzadó világi költészet élvezete a régies versezetet a fülnek kellemetlennek, — a rationalismussal telített theologiai felfogás pedig a régi énekek bibliai kenettel teljes hangját avasnak találta. Így az énekeskönyv dicséretéből álló része csaknem teljesen átdolgoztatott. Az átdolgozás azonban épen nem mondható szerencsésnek. Néhány szép dallam és szövegen kívül alig van valami értékes a gyűjteményben, mely ref. keresztyén jellegéből is kivetköztetve, túlnyomó részben moralisáló és természetdicsérő versezetekből áll; sőt még a hyperloyalis alattvalói érzület is meghozta benne a maga áldozatát a «Gotterhalte» besorozásával. Azóta ez az énekes használtatik, mely az énekügyet valósággal tönkretette egyházunkban.

A sákramentumok kiszolgáltatásához és a házasulok esketéséhez az Agenda megadta a formát és ha a XVIII. század elején némely helyen a lelkészek attól eltértek

* Egyház ker. levéltár 1833—329. sz. a.

is, a generális zsinatnak és főconsistoriumnak az egyenlő eljárást sürgető intézkedései úgy a lelkészek önkényének, mint a gyülekezetek helyi speciális szokásainak is nagy részben véget vetett. Sokkal nagyobb baj volt ezen szertartások tekintetében követett az a visszaélés, hogy a hívek azokat a templomokból ki, — magánházaikhoz kívánták vinni. A lelkészt a pátrónusok gyakran arra kényszerítették, hogy keresztelést, esketést az ő lakásukon végezzen, sőt megkivánták még azt is, hogy istentiszteletet tartosson s urvacsorát osszon ottan.

A gyülekezeti közösséget veszélyeztető ezen kívánságok és a nyomukban kelt gyakorlat, melynek némi nyomát már a XVII. században is találjuk, a főrendekről a köznemesekre, sőt a jobbágyokra is lehatott. A krakkói 1771. évi zsinat keményen kikelt ezen, «a nemes hazabeli eklézsiában lassanként bejött és csaknem erőt vett sokféle rendetlenségek, keresztyén vallásunkkal ellenkező szokások és fogatkozások» ellen és elrendelte, hogy «az egyházi rend ne kényszeríttessék a házanként való isteni tiszteletre, sákramentumok kiszolgáltatására». Kivételt csakis «a Méltóságos Patronusok és Patronus asszonyok magok udvari eklesiájokban lehet tenni». Ugyanezen zsinat határozata szerint, a háznál végzendő esketéshez esperesi felmentvény kivántatik.*

A templomon kívüli szertartások közül a temetés volt az, mely a legfontosabb, a legtekintélyesebb. A XVIII. századbeli temetés épen ellenkezője volt a XVI. századbelinek, mikor még a kálvini eszmék és kálvinista szo-

* A krakkói zsinat végzéseit l. a széki egyh. megye jegyzőkönyvében. Ugyane tárgyban hasonlóképen intézkedett az 1776. évi ó-tordai zsinat is. Lásd Egyh. ker. levéltár 1776—112. sz. a.

kások teljes erejökben fennállottak és e téren is a leg-egyszerűbb puritanismust honosították meg. Most a másik tulzásba estek. Eltekintve mindentől, mi az egyház részvételétől távol áll: ott látjuk a harangozással üzött visszavételétől elkezdve, a soha ki nem írható verses bucsúztatót, az alkalmi versek tömegét, az orációit, a 2—3—4 prédikációt stb. a számnélküli imádságokon kívül. A sok pap, deák, mester, esetleg professor jelenléte egy valamirevaló temetésnél nélkülözhetetlen volt. Előfordult, hogy egy és ugyanazon lelkészszel bucsúztatót, orációit, imádságokat s két prédikációt is elmondottak köznemes, vagy módos jobbágy holtteste felett.

Az egyház folyton tiltotta a sok harangozást és részletesen megszabta, hogy hányszor lehet egy halott felett a harangot meghuzni és egy haranghuzás mennyi ideig tartson.¹ 1709-ben a főconsistorium eltiltotta, hogy egy pap halott felett két prédikációt mondjon.² A verses bucsúztatót minden decenniumban legalább egy-egy zsinat eltiltja: de hiába. A pompás temetésekben a főrendüek jártak elől és ha ők a fényűzést a magok részéről fentartották, lehetetlenség volt útját vágni, hogy az alsóbb rangúak is ne kövessék őket. Ha egy-egy főrangú, vagy módosabb ember felett elmondott s kinyomatott különböző beszédek, prédikációk, magyar és deák orációk, magyar és latin versezetek tömegét nézzük, bizony nem egy-egy olyan kötetel találkozzunk, a milyenbe ma akár ötven halotti beszéd is beférne. Pedig tudtak a papok röviden is beszélni. Kamarási Györgynek «Emlékezet

¹ A bodoki generális visitatio határozatai a Cornmunitás protocollurnában 1728-ból.

² Főconsistoriumi határozat. Protocollum I. 1709—12. sz. a.

könyvei» című száz beszédet tartalmazó kötetében úgy formailag, mint tartalmilag remek, megható és mégis rövid beszédek találhatók. Azonban az ilyen beszédeket legfeljebb mint kivonatokat lehetett használni, mert még a jobbágy is zokon vette a kurta prédikációkat.

A század vége felé azonban mégis már némi mérséklet tapasztalható. A beszédek rövidebbek, kevesebb számuak lesznek. A művelt uri közönség a régi tulzásokból megtért és példájának jó hatása a népnél is érezhetővé vált. Az egyház a temetés szertartását sohasem szabályozta részletesen, hanem csak a minimális stólarért állapította meg a funciók terjedelme szerint. Így maradt ez, s így jött át a legújabb időkre is.

A XIX. században egy új egyházi szertartás lép fel, mindjárt a század elején, t. i. a felserdült ifjúság konfirmációja. Az erdélyi ref. egyház a konfirmációt a XVIII. század végéig egyáltalában nem ismerte. Szokásban volt ugyan a katechizáció és hogy urvacsorához a kellő tanítás nélkül senki sem bocsátható: de mindez nem volt a «konfirmáció», nem még akkor sem, ha p. o. urak gyermekeivel az úrvacsora vétel előtt vizsgát tettek is.

Abats János püspök volt az, a ki 1807-ben felvetette azon eszmét, hogy a külföldi egyházak s más ref. egyházkerületek példájára, nálunk is be kellene hozni a nyilvános konfirmációi vizsgát és a gyülekezetbenmegejtendő konfirmációt. Ugyancsak ő írta az első konfirmációi kátét, vagy mint nevezték «agendát», melyből az ifjúság oktatása történt.* A konfirmációval egyidejűleg jött szokásba a konfirmáltak anyakönyvezése is. Azonban idővel

* A konfirmációra nézve l. Egyh. ker. levéltár 1806—57., 142., 181. sz. a.

az utóbbi — számára külön anyakönyvek készítése nem rendeltetvén, — a szokásból ki is ment.

A kultusz terén tapasztalható változásokat tehát abban foglalhatjuk össze, hogy az egyszerűbbé lett ugyan, de egyszersmind bensőségben nem nyert a vesztett külsőségek helyett. A régi kultusz az alkatrészek egyszerűsítése mellett azonban gyarapodott az orgonának behozatalával és a konfirmáció beállításával.

21. Erkölcsi élet.

A kálvinizmus által megkövetelt szigorú s puritán erkölcsi élet, mely Erdélyben a presbyteriumok nélkül is otthonos volt a XVI.—XVII. században, az új korszakban nagy változásokon ment keresztül. Korábban az egész állami rendtartás úgy volt berendezve, hogy a vallásos elvek által megkövetelt erkölcsi élet fentartása felett őrkdjék. Mint Kálvin Genfjében, úgy az erdélyi államban is, mindig készen állott a hatóság karja és kardja, hogy az egyház testén évődő gyógyíthatatlan fekélyeket kímesse. Most azonban már az állam vallási jelleme megváltozott és ez a megváltozott jellem, legalább eleinte, az egyház részére nyújtandó hatalmi támogatást a proselita szerzés eszközévé alacsonyította le.

Ismeretes dolog, hogy az egyház a maga külső hatalmát úgy gyakorolta a hivek felett, hogy ezeknek tisztán egyházi és polgári vétségeit egyaránt büntette. Az egyházi és világi büntető hatóság nem volt élesen elkülönítve egymástól, úgy hogy még a polgári hatóság által kiszabott büntetések nem tekintettek elegendőnek a crimen vagy delictum expiálására, hanem szükséges volt ezen felül még a megsértett isteni jogrendnek egyházi vezeklés útján való kiengesztelése is. Ez a felfogás szinte egészen II. József koráig fenmarad és ekkor jut az egyház fenyítő hatalma is gyökeresebb változások alá. Addig

elvben még minden a régi, de a gyakorlat már addig is nagy átalakulásokat mutat.

A mint Erdély a habsburgi ház fenhatósága alá jut, a polgári kormányhatalom a parancsnokló tábornokra s a német katonaságra száll át. A polgári kormányzat is idővel kiesik a reformátusok kezéből és így attól többé az egyház nem nyerheti meg az eddigi támogatást. Ez a két körülmény jelzi az erkölcsi élet terén bekövetkező változásokat. Hogy ezen változások nem csekély természetűek: legyen elég hivatkoznunk egy dologra. A szász nemzeti jog büntető intézkedései az erkölcsi természetű vétségek esetében, így p. o. a paráznság büntetésénél, olykor igazán embertelenül kegyetlen volt. A szász városokban e tekintetben kérlelhetetlen szigor és megvesztegethetetlen purianismus uralkodott. A német katonaság elszállásolása után mintha kicserélték volna az embereket. A szász évkönyvíró lelke nagy keserűségével jegyzi fel, hogy a katonasággal együtt miképen jelenik meg Szébenben az első bordélyház, és annak lakói hogyan alakítják át nemcsak az erkölcsöket, de még a tisztességes polgári családok nőinek viseletét s a divatot is.* A falvakban elszállásolt és felváltogatva elhelyezett katonai századok bizonyára még rombolóbb hatással voltak a közerkölcsiségre.

A XVIII. század elején megindult háború szinte fenekestől felforgatta az erkölcsi életet. A nyomába keletkező pestis még jobban hozzájárult a rombolás munkájához. Lélektanilag indokolt és igazolt tény, hogy a háború, a járványok az emberek erkölcsi életére a két szélsőség irányában hatnak. Az asketikus szellemet ébresztik

* Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum II. köt. 267. l.

a szigorúbb felfogásuaknál, a komolyabban és mélyebben érző lelkeknél; a könnyebb véreket pedig a bűnbe, az erkölcstelenségbe, az élvezetek karjaiba kergetik. A háborúban elpusztult temérdek férfiú hiánya, physiological okoknál fogva is hatott a közerkölcsiség egyensúlyának megzavarására. Akár csak a mohácsi vész után, úgy kavardott fel a társadalom II. Rákóczy Ferencz szabadság-háborúja következtében is. És míg a társadalom szenvedett veszteségeit ki nem heverte, míg a népesedési egyensúly helyre nem állott: addig hiába küzdött az egyház, hiába az állam, az erkölcsi és társadalmi világrend békés fejlődésének, tiszta felfogásnak helyreállításáért. Békés időszakokban elképzelhetetlen, hogy minő elementáris erővel kerekednek felibe az emberben a természet törvényei az ész és erkölcs parancsainak. A természeti ember teljesen úrrá lesz a lelki felett, ha csak a legerősebb erkölcsi fegyelmezés és öntudatos vallásos hit nem áll őrt a romboló áradat zsilipeinél. A mi pedig épen az utóbbit, a vallásos hit erejét, az az által megalkotott erkölcsi önfegyelmezést illeti: bátran bevallhatjuk, hogy a régi társadalom átlagánál egy cseppel sem birt mélyebb gyökerekkel, mint a mainál. Csak a megszokás, az öntudatlan elsajátítás, az egyszerűbb ismeret- és érzelmi kör szolgáltatták annak a társadalomnak a vallásosabb szint. Sajátja volt ez; de inkább kívülről tapadt reá, mintsem belsejéből nőtt. Áldozatokhozott, nagy tettekhez volt kész, de a rendes viszonyok egyensúlyának megzavarodásával, igen hirtelen elvesztette erejét.

A forradalmi viharok lezajlása után, az egyház fokozott erélylyel és buzgalommal látott hozzá, hogy az erkölcsi életben azt a rendet hozza be, a mely meg

volt a fejedelmi korban. Ez a rend pedig, a kor egyetemes felfogásának megfelelően, csak fegyelmi eszközökkel volt fentartható. Így gondolkozott egyházunk is. Azért ha megnézzük azokat a rendszabályokat, melyek a közerkölcsiség ápolása, fentartása végett hozattak: szakadatlanul a tilalmak és a büntetések megszabásai tűnnek szemünk elé. A valláserkölcsei életre való nevelés, a lelkipásztori gondozás: jó-részben ismeretlen fogalmak. A valláserkölcsei élet autonóm erejének fontosságát, ha jól ismerték is: még nem tartottak ott, hogy ezen az uton hassanak a közerkölcsiségnek javítására. És ezt nem lehet megrónunk, mert sem a XVIII. század felfogása nem az volt a benső vallásosságról, mint a maié, sem a társadalom nem bírt azzal az érzékenységgel és fogékonysággal a szellemi hatások iránt, mint a mai.

Csak egy néhány példa is elegendő arra, hogy a XVIII. századbeli egyház valláserkölcsei tevékenységét jellemezzük. A paráznák, kiktől e miatt házastársuk elválasztatott, ennek életében új házasságra nem bocsáthatók. A kiközösítettek két hétig tartoznak a gyülekezeti egyházkövetést végezni. A makacs kiközösítettek, t. i. kik egyházat nem akarnak követni, ne türessenek: azaz egész a kivégzésig terjedhető külső büntetésekkel kényszeríttessenek a megjavulásra. Az idegenek, az ismeretlenek bizonyítvány nélkül a faluba be ne bocsáttassanak. Ezeket rendeli az 1694-iki marosvásárhelyi generális zsinat.* Ezek a végzések később unostalan ismételtetnek; jeléül annak, hogy mily kevés foganatja volt a törvényhozásnak. Az egyháziak a világi hatóságokra panaszkodnak, hogy enyhén járnak el a

* Benkő Synopsisa.

bűnösök büntetésénél. Sőt hamarosan megjelenik az a panasz is, mely állandó lesz szinte félszázadon át, hogy az egyháziak már nem is mernek senkit excommunicálni, mert az illető azonnal pápistává lesz és nemcsak büntetlenül marad, sőt jutalmat is nyer.

Ez az utóbbi tapasztalat vezetett aztán az egyházfegyelem gyakorlásának átalakításához. Az 1748. évi etédi zsinaton tapasztalható ennek első nyoma,¹ midőn a 13-ik pontban azt mondják ki az atyák, hogy «sokszor, a mely nyavalya ellen a kemény orvosság nem használ, a gyenge azt meggyógyítja». «Ugy tapasztaljuk, hogy a nemesség között a praerogativa nobilitaris (nemesi előjog) sok egyenetlenséget szül, melyet a disciplina ecclesiastica nem igen talál, azért jó volna a t. praedikátoroknak az effélékre vigyázni és *eleve mind tanítással, mind tanácscsal s mind szép discursussal a hallgatóknak elméjeket békességre bírni*, hogy így a szikra gyuladást ne csinálna». Látni való, hogy a *cura pastoralisnak* első szikrája, a szükség, a kényszerhelyzet következtében pattan ki. És hogy mennyire változtak a viszonyok, azt ugyanezen zsinat következő határozata még világosabban mutatja, mely a katechisatióról szól. «A község között — mond a 14. pont — igen nagy a tudatlanság, úgy hogy a bűnt sem tartják bűnnek. Erre nézve szükséges a vasárnap déllyesti catechisálást elővenni». Ime a tanítás-, a vallásos ismeretek közlésének megváltozott indoka, mely egy új jövő kezdetét jelenti. Az 1710. évi generális synodus² még

¹ A Communitás protocollumában 125. l.

² Benkő Synopsisa. V. ö. az 1718. évi görgényi gen. visitatio határozataival. Görgényi protocollum I. 379. l.

a hittől való elcsábítás ellen ajánlja a catechisatiót: ellenben most mint az erkölcsi élet fundamentuma tűnik fel a tisztább vallásos ismeret.

A poenitentia tartás is megváltozik a megváltozott viszonyok között. A gyülekezetekben felállított presbyteriumok, — bár ezt az 1709. és 1722. évi szabályrendelet nem adta az ő hatáskörükbe, — az egyházi fegyelem gyakorlását a maguk kezébe veszik. Az 1747. évi magyarigeni zsinat tiltakozik is ellene, mivel «a kulcs a ministerium kezébe adatott, azért az efféléktől ő kegyelmek abstimeáljanak. Emlékezzenek meg az apostol szavairól: ki-ki a mely hivatalba állítottat, abban maradjon». Kemény büntetéssel is fenyegeti az engedetleneket* Csakhogy nehéz volt a már megindult mozgalmat megállítani. Annál inkább pedig, mivel a presbyteriumok enyhébb gyakorlatot követtek, mint a papság.

Az egyházkövetés idejét alább is szállították, ha jónak látták és viszont azt az engedményt is tették, hogy az egyházkövetést nem kellett okvetlenül a templomban végezni, hanem «bizonyos tekintetekre» megengedettett, hogy az a presbyterium előtt, annak gyűlésében, tehát magánháznál, sokszor csak a presbyterium néhány megbízottja előtt vitetett végbe. Oly kedvezmény volt ez, a melyet nem lehetett veszély nélkül visszavonni. Viszont az egyháznak a kánonokban megszabott rendtartása nem engedte, hogy a törvényes gyakorlaton olyan hamar túladjanak. Ennélfogva az egyház csak lassanként engedett; de mégis könnyített a 43. s 44. kánon szigorú rendelkezésein.

* Benkő Synopsisa s Egyh. ker. levéltár 1747—79. sz. a.

Borosnyai Lukács János püspökségében, az erdőcsinádi generalis visitatiókor, 1756-ban az határozatott,¹ hogy a poenitentiát tartó személyek között «a hely és idő tekintetében különbséget kell tenni». Csak a fontosabb esetekben engedték meg «az háznál és csak egy hétig tartó feljárás után való eklézsia követés». Tehát az életkifejtette gyakorlat elől a kánon kezd már meghátrálni. Hiszen az excommunicatiót olykor nemesekre, főrendekre is ki kellett mondani.² Már pedig ebben az időben bajos volt az ilyeneket a gyülekezet előtti egyházkövetésre kényszeríteni. Az egyház kénytelen volt tehát a háznál való egyházkövetéssel megelégedni. A nagyok példájára a kisebbek is hasonló jogokat igényeltek. Hogy az egyház ennek lehetőleg útját vágja, arra a szerencsétlen gondolatra jött, hogy a házi eklézsia követést külön dispensációhoz és ennek megadását viszont felmentési díjhoz, tehát pénzhez kötötte.

Az 1771. évi krakkói zsinat határozata szerint: «A kik háznál akarnak eklézsiaát követni, legalább is tartozzanak egy tallért fizetni».³ Ezen fizetés melletti

¹ A görgényi egyházmegye jegyzőkönyvében I. 359. I.

² Előfordult az is, hogy tekintélyes állású egyházi férfit kellett egyházkövetésre ítélni, mint p. o. ez B. N. Zs. nagyenyedi theol. professzorral és nejevel is történt. Az ilyen már nem vonhatta ki magát a büntetés alól s kénytelen volt azt a kánonok szerint kiállani. De annál inkább hatottak az ilyen esetek a fegyelmi gyakorlat enyhítésére. Mert méltánytalannak is tetszhetett, hogy a világiak magukat a kánon alól kivonják, ellenben a papoknak azok alatt kell maradniok. L. Hermányi D. József: Erdélyi ref. püspökök élete s Nagyenyedi nevető Democritos Mss.

³ A széki egyházmegye jegyzőkönyvében.

könnyebb egyházkövetés szinte a bűnbocsánat árulásnak színét viselte magán, a mi pedig annak idejében a reformatio megindulásának közvetlen oka volt. De az egyház egy ideig nem vette észre, hogy minő veszedelmes dilemmába jutott.

Jellemző azon kor világi férfiainak öntudatos vallássosságára, hogy az egyháziak által elkövetett hibát ők vették észre és nem a papok, vagy a tudós theologiai professorok. A főconsistorium az 1776. évi tordai generális zsinatra küldött követői utasításában «azt kívánja meghatározatni, hogy a czégéres bűnökbe esett személyek, mind a székelységen, mind másutt, hol, mikor és kik előtt kövessenek Ekléziát és vajjon ezen casusokban illendő-e a papoknak a poenitenstől fizetést venni vagy nem?» A szent generális azonban nem tudott kibontakozni abból a válságos helyzetből, a melybe önként ment bele. A 44. kánont és az ennek alapján kelt határozatokat, hogy t. i. a bűnösök két hétig járjanak fél a templomba egyházkövetésre és hogy ünnepnapon a gyülekezet előtt történjék a visszavételi szertartás, fentartották és szigoruan kívánták úgy a székelységen, mint egyebütt is alkalmazni. Azonban «mint-hogy ezen szoros disciplinából, a mai időhöz képest, sok váratlan kedvetlenségek szoktanak származni», a krakkói (1771) határozatot is fentartja a kivételes esetekre nézve. Mindössze azt teszi hozzá, hogy az ily fenytékbeli engedmény a seniorok dolga, mivel minden nemű absolutio «nem a privatus papokat, hanem az usu roborált szokás szerint csak egyedül ő kegyelmeiket illeti». Az ilyen kivételes egyházkövetés «privátim, azaz a parochiális háznál, a kurátorok és az egyház kiválóbb tagjainak jelenlétekben» történjék, «deponál-

tatván, mind az újabb, mind pedig a régibb constitúciók szerint a tiszteletes seniorokat illető taxa».*

Hogy az egyházkövetés kivételesen a presbyterium jelenlétében történt, ez nem volt olyan haladás egyházkormányati tekintetből, mint a minő morális hátránnyal és vallásbeli kárral járt a pénzért való enyhébb ítélet. Hiszen már a válópereknél is sokszor nem ok nélküli volt a gáncs, hogy a pénz benne a legfőbb érv és most a poenitentia is pénzért könnyíthető. Igen alkalmas eszköz volt ez a visszaélésre és így, ebből a szempontból, épen jókor jött a támadás a kormány részéről az egyház fegyelmi gyakorlata ellen, mely rövid időn romba is döntötte azt.

A református egyház poenitentia-tartató gyakorlata a fentebbi fogyatkozásokon kívül még egy nagy hibában szenvedett, t. i. nagyon egyoldaluvá lett. Már a 43. kánon is messze háta megett maradt az igazi református, szigorú egyházi fegyelemnek, a mennyiben csak azok ellen szól, «kik közbotrányt okozó vétkeket követtek el». Ilyen közbotrányt okozó vétkeknek pedig a nyilvános gonosztettek: a büntetőjogilag is büntetendő vétéségek és büntettekén kívül csak csekélyszámu és a páráznaságot kivéve, kevésbbé jelentékeny cselekvények tekintettek. A sepsiszentgyörgyi egyházközségi szabályzat, 1753 körül, a következő eseteket sorolja fel, melyekben az egyházfiak a kurátort értesíteni tartoznak, ha tudomására jutnak: «Tartoznak — úgymond a nevezett szabályzat 9. pontja — a templombeli székek classisában elsőben beülőket és a falig be nem menő

* A Communitás protocollumában 163. l. Egyh. ker. levéltár 1776—112., 129., 142. sz. a.

személyeket, ünnepnapokon tánczó bordélyos házakat, mezőn és erdőn dolgozókat, eklézsia erdeit, szántóföldeit, szénafüveit és akármi néven nevezendő javait prédálókat, gyanus személyeket és kocsmákra járókat s templomkerülőket, délutánig czégért tartó, annál is inkább korcsmáló korcsmárosokat a kurátoroknak hitelesen kiadni».¹

Csakhogy ezek az itt felsorolt esetek oly természetűek voltak, melyekben a kurátornak volt büntető hatalma pénzbírsággal, kézi kalodával stb. is büntetni. Az egyházkövetés leggyakrabban és legáltalánosabban csupán csak a paráznság vétkével szemben volt fegyelmi eszköz. Ha ez az eset kivétetik alóla, úgyszólván az egész egyházi fegyelmezés összedől.

Midőn II. József Kisküküllő vármegye tiszti orvosának azon felterjesztésére, hogy a gyakran előforduló gyermekgyilkosságnak az az oka, mert a reformátusoknál és unitáriusoknál a megesett nőszemélyeket gyalázatos penitencia tartásnak vetik alá, — 1783-ban elrendelte, hogy a megesett nőszemélyek semmiféle polgári büntetés alá nem vonhatók és az egyházkövetés is a pap házánál teljesítendő: az egyház kénytelen volt magát ehhez szabni.² Egy ideig ezen egyházkövetési eljárás aztán általánossá is lett, mígnem az 1789. évi toroczko-szentgyörgyi zsinat azt az elvet állította fel, hogy a házasságban nem élő nőkre nézve a paráznság esetében a királyi rendelet, — minden másokra pedig a 44. kánon értel-

¹ A sepsiszentgyörgyi egyházközség constitutiói a nevezett egyházközség levéltárában.

² Névkönyv 1861. 5—6. l. Egyh. ker. levéltár 1783—237., 1784—60. sz. a.

mében kell eljárni, azaz a nyilvános egyházkövetést fentartani.¹ Majd az 1791. évi küküllővári zsinat újból rendezte ezt az ügyet olyformán, mint a toroczkó-szentgyörgyi, hogy tudniillik a nőtlen parázna a consistorium előtt, a nős parázna pedig egy heti, vagy ha visszaeső: az esettel egyenlő számú heti feljárás után, a templomban, vasárnapon kövessen eklézsiát.²

Ebben az alakban jött át az egyházfegyelem gyakorlása a XIX. századba is. De már mindjárt a század elején látjuk azt, hogy az egyházi fegyelem ügyének további átalakítása végett egy fontos lépés történik a pastoralis theologia tanításának behozatala által. A főconsistorium Herepei János kolozsvári theologiai professort utasította először a pastoralis theologia tanítására.³ Általában azt tapasztaljuk, hogy a gyakorlati theologia s ebben a cura pastoralisnak tanítása hazánkban a XIX. század küszöbén veszi kezdetét. Ebben az időben jelennek meg Tóth Ferencz pápai theologiai tanár jeles úttörő munkái is.⁴ A cura pastoralis által hirdetett eszmék a lelki gondozás s az erkölcsi élet felett való örökös módjára nézve az egyházfegyelem rendőri eljárászerű eszközeinek becsét alább szállították. Minthogy az egyházkövetés elrendelése úgy is az egyházmegyei hatóság

¹ Névkönyv 1861. 12. l. Communitási protoc. 145. l. Egyh. ker. levéltár 1791—131. sz. a.

² Communitási protocollum 152. l. Egyh. ker. levéltár 1791 — 101., 131. sz. a.

³ Egyh. ker. levéltár 1802—155. sz. a.

⁴ Tóth Ferencz pápai theol. professornak a gyakorlati theologia körébe vágó dolgozatai közül a «Homiletika» 1802-ben, a «Lelkipásztori gondviselés» 1806-ban, a «Liturgika» 1810-ben jelent meg.

körébe tartozott: mind ritkábban vették ezt az eszközt igénybe. Inkább a 43. kánon szerinti, négy szem közti megintés, a presbyterium előtti fegyelmezés jött szokásba. A nyilvános egyházkövetés már a XIX. század közepe felé a legritkább esetben fordult elő, mivel a szabadelvű eszméknek s az általános emberi becsének növekedő terjedése, illetőleg elismerése, a nyilvános egyházkövetést szeretetlennek s emberhez illetlen, megalázó büntetésnek tekintette.

A polgári igazságszolgáltatás körének bővülése, szabályozása s az állami souverainitásra fektetett természete, a régi egyházi vétségek sorából mind többet-többet kivont. A megmaradtak egy része, mint lényegtelenebb és olyan természetű, melynek egyházi büntetése az egyéni szabadsággal össze nem fér, teljesen kimaradt az egyházi fegyelmező hatásköréből; a másik rész pedig, mint az egyháznak intézményes jogrendjét sértő, a ma is fennálló egyházi törvénykezés, illetőleg fegyelmi bíróság hatáskörébe utaltatott.

Az egyház azért nem adta fel a kánonokban körülírt és az állami alaptörvények által (Appr. I. : 5 : 4.) biztosított azon fegyelmezési jogát, mely az erkölcsök javítását a kulcsok hatalma alapján czélozza*. Azonban a megváltozott viszonyokhoz sem alkalmazta. Úgy, hogy ez a jog új szabályozásra vár.

Hogy az egyházi fegyelem gyakorlásának ezen lassú elsorvadása az erkölcsi élet ártalmára ne legyen, e végből szükség lett volna a lelki gondozás intenzívebb gyakorlására. Azonban e tekintetben még azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon időben, midőn a cura pastoralis gya-

*Lásd Dósa Elek Egyházjogtanát 52. l.

korlására buzdítják a papokat, annak alapelveivel ismer-
tetik az ifjú theologusokat, viszont a hitéletnek ereje
indult lassú bomlásnak; a mi aztán a lelkipásztori buz-
góságnak van rovására. A rationalismus üres morali-
saló eszméi nem igen voltak képesek a lelkészbe önfel-
áldozó buzgóságot, odaadó munkakedvet, a gyülekezetért
élő hivatásérzetet felkölteni. Így történt meg, hogy az
egyház a felvilágosultság hatása alatt elveszítette kezé-
ből az egyik eszközt, mely korábban az erkölcsi élet, a
vallásos buzgóság, az egyházhoz való ragaszkodás élesz-
tésére alkalmas volt, de most megszűnt az lenni; és nem
sikerült kezébe venni azt a másik eszközt, mely ugyan-
csak a megváltozott viszonyok között, az előbbinek hiá-
nyát alkalmasan pótolhatta volna. Az egyház lelkész-
képzésében túlsúlyra jutott értelmi mozzanatok a hívek
vallásos érzületének, — ez pedig a közerkölcsiségnek,
de egyszersmind a hitbuzgóságnak is kárára váltott, mit
csak a terjedő közművelődéssel kapcsolatosan fejlődő,
de nagyon lassú léptekkel haladó tisztultabb erkölcsi
felfogás volna képes némileg kárpótolni.

A lelkészekről, kik egyházunk felfogása szerint épen
olyan egyháztagok, mint a világiak, nincs miért külön-
bővebben megemlékeznünk ennél a czímnél. Koruk gyer-
gyermekai voltak akkor is, mint minden időben. Papi
felavatásuk nem adott nekik magasabb erkölcsiséget.
Hanem igen is műveltségük, képzettségük s főleg a
XVIII. században mélyebb vallásos hitük és buzgóságuk
őket az egyház testének lámpásaivá, szemefényévé tettek
az erkölcsi téren is. Egyesekben voltak fogyatékoságok
bőven, másokban kevésbé: de átlagns színvonaluk a kö-
zönségé fölé emelkedett. Az egyház maga is kiváló gond-
dal örködött az általa beállított lelkipásztorok magavise-

lete felett. A kánonok velök szemben szigorúbbak voltak, mint a hívekkel szemben. Magánéletük, családjuk élete, táplálkozásuk, ruházatuk még a XVIII. század végén is pontosan megszabott, illetőleg felsőbb felügyelet alatt állott*.

Csak a XIX. században enyhült a szigor, mikor már nem büntette a kánon a papot felesége czifra ruhájáért, leányai bálbajaráért. A XIX. századbeli szabványok egyszerűen elébe tárják a lelkésznek, hogy minőnek kell lennie a lelképásztornak, úgy hivatalos és nyilvános, mint magánéletében. És elvárják az ő komolyságától, hivatásérzetétől, hogy annak megfelelően éljen. A hivatalos kötelességek mulasztása mellett a hivatallal össze nem férő és az állást beszennyező magánélet, mint fegyelmi vétség büntetetik.

Ha végig tekintünk egyházunk hiveinek erkölcsi élete felett a lefolyt, közelebbi két század alatt: kétségtelesen több komolyságot látunk a XVIII. században az akkori viszonyokhoz mérten, mint a XIX-ikben. De viszont a mi kevés jó eredményt látunk az utolsó században, az magasabb ethikai mértékkel mérve becsesebb, mert bensőbb, mint a XVIII. századbeli, mely inkább külső volt.

Fájdalom azonban, hogy míg a XVIII. században ez a komolyabb, bár inkább külső vallásosság és erkölcsiség általános volt, ma már az a mélyebb, öntudatosabb vállalás-erkölcsi élet felettébb gyér jelenség: igazán fehér holló.

* Az 1783. évi sárdi generális zsinat még foglalkozik ezekkel az ügyekkel. Egyházkerületi levéltár 1783—237., 1784—66. szám alatt. Communitási protocollum 141. lap. Névkönyv 1861. 3. lap.

A külsőnek, a megszokásnak ma is igen-igen tág tere van. És a mi még nagyobb baj: ez a külső sem mondható elég általánosnak. A hitbuzgó prédikátorok és lelkipásztorok öntudatos munkássága azonban mindezen fogyatékoságon egy-két nemzedéken át nagyot segíthetne. De e végből mindenek előtt: «Orvos, gyógyítsd meg tenmagadat!»

22. Kollégiumi tanügy.

1690-től fogva, több mint egy negyed századon át kollégiumaink a létfenntartás nehéz harcát vívták, míglen a háborúk és a róm. katholicismus hevesebb támadásainak megszűntével, békés időszakhoz, a csendes, építő munkásság korához eljutottak. Az életért, a fenmaradásért folytatott ezen harcokban a főconsistorium volt a kollégiumoknak is — épenúgy mint az egyetemes egyháznak — képviselője, gondozója, dajkája. Annak következtében, hogy a főconsistorium úgy tekintette magát, mint a fejedelmet régebben megilletett patronátus örökösét: a kollégiumok ügyei minden tekintetben a főconsistorium hatáskörébe kerültek. Az egyház másik főhatóságának, a generális szent synodusnak, csak óhajai, csak kívánságai lehettek a kollégiumokra nézve. A tervezés, a rendelkezés, a végrehajtás: mind a főconsistoriumot illette. Mindössze annyi maradt meg a generálisnál, hogy a püspök, a ki különben az anyaszentegyház egyik főkurátora volt, a kollégiumok rendes vizsgálására feljogosított 1718-ban* Azonban még ezen jog gyakorlása

* Soós Ferencz püspökké választván, «Observationes» czímmel egy emlékiratot terjesztett a főconsistorium elé, melynek 5. s 6. pontjában óhajtja, hogy a kollégiumokban és scholákban is generális visitatiót tarthasson s hogy ő «nem csak az Ecclesiáknak, hanem a kollegiumoknak is főcurátorának» esmertessék. Egyh. ker. ltr. 1718—18. sz. Prot.

is oly nehézségekkel járt, hogy állandó gyakorlat belőle nem lehetett.

Három kollégiumunk volt a XVII. század végén és két gymnasiumunk. Az utóbbiakon kívül álló többi particulák a megváltozott viszonyok, különösen a megapadt segélyforrások szűkös tápláló ereje következtében elvesztették jelentőségüket. Olyan algymnasiumszerű intézetekké lettek, amelyekben már a classisok sem voltak mind meg, ennél fogva tógatusok sem találhatók. A professor az állandó tanár, a ki theológiát is tanít, legalább theologiai bevezetést. Ha ilyen tanár van, akkor az iskola gymnasium és ha van a theologia, a philosophia s a philologia számára két-három rendes tanár: akkor az intézet már kollégium.

A három kollégium közül a nagyenyedi saját alapjaitól élt és mindennemű gyülekezettől független volt. A kolozsvári kollégium vagyonkezelés és igazgatás tekintetében még mindig egy volt a kolozsvári ekléziával és csak legbelső tanügyi igazgatásában volt autonómiája. Az egyház és kollégium együtt és egyszerre került a főconsistorium felügyelete és rendelkezése alá. Anyagi fundamentuma, éppen úgy, mint az ekléziáé, alapítvány volt és nem az egyháztól fundáltatott a kollégium. A gyulafehérvári kollégium a Bethlen főiskolának Rákóczy által épített helyiségeiben volt elhelyezve s az Apafy fejedelem által adott kamarai javadalmakból s magánosok adományai-ból élt; tehát szintén alapítványi főiskola. A két gymnasium közül a székelyudvarhelyi alapítványi, de a marosvásárhelyi még a XVIII. század elején városi, illetőleg eklézsiai intézmény. A particulák, ha voltak is fejedelmi donációból származó alapjaik, mindannyian az illető eklézsia iskolái voltak.

A főbb tanintézetek ezen állapotában a XVIII. század elején a gyulafehérvári kollégium javainak elfoglalásával, a professorok és tanuló ifjúságnak Marosvásárhelyre költözésével, így a marosvásárhelyi gymnasiumnak kollégiumi rangra emelkedésével és az eklézsia közvetlen igazgatása alól a főconsistorium rendelkezése alá való áthelyeztetése s önálló alapítványi intézetté vállalásával történik lényegesebb változás. Az udvarhelyi iskola gymnasium marad egészen a század végéig és csak épületének kibővítése, professorai számának szaporodása után, 1780-tól fogva sorakozik a kollégiumok közé. A gymnasiumból kollégiummá lett két intézet helyére a XVIII. század legvégén más két iskola lép a gymnasiumok sorába, t. i. a szászvárosi és a zilahi. A szászvárosi 1797-ben kezd nagyobb építkezésbe, melyet segélygyűjtésből fedez s ugyanakkor kezdődik meg javainak az eklézsia javaitól külön választása, azaz alapítványi természetűvé válása. Zilah is ez időtájt, 1790-ben kér először a főconsistoriumtól állandó professort és ennek fizetést; 1792-ben készíti el s nyújtja be jóváhagyás végett tantervét s 1794-ben kezd hozzá eddigi rongyos épületének renoválásával, a megfelelő nagyobb helyiségek berendezéséhez. Mindkét tanintézet azonban csak a XIX. század elején vétetik be a középiskolák sorába, illetőleg lettek autonóm intézetekké. De a zilahi gymnasiumot s egyházközséget összefűző kötelékeik még mai napig sem szűntek meg teljesen*

* Lásd az illető kollégiumok Értesítőit: a zilahit 1895-ből, a szászvárosit 1897-ből. Továbbá az Egyh. ker. levéltárban levő okmányokat: Zilahra nézve 1790—26., 1792—186., 1794—227. sz. a.; Szászvárosra nézve 1797—98.; 1798—113., 182.; 1799—23.; 1800—110., 183.; 1802—22. sz. a.

A kollégiumok tanügye, mint említve volt, jó egy negyed századig minden változások nélkül áll fenn. A vezető, az irányító: a nagyenyedi kollégium, melynek professorai a fejedelmi korból átöröklött Kolozsvári István (1713-tól püspök), Pápai Páriz Ferencz, Enyedi István. Ők ugyanazon tárgyakat, ugyanolyan módszerrel tanítanak mindvégig, mint tanítottak volt kezdetben. A kollégium belső élete, önkormányzatának formája, vagy a kezelési rendszere is változatlan, ha csak azt a változást nem említjük fel, hogy tőkék kötvényei 1717-ig nem előjáróságuknál, hanem a főconsistoriumnál állottak. A kolozsvári kollégium tradícióit is hiven őrzik a régi személyek, főleg Szatmárnémeti Sámuel, ki 1712 tájt megy nyugalmába. A gyulafehérvári iskolánál legnagyobb a változás a személyekben, mert Pósházi távozása után Komáromi János, ezután Kapusi Sámuel, majd Zilahi András az intézet vezetői. De a személyi változás épen nem jelentett rendszer változást. Az anyagi kérdéseken kívül leginkább a fegyelmi ügyek okoztak több gondot, mert a háboruszkodás alatt elvadult ifjúsági erkölcsök nem egyszer nyílt lázadásban törtek ki, mint p. o. az enyedi diákok 1712-ben a beteges Enyedi István theol. professor távozását kikényszerítették. Majd a főconsistorium megkérdezése nélkül választottak maguknak professort. Valamint már ekkor kezdetét veszi Enyeden, a később is oly gyakran ismétlődő belső villongás a gondnokok és tanárok között, melyhez gyakran járul a tanári kar benső meghasonlása s egyenetlensége^{*}

Az első lépés a tanügyek terén Soós Ferencztől jó, ki

* Egyh. ker. levéltár 1712—28.; 1714—5., 8.; 1715—8, 1716—3., 10.; 1717—4. sz. a.

1717-ben kolozsvári pap s esperesből püspökségre választván, mindjárt 1718 márczius 20-án egy memorandummal lép a főconsistorium elébe, melylyel főleg a kollégiumi oktatás rendezését kívánta elérni.* A tanügyi viszonyok nagy fogyatkozásaira hívja fel elsőben is a figyelmet és maga ez a munkálat, de annak legkiemelkedőbb része is arra mutat rá, hogy a kollégiumok, a tanügyekhez vajmi keveset értő főconsistorium feltétlen rendelkezése alatt állanak. Nincs ugyan ez nyíltan kimondva, de ott van a sorok közt a gyöngéd szemrehányás, midőn azt a kívánságot fejezi ki, hogy «a professorságra és gymnasiarchaságra nem egy-két ember tetszéséből vétetnék fel valaki, kivált csak a külső renden, hanem a szent generális, avagy praecipuorum auditorum corona (ubi magnos habent partes clarissimi professores) iudiciuma is benne lenne». — «Méltó kívánság» mondja rá a főconsistorium. És hajlandó megígérni, hogy «communi studio legyen ez után is az oly változás». De bizony azért jövőben is minden a réginél maradt. Ugyancsak ez a kifogás nyilatkozik meg a másik indítványban, mely szükségesnek tartja, hogy a kollégiumokban is évenként generális visitatiók legyenek és hogy ő, t. i. a püspök, szintén főkurátora legyen a kollégiumoknak. «Meg lehet — mond az elsőre a főconsistorium — sine tamen praeiudicio statutorum et consuetudinum collegiorum». A második pedig: «eddig is observáltatott».

A püspöki felterjesztésnek ezen pontjai egy nagy szabásu programot foglalnak magukban, a melynek

* Soós Ferencnek az 121. oldalon levő jegyzetben is említett emlékirata be van kötve a főconsistorium legrégebb I. számú protocollumába. 235—43. l. 1718—18. sz. a.

czélja a tanügy emelése. A püspököknek és a generális zsinatnak befolyása nem hatalmi kérdés, hanem tanügyi érdek volt. A szent generálisnak tagjai voltak a professorok is és azok a kitünő papok, kik teljes profeszori külső és belső qualificatióval bírtak. Míg ellenben a főconsistorium már ebben az időben is igen gyakran tartott úgy, hogy abban egyházi s tanári férfiak egyáltalában nem voltak jelen. Olyan szerv pedig, mely tisztán a professorokat és általában a tanügygyel foglalkozó s ahhoz értő férfiakat összefoglalja, egyáltalában nem létezett. Ennélfogva a főconsistorium feleleteit jól szétbonczolva, abban magát a nem akarást találjuk fel, t. i. hogy a főconsistorium nem látja szükségét az ecclesiasticusok és politicusok közelebbi érintkezésének. «Legyen ezután is communi consensu»: csak hogy a püspök épen ennek eddigi hiánya miatt szólalt fel. «*Eddig is* observáltatott»: csak hogy ha valóban figyelemben részesült volna, nem volna a panasz és kivánság. «Meg lehet, *de* a kollégiumok statutumai sérelme nélkül»: csak hogy az urak a kollégiumok statutumainak olyan értelmezést adtak, a mely kizárta, hogy a visitatio «meglehesse». És így maradt meg a kollégiumok ügye teljesen a főconsistorium kezében.

Pedig ez a tanügynek határozottan hátrányára szolgált. Mert a kurátorok érdeklődtek a vagyoni, a szervezeti s főleg a személyi kérdések iránt, de a tanügyhöz teljességgel nem sokat értettek, iránta nem sokat érdeklődtek. A külön szaggatott kollégiumok tanügyében tapasztalható változások, fejlődések egy félszázadon át egyes ambitiosus tanárok kezdeményezésében állanak, a melyek a főkormányzók tájékozatlansága, a kollégák irigysége, elfogultsága és meghasonlása következtében

sokszor pillanatnyilag több bajt és zavart, mint áldást támasztott. Példa reá a nemsokára említendő grammatika ügy s Ajtai Abód Mihály tanügyi reform-törekvéseinek sorsa. Csak a mikor Mária Terézia idejében iskolai autonomiánkat a katholisáló reactio elnyeléssel fenyegette, csak akkor ébredt a főconsistorium annak tudátára, hogy a professorok kinevező választásán, a vagyion kezelésen stb. kívül van még egy fontos, a legfontosabb, rész az iskolák életében, mely a szakavatott tényezők egyöntetű és öntudatos munkásságának érvényesülése nélkül elsorvadván, a tudományok fényes épületei is csak kaszárnnyákká válanak.

A főconsistorium elutasító magatartásának azonban — be kell vallanunk — lett mégis egy jó hatása. Fél százados kinlódás, tétova bolygás árán vásároltatott meg, de talán mégis megérte ezt az árt. Nevezetesen a kollégiumok megmenekültek a papi «vaskalap» nyomasztó befolyása alól, a nélkül, hogy egyházas karaktereket elvesztették volna. A professorok sajátos helyzete, egyházi rendhez tartozó jelleme volt az összekötő kapocs az egyház és iskola között. Csakhogy viszont a jövőre nézve itt egy más veszedelem csirája oltatott be, t. i. az egyházi befolyása alól kiszabadult kollégiumoknak, professoraik ama jelleme apadtán, egyházas színezete igen könnyen letörlődhetik.

Soós Ferencz püspök javaslatának említett pontjainál azért időztünk ennyi ideig, mivel az azokban foglalt eszmék helyes vagy helytelen irányban való megoldása századokra kihatólag döntő volt tanintézeteinknek egyházunk magasztos céljaihoz való viszonyára nézve. Megszabta a kollégiumok autonom fejlődésének irányát. Lerakta az alapokat, melyeken a kollégiumok egyházunk testébe

beilleszkedjenek s a többi tagokhoz viszonyban álljanak. És ha most a fejlődés menetét látjuk, kimondhatjuk azt is, hogy ha üdvös dolognak tartjuk is a szent generális döntő befolyásának kizárását, de a szent generális által képviselt ecclesiasticus statusnak valamelyes formában a kollégium szervezetéhez való csatolása szükséges lett volna. A mulasztás hiányai máris érezhetők s valószínűleg még érezhetőbbek lesznek a jövőben.

Utalhatunk e helyen a XVII. századbeli fejlődés eredményeire, a mikor még ecclesiasticus és secularis kurátorok állottak a kollégiumok élén. Így volt ez a XVIII. század legelején, az 1709. évi szervezetben is. De már 1711-ben ott van a főconsistoriumnak, egy marosvásárhelyi esetből kimondott rideg határozata: «papok ne legyenek curatorok se itt, se másutt, hanem secularis personák. Ezekről írni kell az odavaló curatoroknak keményen».¹ Egyedül az udvarhelyi kollégiumnál, mint családi alapítvány természetű intézetnél maradt még meg 30 évig az egyházi kurátor; de 1745-ben a főconsistorium kimondta, hogy az udvarhelyi gymnasium az esperestől, mint kurátortól ne függjön.²

Eltekintve Soós Ferencz javaslatának már tárgyalt pontjaitól, ki kell abból még emelni a következőket. Az iskolának a lelke a jó tanár, ennél fogva különös gondot kellene arra fordítani, hogy alkalmas ifjakat egyenesen professorságra kellene taníttatni. — Gyönyörű gondolat, de a melynek megvalósítása elé igen sok akadály gördült. Hogy a professor a maga szakjában teljes képzettséggel

¹ Főconsistoriumi protocollum I. 87. l. 1711—86. sz. a.

² Egyh. ker. levéltár 1745—51. sz. a. Főconsistoriumi protocollum III. 193. l.

birjon, azt ebben az időben, mikor még külön szakiskolák nem voltak, nem is lehetett másképen elérni. Igen helyesen és a viszonyok alapos ismeretével, de némi szemrehányással is mondja a püspök: «mert az megesik, hogy mindenkhez kap az ifjú tanuló; semmiben sem perfectus, és úgy esik gyakortan, hogy a ki papnak jobb volna, professorrá tétetik, aki pedig professor lehetne, papságra szorítatik, *melyre elég példa volt e házában*». — Továbbá sürgeti, hogy «közönséges exameneknek kellene lenni a kollegiumokban és scholákban legalább is esztendőnként kétszer.» Majd ismét egy nagy gondolatot vet fel kicsiny formában, mikor azt indítványozza, hogy minden iskolában egyforma auctort kellene tanítani. «Melyet ha correspondententer megorvosolnának a tiszteletes professorok ő kegyelmek velünk együtt, abból az következne, hogy jobb harmónia is lenne a kollegiumok és scholák között a tanulás dolgában». Ez az indítvány, habár csak az auctorok egyeztetéséről szól, de mikor a professorok egyetértését, a tanításbeli harmóniát hangsúlyozza, tulajdonképen az első lépést teszi meg az egységes tanterv felé.

A tanterv anyagi részéhez tartozik már az az indítványa, mely «a deák nyelvnek jobb tanításának okáért a magyar nyelvnek folyását a scholákban impediálni» szeretné. Mig az a másik, mely «az urfiaknak, neméseknek scholából való hamar kimenetek» felett panaszol: a nevelés áldásos hatása terjesztésének vágyával gazdag szíve nemes indulatáról tesz tanubizonyságot.

Midőn Soós Ferencz ezen memorialisát a főconsistorium elé terjesztette, kollégiumaink nagyon szomorú állapotban voltak. Csak nem rég zavarta ki a reactio a gyulafehérvári kollégiumot székhelyéről s e memorialis

keltekor az még mindig csak mint vendég tartózkodott Marosvásárhelyen. Ideiglenességéhez, zaklatott vándor életéhez járult ezen kollégiumnak még az is, hogy sohasem volt teljes. Ezen korban három professor, egy theologiai, egy philosophiai s egy philologiai professor volt szükséges egy jól rendezett kollégiumhoz. De ennyi csak Nagy-Enyeden volt fundálva. Kolozsvárnak 1728-ig csak két professori széke van. A gyulafehérvárinak is kettő van ugyan, de Buzinkai Mihálynak 1683. történt halála óta többnyire csak egy professor működött. 1716-ban kapta meg második professorát Zilahi András mellé, Szatmári Mihály volt tokaji prédikátor személyében és már ebben az évben vándor utra, idegenbe kellett indulnia az intézetnek. A kolozsvári kollégium két professori széke közül Szatmárnémeti Sámuelnek 1717-ben történt halálával az egyik ürességben állott. Hasonló eset forgott fenn Enyeden, hol a nagy Pápai Páriz Ferencz tanszéke üresedett meg ez évben és üresen is maradt 20 esztendőn keresztül, úgy hogy az enyedi kollégium tanerők dolgában hátrafelé ment és 1728-tól 1737-ig mögötte állott a kolozsvárinak.

Soós javaslatai a létfenntartás harcát vívó iskolákban nagyon nehezen voltak valósíthatók. El is hangzottak azok a pusztában, mert még mindig egyéb fontosabb dolgok voltak, melyek a főconsistorium és a gondnokságok figyelmét igénybe vették. Hogy minő bajokkal kellett megküzdeni, annak megvilágítása végett legyen elég hivatkozni a nagyenyedi ifjúságnak 1717. évi emlékiratára* mely a legszomorúbb képet tünteti fel az ifjúság és a professorok, más oldalról a professorok és a kurá-

* Egyh. ker. levéltár 1717—4. sz. a.

torok viszonyáról. Nyílt harcban állottak e felek egymással, a mi senkinek sem vált hasznára, de legkevésbé a tanításbeli előmenetelnek. Az enyedi kollégiumnál 1724-ben azzal tesznek kísérletet, hogy a harmadik professori állást lectorral, fél professori fizetés mellett, töltsék be.¹ Ez mutatja az intézeteknek elszegényedését. Pedig hogy mi volt egy-egy kollégium szükséglete, arról feljegyzéseink vannak és azt mutatják, hogy nem volt oly túlságos nagy az évi budget. P. o. a kolozsvári kollégium évi szükséglete 915 frt, 370 köből búza és 256 veder bort tett ki, a mely összeg a kollégium tőkéiből volt fedezendő.² A nagyenyedi kollégiumnál 1711-ben az évi szükséglet 1730 frt, 1250 veder bor, 647 köből búza, 11 disznó, 43 bárány, 47 sajt, vaj 12, méz 18 itcze, 26 köből zab, 10 köből köles, 3 köből borsó s 12 szekér széna.³ Az udvarhelyi kollégium 1737-beu 546 forintból élt.⁴ Elképzelhetjük kollégiumaink állapotát, hogy mikor ezen jövedelmeket is csak nagy nehezen bírták összehozni, ha a mindennapi kenyér gondja emésztette a vezetőköt: akkor a szellem magasabb szárnyalása szinte lehetetlen volt.

Míthogy összes tanintézeteink úgy voltak berendezve, hogy a papképzés céljait szolgálják és csak elvétve akad egy-egy gondolkozó, ki a tanintézetek általános kulturális érdekeit is hangsúlyozza és a mellett irogat, hogy a tanítás köre bővíttessék: igen természetes tehát, hogy a kollégiumokban tapasztalható sanyarú viszonyoknak a

¹ U. o. 1724—2. sz. a. A lectornak adott instructio.

² U. o. 1720—28. sz. a.

³ U. o. 1711—83. sz. a.

⁴ U. o. 1720—34.; 1737—45. sz. a.

papképzés adta meg leginkább az árát, a minek visszaható ereje meg a gyülekezetek valláserkölcsi életében látszott meg. A tanulás helyett az örökös jogkeresés, torzsalkodás, itt-ott néha korcsmázás, polgárokkal, katonákkal való verekedés: egy valóságos szilaj, duhajkodó élet folyt a kollégium falain belül és annak környezetében. Most ennek, majd amannak a kollégiumnak kebelében ütötte fel fejét a baj, a mit részben kollégiumaink sajátos szervezetének, részben a közerkölcsök eldurvulásának kell ugyan rovására írunk, de nem kevés ok volt benne a tanrendszerben való fogyatékoság is, a mely mellett az ifjúság foglalkoztatása s a számonkérés nem volt mindenben elégséges. Mindenik kollégium életéből hozhatnánk fel nem egy példát a viszonyok jellemzésére, de elegendőnek tartjuk, ha Bonyhai György püspökünk szavait idézzük a marosvásárhelyi 1737. évi «tumultusokról». «Kivált az irtózatosszitkozódás, káromkodás, mint valami pajkos katonák közt, úgy el áradott, hogy álmétkodunk rajta. Dorbézolás, kocsmára való járás, városra éjszakának idején való kijárás, zabola nélkül vagon». Hova lett a «nemes erkölcsökre oktató diáki tudományok» ereje, melyről Basilius István 1580-ban Ovidius után azt írja, hogy azok nemzették őt szelid emberré, mert általa meglágyulnak a szivek és a vad erkölcsök eltávoznak («didicisse artes: emollit mores nec sinit esse feros»).

Ilyen körülmények között valóban áldás volt egyházunkra nézve, hogy ifjaink tanulmányaiknak e hazában befejezése után a külföldre kimehettek, ott tovább tanulhattak, ismereteket, modort szerezhettek és a külföldi haladás vívmányait hazájokba hozva, ide plántálhatták. Csak hogy a régi jó idők is elmúltak már, a mi-

kor az ifjak légióit a fejedelmek, az egyház és egyes gazdag patronusok küldötték ki a külföldi akadémiákra. A külföld látogatásában a fejedelmi kor letűnével hanyatlás állott be és az talán meg is szűnt volna, ha a szorongatott és üldözött magyar és erdélyi protestántismus iránt a külföldi hittestvérek rokonszenve fel nem támad. De feltámadott és alapította azon nagyszámú, bár többnyire nem épen jelentékeny összegű segélyeket, stipendiumokat, a melyek lehetővé tették, hogy ifjaink továbbra is látogathassák az akadémiákat.

A XVII. század első felében még nem voltak külföldi stipendiumaink. De már a gyászévtized után szívesen fogadják, ingyen eltartják és pénzsegélyben részesítik a schweizi testvérek a gályarabok szellemi utódait. Erdélyre nézve az első stipendiumokat a II. Rákóczy Ferencz-féle háború idejében alapítja a porosz nagy választó, ki megígérte, hogy országa minden akadémiáján ingyen asztalt rendel egy-egy erdélyi ref. ifjúnak. Ezen ígéretnek következménye lett az Odera melletti Frankfurtban két enyedí diák számára rendelt alumneum.* Majd ezen első kezdeményezéshez később többek is járultak, Így szerezte meg az ifjabb Pápai Páriz Ferencz a leidai egyetemenél, a hollandi és nyugoti friz országrendek által alapított két alumneumot a nagyenyedi kollégium theologusai számára. Franckerben öt alumneumot rendeltek a friz rendek, de ez alumneumok nem voltak iskolához kötve. 1736 tájt a grömingeni egyetemenél hasonló módon

* U. o. 1703—6. sz. a. ifj. Pápai Páriz Ferencz ezen két alumneum «elaborálását» édes atyjának, id. Pápai P. Ferencznek tulajdonítja. U. o. 1735—12. Ugyancsak ő említi, hogy a Leidait 1715-ben ő maga eszközölte ki.

állíttatott öt alumnus számára szabad asztal.¹ Bonyhai S. György püspök Bernben eszközölt ki egy alapítványt, melyre a püspöknek volt joga ajánlani.² Aztán következett a marosvásárhelyi kollégium számára két marburgi alapítvány.³ Továbbá Baselben is egy, de már nem kollégiumhoz kötve. Ezek az első alapítványok, melyeket az erdélyi ref. ifjak a külföldön élveztek. A jótétemények száma folyton gyarapodott, úgy, hogy alig tudtak a kollégiumok elegendő számú ifjút kiküldeni.⁴

A külföldi diákélet jellemzésére legyen itt megemlítve, hogy az pajkosság, zabolátlanság tekintetében sokkal alsóbb fokon állott, mint a hazai. Ugy hogy a mi ifjaink, kik rendszerint a képzetebbek, komolyabbak s megállapodottabbak közül kerültek ki, kik már idehaza a theologiai cursust végezték, az egyetemeknek büszkeségét képezték, kikre, mint példányképekre szoktak volt hivatkozni a professorok saját diákjaikkal szemben.⁵

Különben egyházi főhatóságunk mindent is megtett arra nézve, hogy ifjainkkal oda künt szégyent ne valljon. Kettős oka volt reá. Elsőben is meg kellett érdemelni

¹ Az 1736. évig megnyert stipendiumok és alumneumok kimutatását Szigeti Gy. István enyedi theol. professor ez évben terjeszti fel a főconsistoriumhoz. Egyh. ker. levélt. 1736—4. sz. a

² Bonyhai S. Györgynek a berni stipendium megnyerése végett Dachs Jakab professzorral folytatott levelezése az Egyh. ker. levéltárban 1735—19. sz. a.

³ A marburgi alapítvány történetét l. Prot. Közlöny 1898. 14. l. Koncz Józseftől.

⁴ A magyar ifjak részére a külföldön létező alapítványok jegyzékét és történetét lásd Zsilinszky Mihály: Tájékoztató.

⁵ A magyar diákoknak jó hírneve még a XIX. század elején is általánosan elismert volt a külföldön. Különösen kiemeli ezt Ferd. Friederich is Vertraute Briefe. Leipzig, 1825. 111. l.

a külföld jótéteményét, de azután óvatosnak is kellett lenni az idehaza ellenünk leselkedő ellenfelekkel szemben. Különösen ez az eset Mária Terézia korában, ki a külföldre való járást nem egy ízben, huzamosabb időre, betiltotta. Már jó korán szokásba jött, hogy a külföldre menni szándékozó ifjak szigorú vizsgálatnak vettek alá és erős reversális alatt köteleztettek a visszatérésre, az egyházhoz való hűségre és a becsületes életre.

Az ifjak tanulmányutjára való felügyeletet a főconsistorium vette a kezébe s ő szabta meg a feltételeket, melyeknek alá kell magukat vetniök a «bujdosásra» induló ifjaknak. Ajánló levelekkel is ő látta el úgy az itthoni utraláló gyűjtéséhez, mint a külföldi alumneum elnyeréséhez. 1715 június 12-én azt határozza, hogy a külföldre menni szándékozók szolgálati bizonyítványt vegyenek a professoroktól, vagy az ekléziától, vagy a patronustól és reversálist adjanak a püspöknek, hogy visszatérvén, magukat a szent hivatalra fogják szentelni.¹ Majd 1721 július 5-én megtiltják a professoroknak, hogy a kurátorok hire nélkül bárkinek is külföldi útjára recommendatoriumot (ajánló levelet) adjanak.² A külföldre szándékozó a püspöknek ne csak reversálist adjon, hanem előtte vizsgát is tegyen s tőle kérjen ajánló levelet. Ilyen ajánló levél nélkül senki egy pénzt is ne adjon az illetőnek. 1722-ben az akadémiára menendő deákok számára publica censura rendeltetett a kollégiumoknál, melyen professorok, papok, kurátorok, jelen legyenek s a püspök elnököljön.³

¹ Főconsist. prot. I. 178. I. 1715—15. sz. a.

² U. o. I. 249. I. 1721—10. sz. a.

³ U. o. I. 253. I. 1722—15. sz. a.

Ettől fogva minden kollégiumnál tartattak ilyen nyilvános vizsgálatok. Azonban ezek főleg azokra terjedtek ki, kik kéregetés által akarták költségüket összegyűjteni és a külföldi alumneumra is számot tartottak. Egyesek saját költségükön, minden vizsgálat és ajánló levél nélkül is kimentek, egészen Mária Terézia koráig. Azonban már Mária Terézia annyi akadályt gördített a külföldre járás elé, hogy a főconsistoriumnak is sok gondot adott a «bujdosás» fentartása. Hangok emelkedtek, melyek sokalták a külföldre menők számát és magában a főconsistoriumban akartak különös megszorításokat alkalmazni. Alvinczy Gábor főgondnoknak idevonatkozó indítványát azonban Deáki F. József püspöknek sikerült megbuktatnia.¹ Hiszen úgy is igen megapadt a bécsi útlevel-kényszer és a burkus háború következtében a külföld látogatása. Ekkor már különös érdem számba ment, ha valaki akadémikus volt. A nagybaczoni generális synodus 1744-ben, a főconsistorium indítványára, «a nagy költségekkel és életöknek kockáztatásával is bujdosott academicusoknak illendő gradust» adott az egyházmegyében, t. i. azok rangban és ülésben mindjárt az assessorok után következtek.² Ebből aztán igen sok baj s vetekedés származott a domidoctusok és akademikusok között; a talentum igen különböző mértékben lévén elosztva s független lévén az akademizálástól. Idővel odáig jutottak a bajok, hogy a főconsistoriumnak rangsorozatot kellett megállapítani egyházmegyénként a papok közt,³ mint van ma az állami hivatalnokoknál, mivel az akademikusok maguknak kö-

¹ Egyh. ker. levéltár 1746—29. sz. a.

² Benkő Synopsisa. V. ö. Bod Polikarpus 189. I.

³ Egyh. ker. levéltár 1744—51. sz. a.

vetették a megürült egyházmegyei hivatalokat. Épen ezen vetélkedésnek lett aztán az eredménye, hogy a külső grádus el is mult. Hiszen bárki is beláthatta, hogy a domidoctus Benkő József épen olyan jeles tagja a klérusnak, mint az akadémikus Bod Péter és jelesebb, mint száz és száz más, itthon semmit sem tevő akadémikus. Így aztán az akadémitaság csak némi tiszteletbeli jogokat adott, de tényleges elsőbbséget nem.¹

A mint az akademiák látogatását a kormány mind nehezebbé tette, a főconsistorium is nehezebb feltételeket szabott eléje. A maga munkáját is könnyítette, de a felelősség terhét is. Az akademiára igyekvőnek 1766-tól fogva, már mind a három, majd később mind a négy kollégiumnál vizsgát kellett tenni, mielőtt a főconsistorium a szükséges ajánló levéllel ellátta volna őket.² II. József felszabadítván a külföldi egyetemek látogatását: a főconsistorium továbbra is megmaradt a maga feltételei mellett. Majd az 1791. évi LIII. t.-cz. szintén szabaddá tette a külföldre menetelt, azonban a kitört franczia forradalomra hivatkozással a kormány most ez, majd amaz,

¹ Ilyen tiszteletbeli jogosítványt élveztek p. o. a ruhaviselet tekintetében. Az 1783. évi sárdi közzsínat határozata szerint: «Az akadémikus papok német köntösökben járhatnak ugyan, de az is mindenkor fekete legyen, minden készülleteivel egyetemben és sem egyszer sem máskor a kaputrok nevezetű külön-külön színű köntösben, mint valami kereskedők, közönséges helyre ne menjenek. Parókát vagy ne viseljenek, vagy azt ékesen és csinosan felfodorítsák; mivelhogy sokkal tisztességesebb maga csinosan rendelt hajával lenni, mintsem borzos parókjával másoknak nevetségekre kitétetni.) — Communitási prot. 142. l. Egyh. ker. levéltár 1783—237.; 1784—66. sz. a.

² Dr. Török István: Adatok a székelyudvarhelyi kolleg. történetéhez. Prot. Közlöny 1888. 162. l.

végre az összes egyetemek látogatását betiltotta. A külföldi szabad szellem beáradásától félve állította föl 1818-ban a bécsi prot. theol. tanintézetet is, de a mely oly nyomorúságosan volt ellátva, hogy még segélyt is kértek erre a gyarló intézetre. Ifjaink nem is igen keresték föl a bécsi theológiát. A kormány több ízben felhívta kollégiumainkat, hogy a bécsi theologia ellen panaszainkat, kifogásainkat adják elő. A főpanasz a drágaság, stipendiumok hiánya volt, de a valódi, illetőleg a legfőbb okkal: az intézet czélzatosságával, nem állottak elő. Az ébredő szabad szellem aztán végre újból megnyitotta ifjaink előtt a külföldet, de a nemzeti eszmének Európa szerte felébredése a nemzeti nyelv jogainak visszaszerzésével ma már nagyobb akadályokat támasztott a külföld látogatása elé, mint egykor a kormányok.

A Soós Ferencz-féle indítvány után az első nyomósabb reformoknak a nagyenyedi kollégiumban akadunk nyomára. Ajtai Abód Mihály,* ki 1737-ben neveztetett ki «az antiquitások professorává», mint jeles képzettségű philologus, nem csak szomorúan látta azt, a miről Soós is panaszkodott t. i. a classicus latinságnak, a classicismusnak hanyatlását, hanem módokat is keresett azok orvoslására. Cellarius rendszere szerint kidolgozott grammatikája csak egyik láncszem volt azokból a reformokból, a melyeket a tanügy emelésére megvalósítani akart. Minthogy az egész iskolázásnak célja a humán oktatás volt: mindennek előtt ezen a téren igyekezett eredményt elérni. Azonban épen ezen munkája volt kiindulási pontja egy hosszú, éveken át tartott, áldatlan viszálynak, mely első

* Ajtai A. Mihály életét l. dr. Török Istvántól. Prot. Közlöny 1888. 279. l.

sorban ugyan a nagyenyedi kollégium békéjét dulta föl, de kihatott a többi iskolákra, sőt az egész tanügyre, amennyiben ennek fejlesztését megakadályozta.

Hogy a latin nyelv-tanítás czélját el nem éri: az már régi panasz volt az enyedi főiskolában. De a többiekben sem állott az jobb lábon. Nem is csoda, mikor a legtekintélyesebb professor, később püspök, Szigeti Gy. István oly szívvel-lélekkel csinált propagandát a magyar nyelv művelése érdekében. Az ifjúság örömmel kapott a magyar nyelv becsét hirdető nyilatkozatokon. Hozzá, 1717. Pápai halála óta nem is volt philologia professor. A grammatika, melyet használtak, a közel két százados Molnár Gergely-féle, mely toldásokkal és némi átalakításokkal korlátlanul uralta az erdélyi iskolákat.

1742-ben történt, hogy Vásárhelyi Tőke István enyedi philosophiai professor véleményt terjesztett a főconsistorium elé, «a classicus auctorok reformatiója iránt».* Ez a vélemény már egy titkon lappangó baj kitörésének az előjele. Ajtai a philologia és antiquitások professora, a külföldön megismert Cellarius-féle módszer szerint tanította tanítványait s Molnár Gergely grammatikáját mellőzte. Ez volt a mi a classicusok tanításának módszerében «orthodox» Tökének nem tetszett. A professorok között baj, czivódás támadt, melynek okául 1747-ben egyenesen a grammatikát, — mely káros — jelölte meg a gondnokság. A főconsistorium akkor bizottságot küldött ki a grammatika megvizsgálására, mely azt elítélte. De Ajtai ezt az ítéletet mintegy megfelebbezte a külföld elé. A munka az Acta Lipsiensia 1747. évi folyamában nagy elismerést talált. Idehaza is a szászok hamarosan

* Egyh. ker. levéltár 1742—66. sz. a.

bevették és a brassói iskola számára újra nyomtatták 1750-ben. Azonban nálunk csak nem szűnt meg az ellene törés.

A főconsistorium 1751-ben újabb bizottságot küldött ki a grammatika ügyében,¹ a mely bizottság-kiküldés nem annyira azért fontos, mert Ajtai grammatikája ügyében kedvezőleg nyilatkozott, hanem mert ezzel veszi kezdetét egy nagyobb tanügyi reform, mely csaknem húsz év után, a tanrendszer teljes átalakításával fejeztetett be. A főconsistorium már 1751-ben igen nevezetes intézkedéseket tett a tanügyi kérdésekben.² Így elrendelte, hogy a professorok évenként búcsúzzanak, hogy így őket könnyen lehessen változtatni. A tananyag bevégzésére időhatár szabott ki: a theológiára két, a philosophiai és philologiai cursusra egy-egy év, mely alatt a professor köteles anyagát teljesen elvégezni. Elrendeltetett a professorok által évenként felváltva végzendő vasárnapi katechisatio, a hetenkénti disputatio, a latin közbeszéd, a paedagogarchatus újból való fölállítása.

Az 1752-ben adott bizottsági vélemény legterjedelmesebben a classicus auctorok sikeres tanításának kérdésével, mint főfontosságú tárggyal foglalkozik. Azonban a professorok közötti egyenetlenség egy ideig útját vágta a nagyobb szabású reformoknak. Három év múlva sikerült Ajtainak a főconsistoriumnál kivinni, hogy a classisok tanítása teljesen reá, mint paedagogarchára bizassék, hogy ő teljesen a maga tervei szerint rendezze be a tanulást, a tanítást, az osztályvezetők beállítását, kiképzését stb.

¹ U. o. 1751—10., 30., 32., 104. sz. a.

² Ajtai már 1751-ben elkészített egy «discendi et docendi methodusto» l. U. o. 1751—30., 104. sz. a.

Ettől fogva az enyedi kollégiumban a gymnasiumi tanítás rendben folyt. De Ajtai nem nyugodott, míg eszméit egyetemes szabályokba is át nem ültethette. Hosszas vajudás után 1768-ban megrendelte a főconsistorium, hogy az egyes kollégiumok küldjék fel a «docendi methodus»-ról véleményüket s munkálataikat.¹ Ezen munkálatok átnézésére ült össze 1769-ben Marosvásárhelyt egy kura-
torokból, papokból s professorokból álló bizottság, az ú. n. marosvásárhelyi litteraria commissio, mely az erdélyi ref. iskolák első nagyobb szabású tantervét elkészítette. A tanterv a főconsistorium által elfogadtatván kihirdetés és életbeléptetés végett 1771-ben a három kollégiumnak s az udvarhelyi gymnasiumnak megküldetett.²

A marosvásárhelyi litteraria commissio munkásságának, mely öt évvel előzte meg a Ratio Educationist, eredménye egy egységesen tagozott s a papképzést, mint főczélt szem előtt tartó iskola humán szellemű tanrendszerét tárja elénk. A gymnasium elé bocsátott rudimenta osztálylyal együtt kilenez osztályban szabta meg a gymnasiumi tanfolyamot, mely felett áll a három évre beosztott philologiai s philosophiai s a négy évre szabott theologiai tanfolyam.

A classisokban, vagyis a gymnasiumban a főczél a latin és görög nyelv elsajátítása volt és a vallásos nevelés. Így volt ez régen is, de most már azt tapasztaljuk, hogy a reál ismereteknek is út nyitattik. A gyakorlati képzés hova tovább megköveteli a maga jogait és a mi iskoláink

¹ U. o. 1768—63. sz. a. Az udvarhelyi gymnasium felterjesztése 1769—55. sz. a. V. ö. Prot. Közlöny 1888. 162., 172. l.

² Egyh. ker. levéltár 1771—15. sz. a.

nem térhetnek ki a követelmények elől. Az új idők szellemét már külsőleg is jellemzi az, hogy az 1737-ben Enyedre választott Ajtai, már nem philologiae, hanem antiquitatum professor nevet visel. Kolozsvárt 1733-ban a rendkívüli tanár minőségben alkalmazott jeles képzettségű, de szerencsétlen jellemű Huszti András jogot tanít s e tanítást, mint rendes professor folytatja 1737 után is. Ezen példán felbuzdulva Székely László 1747-ben az enyedi kollégiumnál egy rendes jogtanári tanszék alapítására ajánlkozik.* Ugyancsak a kolozsvári kollégiumnál találkozunk a matematikai professor (Verestói György 1728.) elnevezéssel először; itt találjuk az első német nyelvtanárt 1761-ben Cornides Dániel személyében. Azonban a változásnak még jellemzőbb képe található a tantervben, melyben a geographia s a matematika igen előkelő helyet foglal el.

A régi iskola classisait nem lehet a mai gymnasialis osztályokkal minden tekintetben összevetünk, mivel azok a mai elemi iskolai képzést is magukba ölelvén, a gymnasiumainknak megfelelő fokozatot a publicum collegiумok egy részének csatolásával érik el. És ha már a classisokon túl a philosophiai és philologiai tanfolyamot is figyelembe vesszük, csak akkor látjuk igazán, hogy mit nyújt ez a tanterv a realiákban. A philosophiai professor tárgyainak túlnyomó nagy része a számtani s természeti tudományok körére vonatkozik. Itt van a mathematica címe alatt számtan, mértan, trigonometria, a kísérleti természettan és a gyakorlati bölcsészet; míg az alkalmazott mennyiségtan a csillagászatot, földrajzot és a chronológiát foglalja magában. Igazában csak a logika

* U. o. 1747—72. sz. a.

metaphysika és a gyakorlati bölcészet a philosophicum. Itten kell még megemlítenünk azt is, hogy a philologiai professor egyetemes világtörténetet s hazai történetet is adott elé. Az ú. n. deák classisban épen úgy szabad volt a szakok választása, mint az egyetemi fakultásokon.

Nem új dolgok azok, melyek a marosvásárhelyi tantervben foglaltatnak. Nincs abban egyéb, mint a mi a gyakorlatban már addig is meg volt. Hiszen épen a kollégiumok s a gymnasium tényleges tanításbeli eredményeinek összefoglalása ez a tanterv. Sőt azt is mondhatjuk, hogy ezen elemeket föltaláljuk már a XVII. század kollégiumaiban is. Csakhogy azért a marosvásárhelyi tanterv mégis korszakalkotó anyaszentegyházunk tanügyében. A mi eddig szétszórva és a körülményekhez, leggyakrabban az egyes professorok egyéniségéhez alkalmazottan jelentkezett, most rendszeresítettik, összefoglaltatik és az összes erdélyi ref. iskolára egyetemlegesen kötelezővé tétetik. Ebben aztán benne van az is, hogy az itt felsorolt és kiszabott tantárgyak önmagukban, a bennük foglalt ismeretknél fogva bírnak súlylyal. És a mint a Ratio Educationis a protestáns tanintézetekre is befolyást kezd gyakorolni, a mi iskoláinknak módjuk, alkalmuk nyilott arra, hogy saját tanrendszerünket a kor színvonalán fejleszszék tovább.

A marosvásárhelyi tantervnek a classicus auctorok és az arsok tanítására vonatkozó elvei teljesen a régiiek; csak a methodus változik. Oratoriát, dialecticát, poeticát stb. mind-mind a latin auctoroctól tanulnak. De a mi a legfőbb tanfolyamot, a theologiát illeti: itten a külföld hatásának félreismerhetlen jelével találkozunk. Öt theologiai studium van a theol. professor keze alatt, a melyek jól tagoltságot mutatnak. Ott van a dogmatika, a

morál, a katechetika, egyháztörténet és homiletika. Az exegesis még nem külön tárgy, hanem a dogmatika alkatrésze, vagy a zsidó s a görög nyelv-tanítás járuléka. A bibliai theol. tudományok nagyobb része még akkor ismeretlen. A fősúly a biblia-ismeretre van fektetve. A systematicus, a historiai és gyakorlati tárgyak kevesebb számmal, de bővebb terjedelemben fordulnak elő. Különösen kiemelendőnek tartjuk, hogy a «methodus concionandi» homileticum seminariummal volt kapcsolatban.¹

A tantervhez ugyanaz a bizottság egy módszertant is dolgozott ki, mely a «methodus studiorum» név alatt a classicus praeceptorok számára utasításokat foglal magában. Azonban módszertani elvek foglaltatnak bőven magában a tantervben is, hol tanügyi s részben fegyelmi szabályokkal vegyesen fordulnak elő. Nincs itt helye, hogy magát a tantervet a Ratio Educationisszal egybevetve ismertessük, de egy oly dolgot, mely még mai napig is, mint kiváló fontosságú, és részben hiába ismételt követelmény, kell itt kiemelnünk. Ez az, hogy minden professornak kötelességévé teszi, hogy tantárgyának irodalom-történetével ismertesse meg hallgatóit: «a fonsokat indicálják, a jó és nevezetes könyveknek auctorairól, ezeknek editiójáról informálják».²

A Mária Terézia-féle Ratio Educationist a kormány megpróbálta a mi iskoláinkra is reá erőszakolni, de erő-

¹ Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Monographiák. Budapest, 1881. 65—90. I. Jakab Elektől: Az erdélyi reformált egyház közoktatási állapota a múlt században.

² P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlenfőtanoda története. Nagyenyed, 1868. 181—204. I.

teljesebb kísérlete e téren nem volt s így egyházunk attól szabadon marad. Hatása azonban mégis érezhető. Különben a tanügy épen ebben az időben érte Európaszerte újjászületése korát és inkább a külföldi eredmények, mint a Ratio Educationis hatott nálunk is. Hogy a német nyelv tanítása lassanként igen előtérbe lép: azt meg leginkább a politikai közviszonyoknak lehet tulajdonítani. Minden iskolánk bevette már 1770 után a német nyelvet is tantárgyai közé. A főconsistorium maga is nagy súlyt fektetett a német nyelvre. Külön jelentéseket kívánt be a német nyelvben tanúsított előmenetelről, az elért eredményekről.¹ Sőt még azt is elrendelte, hogy a mely tanuló nem tud elég sikert felmutatni, jótéteményekben nem részesíthető.² Ennek a szigornak lehetett is némi hatása, habár bizony az iskolákban legnagyobb számmal képviselt székely fiúk nem valami nagy kedvvel tanulták ezt a nyelvet. Bizonyára feltűnő lehetett előttük is, hogy anyanyelvükön még beszélni sem szabad, annak irodalmát, nyelvtanát ott nem tanulják, ezt az idegen és gyűlölt nyelvet pedig professor, kurátor, főconsistorium: szóval mindenki erőszakolja. A tanításbeli siker gyengeségéről tesz tanubizonyosságot az is, hogy 1780-ban a főconsistorium újabb rendeletet tett közzé a német nyelvbéli gyarapodás előmozdítására.³

Az új tantervvel egyik legnevezetesebb újítás volt a professorok jelentéstételben kötelezettsége. Minden professor külön-külön, a rektor az egész intézetről, évi jelentéseket küldött föl a főconsistoriumnak, mi az egysé-

¹ Egyh. ker. levéltár 1774—85. sz. a.

² U. o. 1774—59. sz. a.

³ U. o. 1780—36. sz. a.

ges tanterv ellenőrzésére szolgált. Ugyanezen célt szolgálták az examenekre kiküldött főconsistoriumi biztosok is.

Ha a Ratio Educationistól könnyű szerrel megszabadultak kollégiumaink: annál több zaklatásnak voltak kitéve II. József alatt a «Systema Studiorum» miatt. II. József mint egyéb kormányzati dologban, úgy itt is t. i. a tanügynél, az egységet akarta keresztül erőszakolni. A gubernium mellett fölállított studiorum commissióba a mi tanfőúrjaink is meghivattak ugyan, de a bizottság munkálatára az elnöklő gróf Battyány Ignác róm. kath. püspök szelleme ütötte a maga bélyegét. Róm. kath. tanterv, róm. kath. felekezeti szellemben írott tankönyvek octroyálása volt az új systema studiorum, mely ellen kollégiumaink s főconsistoriumaink is tiltakoztak. A császárhoz 1782-ben felküldött főconsistoriumi folyamodásnak¹ lett is annyi eredménye, hogy hitsorsosaink kihallgatása elrendeltetett. Így alkalma nyílt minden kollégiumunknak elmondani a maga véleményét, tiltakozni az új rendszer hazafiatlan s vallásunkra káros jelleme ellen. Ezen tiltakozások, véleményezések lassanként háttérbe szorították a Systemát, úgy hogy 1786 után az egyéb gondokkal borított kormány megszűnt ennek életbeléptetését sürgetni.

De ha egyebekben nem: a német nyelv-tanítás dolgában mégis alkalmazkodni kellett kollégiumainknak is a gubernális rendeletekhez.² A felső német osztályból ki-elégítő eredmény nélkül senki sem léphetett át az alsó

¹ U. o. 1782—12., 36. sz. a.

² U. o. 1785—26. sz. a. Guberniális rendeletek 1785—6898. és 7976. sz. a.

latin osztályba. Ezért évenként jelentést kellett tenni a guberniumhoz az előbb lépettek számáról, érdemfokozatairól stb.¹ A sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi német iskolák, melyek 1786-ban állítottak, arra lettek volna hivatva, hogy a háromszéki székelyeket a «kultur nyelv» ismeretébe bevezessék. De bármily buzgalmat fej-tettek is a communitás papjai, (a felsőbb nyomás befolyása alatt,) az iskolák létesítése s színvonalának emelése körül,² azok a felsőbb népiskolai fokon fölül nem igen emelkedtek és sikert is keveset tudtak felmutatni.

A német nyelv ezen erőszakolásának az lett az eredménye, hogy a legélénkebb visszahatás támadt a ref. közönségben, az ifjúságban, mely azonnal megnyilatkozott, mihelyest a szabadszólás akadályai lehullottak. 1790-ben Udvarhelyszék márkális congregatiója egyenesen megtiltotta a székelyudvarhelyi professoroknak, hogy a német nyelvet tovább tanítsák.³ E visszahatás nem csak jellegzetes tünet, de egyszersmind jótékony hatású lett a magyar nyelv ügyére nézve és a tekintetben is, hogy a német nyelv egyszerűen mint egy hasznos tantárgy taníttassék.

A II. József-féle Systemának egy különös jó hatását látjuk tanügyünkben feltűnni. Kezd eloszolni az a téves gondolat, mintha a kollégiumi oktatás egész berendezésének a papképzés céljaihoz kellene igazodni. Nem új gondolat az, melyet először a kolozsvári professorok

¹ A kolozsvári kolleg. felterjesztése a német nyelvtanítás ügyében. U. o. 1784—199. sz. a.

² A háromszéki communitás protocolluma 106—114. l. «Sepsi-Szent-Györgyön a német oskolának lejendő Erectiójáról» 1786. márcz. 10—11-én tartott communítási gyűlés jegyzőkönyve.

³ Egyh. ker. levéltár 1790—98. sz. a.

vetnek föl, de új eredményeket hoz lassankint elő. Ajtai enyedi professor volt az ki grammatikájával különös methodust adott «a nobilitás institutiójára», aki tehát a leendő papok s mestereken kívül meglátja a társadalom más fontos elemeit s azok szükségét is. Majd 1786-ban a kolozsvári professorok egy «projectumot» készítenek arról, hogyan tanulhatnának előnyösebben az ifjak, főleg, az «úrfiak». A terv az összes kollégiumokkal közöltetett, majd annak nyomán az úrfiak s praceptoraik számára egy külön utasítás készítettett s ki nyomattatott.* Kétségtelenül a Ratio Educationis felfogása az életpályák iránt s az ezekre való előkészítésre nézve sokkal realisabb s az élet viszonyainak megfelelőbb, de nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy nálunk iskolába túlnyomó részben csak «úrfiak», kishemes- és jobbágy-gyermekek jártak, amazok a politikai, ezek a papi pálya felé gravitálván. Így midőn a mi kollégiumaink az «úrfiak» külön tanítási módszeréről gondoskodnak, ez teljesen a gyakorlati szükségnek megfelelően történt. Nem bifurkálják azért a tanrendszert, hanem pótlékokkal, a magán tanítók rendszere felhasználásával, igyekeznek azon javítani.

Az 1790-es évek után a tanügy rohamosan átalakult. Előbb a gyakorlati élet követelményei, majd a nemzeti eszmék ereje nyomul elő hódítólag s alakítja át a tantervet. A kormány által felállított főkormányiszéki tanügyi bizottmány inkább csak akadékoskodott, mintsem irányított. Kollégiumainké, illetőleg főconsistoriumunké az érdem, hogy a korszellem változásaival lépést tartva, fejlesztí tanügyünket is.

* U. o. 1786—50., 140. sz. a.

Az 1819-ben készült nagyenyedi, «Norma discendi»^{*} a tanítás főtárgyául a latint tette s mellette a görög és német nyelvre fektette a fősúlyt. A latinnak ezt a szerepét már a classicusoknak pädagogiai s etnikai értéke magyarázza és Erdélynek polgári állapota hozza magával, hogy a deáknyelv akár a belső, «akár a külső állapotra» szándékozó ifjak által nem mint csak tudós, — hanem mint a közönséges életre szükséges nyelv is tanultassék. A görög tanításnak mértéke: «a tudományok és a régi írók megértésére szükséges képesség». A német nyelv tanítását pedig «nemcsak a tudományok mezején való szélesebb ismeret, hanem hazánknak a birodalommal való összekapcsolása» indokolja.

A nagyenyedi «Norma discendit», mint már ezen elvek is mutatják, különösebben a gyakorlati szempontok vezérlik. Még jobban kitűnik az abból, hogy a gymnasialis classicusok tárgyainak elrendezésénél is az a cél, hogy akár időközben félbenhagyja a tanuló az iskolát, akár bevégezze: mindenkor haszonnal hagyhassa el a főiskolát. Ezen elv a vezető a deák-osztályok berendezésében is, hol először jelenik meg a szak-rendszer. Van egy előkészítő philosophia tanfolyam, mely után vagy a theologiai, vagy a jogi tanfolyamra léphet a tanuló. A ki nem szakpályára készül, hanem egyszerűen magasabb tudományos műveltségre törekszik, az ilyenek számára van egy encyclopädicus tanfolyam. Míg tehát a marosvásárhelyi tanterv a deákosztályoknak mind a három tanfolyamát végigjártja: a Norma discendi már bifurkál, illetőleg trifurkál a szakképzés szempontjából, sőt oly eszmét is vet föl, mely mai napig is mint kívánatos, de meg nem valósult dolog szerepel.

^{*} P. Szathmáry Károly i. m. 223. s köv. l.

A nagyenyedi «Norma discendi» tulajdonképpen csak a nagyenyedi kollégium számára készült első sorban de a főconsistorium megpróbálta, vajjon nem lehetne-e annak alapján az egész tanrendszert is átdolgozni. Az a gyakorlati célokra törő szellem, melyet először a Ratio Educationis képvisel, behatolván a mi tanintézetünkbe is, tetszésre talált világi urainknál, kik a tanítás és tanulás fontosságát elsőben is a gyakorlati haszon szempontjából fogták föl. Ezért rendelték el a «Norma discendio kinyomatását, mi megtörténvén, a főkormányzó is tudomást szerzett róla s fölterjesztését folyton követelte. Csakhogy a Norma discendi még sem hódított valami nagyon és egyházi hivatalos tantervvé nem lett. Egy átmeneti kísérlet az, melyet főleg az jellemez, hogy benne már az eddigi humán szellemű tanrendszer fenntartása nem elvi okokkal, hanem czélszerűségi szempontokkal indokoltatik. Azt mutatja ez, hogy a régi classicismus hanyatlóban van és csak idő kérdése, hogy a nemzeti szellemű tanításnak helyet engedjen. És ez hamar be is következett.

Az a nagy nemzeti visszahatás, mely II. József mindenemű idegen szellemű újításait elsöpörte, nemcsak a német nyelvtanítást, hanem a latin nyelv egyedüli uralmát is megdöntötte. A 1791. évi országgyűlésen már magyarul szónokolnak újból az atyák és csak a guberniumhoz és a felséghez felterjesztendő iratokat szerkesztették latin nyelven. Az Aranka György által benyújtott magyar nyelv-mívelő társaság tervezete épen úgy az ország tetszésével találkozott, mint Gyarmathy Sámuel magyar nyelvtana.

Nem lehet csodálkdzni rajta, ha ezen nemzeti ébredés a kollégiumok falain is áttört és a classicitást meg-

rázogatta. 1792-ben a főconsistorium veszélyben látja a deák-nyelv tanítását és sürgősen ír le mind a négy főiskolához, hogy e tekintetben a tantervénél maradjanak és a régi útról le ne térjenek.¹ Azonban érdekes, hogy a legifjabb kollégium, a székelyudvarhelyi, ezen rendelettel szemben azzal a kéréssel fordul a főconsistoriumhoz, hogy legalább a históriát magyarul taníthassa.² A kérelem az egész tanrendszer szellemébe beleütközött és így nem volt teljesíthető. A kormány sem nézte volna el. De azért a magyar nyelv mégis hódított. Előbb a falusi iskolákból távolítja el a német és latin nyelvet, majd a kollégiumok elemi osztályából. Az 1801. évi marosvásárhelyi tanterv az elemi iskolában az írás és olvasás tanulását magyar nyelven rendeli s a latint ez osztályból kitörli.³

A francia forradalom szabad eszméitől megrettent kormány reactionarius törekvése azonban a nemzeti szellem diadalát egy negyed századon visszaszorítja. A nagyenyedi Norma discendi azt a hangulatot árasztja ki magából, mely a reactio következtében támadt. De egyúttal jelzi, hogy már az átalakulások küszöbén vagyunk. Ha ma Erdély közállapotai miatt kell a latin nyelvet központi helyre állítani, holnap már változhatnak a közállapotok. És csakugyan változtak is. A harminczas évek kezdetén a latinságot, az ősi humán szellemű tanrendszert, romokba dönti a nemzeti nevelés és tanítás eszméje. Az 1832. évi tanterv a főiskolai szak-

¹ Egyh. ker. levéltár 1792—148. sz. a.

² U. o. 1793—77. sz. a.

³ Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 575. s köv. l.

oktatás nyelvéné a magyart teszi.¹ A tanárok magyarul tanítsanak, magyar kézikönyveket adjanak tanítványaik kezébe. A gymnasium négy alsó osztálya magyar nyelvű és az alsóbb fokú gyakorlati, kereskedői és iparos életpályákra képez. Az ezeken felül álló 4—5 deák-osztály már csak latin nyelvismeretet akar adni, de nem classicus műveltséget. Mivel a latin nyelv tudására a gyakorló papnak, a jogásznak még mindig szüksége van, tehát ezen szükség szempontjából tanítandó.

A magyar nyelv jogának ezen elismerése, hamarosan olyan gyümölcsöket termelt, melyek a classicusok hívét teljesen kétségbe ejtették. A latin nyelv a latin osztályokban is elhanyagoltatott és a latin literaturát általában veszély fenyegette. Ez indította arra a kolozsvári kollégiumot, — eddig a reáltanítás előharcosát, — hogy a latin nyelv mellett szavát fölemelje.² 1839-ik évi felszólalásának eredménye az 1842-ik évi tanterv volt, mely a főiskolai szakban a magyar nyelvet, — az alsóban a latint vette oltalmába. Majd az újabb események a tanterv új, — teljesen nemzeti szellemben való átdolgozását tették szükségessé, a mi 1847-ben következett be,³ de életbeléptetését a szabadságharcz nagy eseményei megakadályozták. Pedig ez a tanterv már teljesen új irányt adott volna. A szakrendszer alapján, állandó tantervek alkalmazásával, új kormányzati és fegyelmi szabályzattal gyökeres változást lett volna hivatva előidézni. Fontos terv volt a theológiának Nagy-Enyedre központosítása mellett, tanítóképezde felállítása is stb. Mindezen

¹ U. o. 581. l.

² U. o. 584. és 586. l.

³ U. o. 590. l.

terveket a kitört szabadságharcz viharai megsemmisítették s a szépremények helyére nemsokára egy gyászos és siralmas idegen valóságot hoztak.

A kollégiumok fő jellemző vonásáról már szólottunk, t. i. hogy az a professorok számától függött; három tanár kellett egy teljes kollégiumhoz, de szükségből kettő is elegendő volt. A classisok, vagyis a gymnasium egy professor felügyelete s vezetése alatt állottak, aki azonkívül a classisokat végzett tógatusoknak, vagy úrfiaknak philosophicumokat is tanított. A theologia tanítására kellett a második professor s ezzel jött létre a kollégium. 1733-tól fogva Kolozsvárt a felső tanfolyamban szerepel a jog is egy jogtanárral. Huszti Andrásnak 1712-ben történt elítéltetése¹ után 1758-ig, a jog-tanítás szünetel Kolozsvárt, de akkor albisi Csomós Mihály újra fölveszi az elejtett fonalat. A nagyenyedi kollégiumban, daczára Székely László 1747. évi ajánlatának, csak 1792-ben állíttatott be jogtanár s vele jogi tanfolyam.² Marosvásárhelyt 1794-ben állíttatik fel a iuris professori tanszék, melyre makfalvi Dósa Gergely hivatott meg, miután már 1761-ben a harmadik rendes professori tan-

¹ Huszti Andrásról l. Bod Péter Athenás 114—16. l. Budapesti Szemle VI. 1859. 292. l. Lásd még levelét gr. Teleki Sándorhoz s memoriálisát a főconsistoriumhoz. Prot. Közlöny 1890 413., 422. l. Egyh. ker. levéltár 1733—20.; 1734—5.; 1737—6. 42.; 1739—16.; 1742—3., 22., 27., 31., 44.; 1745—4., 13., 44. sz. a.

² Érdekes dolog, hogy az enyedi kollégium, valamint a főconsistorium is, azért utasította vissza Székely László ajánlatát, mert a Huszti András esetétől megijedve, azt hitte, hogy minden jogtanár szükségképen heterodox. Ettől akarták az egyházat megmenteni. Egyh. ker. levéltár 1747—72. sz. a. Főconsist. Prot. III. 277. l.

szék felállított volt. Míg Székelyudvarhelyt a jogi tanszék csak 1832-ben szerveztetett. Különben a székelyudvarhelyi intézet csak 1780 után lesz kollégiummá, akkor állítatván fel a második: 1804-ban a harmadik tanszék.¹

A professorok számának gyarapodása első sorban a főiskolai szakoknak kedvezett, s így jött létre a theologia mellett a jogi szak Kolozsvár után minden kollégiumunknál. A gymnasium, hol a publicus praeceptorok tanítottak, csak egy professort igényelt, ki a pädagogarchai tisztet is teljesíti. Midőn Nagyenyedre a negyedik professori szék is felállítatik 1767-ben, ez a theologia bővülését jelentette, két theol. professor működven egy időben. A német nyelv tanárai eleinte nem voltak professorok, csak ideiglenesen kiegészítő tanerők. De Galambosnak 1789-ben rendes professorrá tétele után, a német professor is rendes tanár.² Ő az első tanár, a ki nem kizárólag a felső, a deák classisok számára rendeltetett Nagyenyeden. Hasonlóképen történt 1779-ben is Kolozsvárt, hol a német nyelvtanár állandósított s még a földrajz tanítással is megbízott. A XIX. század elején Nagyenyeden 7, Kolozsvárt 5. Marosvásárhelyt 6, Székelyudvarhelyen 3 professor működik s e szám 1848-ig Kolozsvárt 6-ra, Székelyudvarhelyt 4-re emelkedett.

A tanárok választása a főconsistorium kezébe jutott mindjárt a XIX-ik század elején. A fejedelem jogát ő örökölte. Egyes esetben megbízott egy-egy gondnokot,

¹ Az egyes kollégiumokra nézve l. Fekete M. i. m., Koncz József i. m. P. Szathmáry K. i. m. és a székelyudvarhelyi kollégium 1896. évi értesítőjét.

² Egyh. ker. levéltár 1780—33. sz. a.

hogy alkalmas személy után nézzen.¹ Előfordult az is hogy a kollégium előjáróságát ajánlástételre szólította föl,² sőt még az ifjuság is kifejezhette óhaját,³ de a választás, a megbízás, minden kétséget kizárólag a főconsistoriumot illette. Ebbe a generális zsinatnak sem engedett befolyást, habár mint láttuk Soós Ferencz püspök megkísérlette ennek kieszközlését. A székelyudvarhelyi gymnasium professori állására, — tekintettel arra, hogy ezt az iskolát gróf Bethlen János fundálta — utódainak még a XVIII. század közepén is ajánlási joga volt;⁴ de idővel ez is megszűnt. 1780 után látjuk azt az eljárást, hogy ha valamely kollégiumnál egy-egy professori állás megürül: erre minden gondnoknak, minden professornak joga van alkalmas egyént ajánlani; de a főconsistoriumot semmi ajánlás sem kötelezi. Tehát, ha candidatióról van is szó, ennek nem *jelölés*, hanem *ajánlás* az igazi értelme. Hogy a főconsistorium választása mit jelent a XVIII. században, azt a főconsistorium szervezetéből tudhatjuk meg. Tulajdonképen a

¹ Így bizatott meg gr. Teleki Mihály, hogy Kolozsvárra, az odavaló professzorral és az ifjúsággal egyetértve, hívjon meg egy második professort. Lásd főconsist. prot. I. 154.

² U. o. I. 145., 1713—10. sz. a.

³ Az ifjúságnak tanárválasztási joga tulajdonképen soha sem volt. De kifejezhette a maga kívánságát, hogy kit óhajt professorának. Így p. o. mikor 1713—14-ben a kolozsvári egyik professori állás betöltés alá került: az ifjuság a szóba hozott két egyén közül Baczoni Incze Máté mellett foglalt állást, valamint Szathmárnémethi Sámuel professor is őt ajánlotta meghívásra gr. Teleki Mihálynak, kit a meghívásra a főconsistorium felhatalmazott. L. Baczoni Incze Máté életrajzát dr. Török Istvántól. Erd. Prot. Közlöny 1885. 302., 325. l.

⁴ Egyh. ker. levéltár. 1722—13., 1724—11. sz. a.

vezető statusgondnokok akarata volt itt az irányadó. Csakis a XIX. század 30-as éveiben állott be a választásban változás, mikor a főconsistorium is megváltozik. Az 1830-ik évi 263. sz. szabályzat szerint megállapított a qualificatio, candidatio és a választás módja, mely az önkénykedésnek útját vágta. Jogosítva voltak a statusgondnokok, püspök, kollégiumi professorok, kurátorok 3—3 egyént jelölni, kik közül a három legtöbb jelölő szavazatot nyert személyből választott a főconsistorium.¹

A kollégiumi felsőbb tanulók, kik a classisokból a deákságra promoveáltattak, ha csak külsők (extraneus), azaz nem theológiára szándékozók nem voltak, köteleztettek a tóga felvételére. Az ifjúság egyenruhájára mindig különös gondja volt a kollégiumi előljárásnak, zsinatnak, főconsistoriumnak egyaránt, mert — nem minden ok nélkül — tekintették azt, mint a jó erkölcsnek egyik őrét. Az egyes korok háborus, vagy élénkebb zivataros politikai viszonylatai magukkal ragadták az ifjúságot is és a tóga nyügeből igyekezett szabadulni. De a főconsistorium nem engedett. A XIX. században is több ízben, így 1807., 1834-ben elrendelte az egyenruha viselést, sőt még a szabadságharcz lezajlása után 1861-ben is előírta az ifjúság ruházatát. Ezt a kényszert aztán az új kor szelleme elsöpörte.²

Ha áttekintünk felekezeti tanügyünknek a fentebbiekben vázolt rövid történetén: lehetetlenség nem látnunk azokat a fogyatkozásokat, melyek a mai viszonyokhoz

¹ Dósa Elek i. m. 163. l.

² Egyh. ker. levéltár 1817—296.; 1834—323. sz. a. Az 1861. évi szervezeti javaslat 32. pontja.

képest lépten-nyomon előtűnnek. De lehetlenség nem látnunk azt is, hogy tanügyünk a kor színvonalán maradt s a szükséghez és körülményekhez képest folytonosan fejlődött s az általános tanügygyei egy színvonalon állott. Ha a kormány célzatainak nem felelt meg, annál eredménydúsabb volt felekezeti, majd nemzeti szempontból. Sokat, igen sokat áldoztak őseink, hogy iskoláikat fentartsák. Nem egyszer a közegyház szűkölte meg a kollégiumok karbantartását. De az áldozat nem volt hiában való és gazdag kamatokkal térült meg. Hazánk általános művelődése körül tanintézeteinket illeti meg az oroszlánrész az eredményekből és egyházunk is ennek köszönheti fenmaradását. A mi pedig a jövőt illeti, e tekintetben is nagy feladatok várnak reá, úgy a nemzeti szellem, mint a protestáns gondolkozás, érzület és a liberalismus ápolása körül. A multnak a jövőre elkötelező ereje biztosítékul szolgál arra nézve, hogy tanintézeteink jövőben is erősségei, forrásai lesznek a nemzeti erőnek és a protestáns vallásosságnak.

23. Népoktatás.

Az új korszak a népoktatás ügyében átvette és egy ideig nagyon is híven megőrizte a fejedelmi kor örökét. Falusi iskolák bőven voltak, de csak a fiúk számára fenálló latin iskolák. A mi kevés kísérlet történt a nemzeti, fiúk s leányok tanítására szolgáló, népiskola ügyében, az nagyobb hullámokat nem vert mindaddig, mígnen II. József népoktatásügyi reformjai az egyházban részint a példa, részint a visszahatás által a népoktatás ügyét helyes mederbe nem terelték. A német nyelvű iskolákkal szemben a «nationalis» iskola, — a simultan iskolákkal szemben a «felekezeti» iskola eszméje ekkor szilárdul meg és közel egy századon keresztül vezető gondolat marad, hogy az egyház létének legbiztosabb alapja a jó felekezeti népiskola.

A nemzeti iskolának már Medgyesi Pál és Apáczai Cs. János által sürgetett ügye nagyon nehezen tudott kibontakozni a kánon nyűgéből, mely a fiúk számára a latin iskolákat írja elő és csak a leányok tanítására ismer anyanyelvű («vernacula») iskolákat.* Az 1693. és 1696. évi enyedi zsinatok határozatai daczára is csak a XVII. századbeli állapotok fenmaradását látjuk még a XVIII. század elején is. Egyesek lelkesednek ugyan a nemzeti népiskola eszméjeért, a népoktatás színvonalának emeléseért; igyekeznek is az egyházat hathatósabb

* Lásd IV. kötet 318—22. lap.

közbelépésre birni; csakhogy épen Erdélyben, épen a XVIII. század elején, oly nyomorúságosak voltak a közviszonyok, hogy igazán lehetlenség volt bármely téren bármily nagyobb szabású reformot biztosítani.

Egyházunkban különösen Szigeti Gyula István nagyenyedi tanár, majd püspök, fejtett ki nagy buzgóságot, hogy a magyar nyelv csinosíttassék, a sok latin «barbarismustól» megtisztíttassék és főleg, hogy a falusi iskolák teljesen nemzeti iskolák legyenek magyar tannyelvel, magyar szellemmel. Sőt az ő idejében a classicismus barátai már a kollégiumokat is vádolták, hogy a latin nyelvet elhanyagolják és a magyarnak engednek benne nagy tért. A mikor Szigeti püspökké lett, mint egyházi főtisztviselőnek nagyobb alkalma nyilván eszméi megvalósítására, úgy a főconsistoriumnál, mint a papság körében igyekezett azok érdekében hangulatot kelteni. Csakhogy rövid, alig három éves, püspöksége nem volt elég idő arra, hogy nagyobb sikereket érjen el. Annyival kevésbé pedig, mivel hamarosan szélütés bénította meg e «közép termetű, izmos, egészséges, piros embert» s így még csak fel sem használhatta az Úrtól számára kimért időket.¹

Azonban a nemzeti iskola eszméje, lassú forradásban bár, de folyton érett. Az 1748. évi etédi zsinat már szentesíti azt a régi gyakorlatot, hogy a mesterek állandósíthatók s nem kell három év múlva visszamenniök a kollégiumba tanulmányaikat folytatni.² «Az iskola-

¹ Bod P. Polikarpus 175—81. I. Hermányi D. József: Erdélyi ref. püspökök élete. Mss.

² E zsinat végzéseit l. a háromszéki communitás protocollumban 124. I. Egyh. ker. levéltár 1748—22., 307., 494. sz. a.

mesterségre vétessék fel alkalmas személy s a kik egyszer felvétettek, azok manuteneáltassanak», mondja a zsinat. Az esperesi látogatásoknak kötelességök volt megvizsgálni, hogy «a mesterek tanítják-e a gyermekeket, exament csinálnak-e? s ha nem: mi okból mulatják el?» Az 1780. évi dési és 1781. évi széki zsinatok egyházlátogatási szabályai már arra kötelezik az esperest, hogy a tanulóktól vizsgát vegyen s így személyesen győződjen meg, hogy mily sikerrel tanította a tanító «az írást, olvasást, kátét és az aritmetica négy alsóbb specieseit.»¹ Itt már csak a népesebb városi iskolákra nézve írták elő a leányok számára állítandó «magyar iskolát». E rendelkezést úgy kell értenünk, hogy *külön leányiskolák állíttassanak*, mert a növendékek nagy száma úgy sem tanítható egy iskolában. A tanításbeli eredmény biztosítása végett pedig az 1783. évi sárdi zsinat a lelkipásztort kötelezte, hogy az iskolai tanításra felügyeljen.²

II. József császárnak 1785 augusztus 31-iki, a simultan iskolákról s a német tannyelvről kiadott rendelete mód felett felizgatta egyházunkat, mely autonómiájának és hívei nemzetiségének veszedelmét látta abban. Főconsistoriumunk most komolyan kezdett foglalkozni azzal az ügyvel, mely eddig gondoskodásának körét meglehetősen kikerülte. A «natonalis iskolák» föllállítása, szervezése lett egyszerre a jelszó. A kollégiumok professorai, a kurátorok, esperesek felhivattak, hogy e tárgyban véleményt adjanak.³ Kiss Gergely székely-

¹ Egyh. ker. levéltár 1780—46., 155.; 1781—51., 131. sz. a.

² A corninunitás protocollumában 141. l. Egyh. ker. levéltár 1783—46., 237.; 1784—66. sz. a.

³ Egyh. ker. levéltár 1786—106., 187. sz. a.

udvarhelyi professor és generális nótárius az összes elemi iskolák főfelügyeletével megbízott és utasítással láttatott el teendői iránt. A püspök, Eperjesi Zsigmond, még 1785-ben beadta tervezetét a falusi iskolák felállíthatása tárgyában. Azután a többi felkért szakemberek és az egyházi hatóságok is nyilatkoztak. A nyilatkozatok summája az volt, hogy a nemzeti iskolák felállítása egyházunkra nézve életkérdés.¹

A főconsistorium 1785 december 19-iki leirata közölte a kollégiumok professoraival a kibocsátani szándékolt népiskolai utasítás «conceptusát», felhíván őket, hogy arra észrevételeiket tegyék meg. Ugyanez alkalommal rendelkezik az iránt is, hogy mivel «az oskolamestereknek alkalmas, vagy tehetetlen voltokon fordul az egész dolog sarká»: azért tehát a kollégiumi professorok egyenesen a tanítói pályára képezzék ki azokat a tógátus deákokat, sőt classis tanulókat is, kikből kilátták («igyekezzenek is kilátni»), hogy a falusi oskolamesterséget tették jövőendő életük céljává. «Igyekezzenek tehát kegyelmetek — mondja tovább az utasítás — oskolamesterségre a tanuló ifjakat úgy készíteni elő, hogy tanulják meg nemcsak a jó írás, olvasás, éneklés módját, hanem annak felette magokévé tegyék a catechetica theológiát, bibliabeli szent históriákat, ezek mellett gyakoroltak legyenek az arithmetiában, értsenek valamit a geometriából, tudják hazánk s nemzetünk históriáját rövideden bár».²

Az előbb említett «conceptus»-ból keletkezett aztán

¹ U. o. 1785-200.; 1786—305., 307.; 1787—225. sz. a.

² A kolozsvári koll. levéltárában 1785—9. sz. a. Dr, Török István úr szíves közlése.

az utasítás, mely az 1786. évben megjelent s míg egyfelől a tanító kötelességeit, teendőit írja elő, sőt módszertani irányeszméket is közöl, másfelől pedig arról gondoskodik, hogy a tanítók működése s az egész népoktatás állandó felügyelet alatt legyen.

Az 1786. évi népiskolai utasításnak az a része, mely «a falusi mestereknek kötelességeik»-ről szól, elmondja, hogy miképen kell bánni a szülőkkel s a gyermekekkel, hogy az iskoláztatást és iskolalátogatást megkedveltessek. Majd részletes útmutatásokkal szolgál az írás, olvasás, éneklés, a vallás, a számtan, mértan s hazai történet tanítására. A két utóbbi tárgy tanítását nem kívánja feltétlenül, hanem kijelenti, hogy a kik ezekben is sikereket tudnak felmutatni, «különös dicséretet és tekintetet fognak érdemelni». Megkívánja azt is, hogy a mester a leánygyermekeket is gyűjtse össze s tanítsa írásra, számolásra, «egy szóval olyan dolgokra, melyeket tudni falusi közönséges gazdasszonynak is hasznos». Végül a tanítás idejét állapítja meg az utasítás.

Úgy ezen népiskolai utasításból, mint a kollégiumokhoz, a tanítók képzésére nézve küldött rendeletből különösen ki kell emelnünk az a részt, mely a német nyelvre vonatkozik. Ugyanis a főconsistorium, nehogy az egyház iskoláit veszélyeztesse, gondoskodni kívánt, hogy a tanítók legalább olvasni tudjanak németül s képesek legyenek a német olvasásra megtanítani az olyan gyermekeket, a kik «vagy katonai szolgálatra menendők, vagy pedig a gymnasiumokba deák nyelv tanulása végett által menendők». De hogy ez az egész rendelkezés csak az iskolák biztonsága érdekében történik, azt világosan mutatja az utasításnak amaz, ismételt

hangsúlyozott rendelkezése, hogy a tanítók *«mindent magyar nyelven tanítsanak, deákul semmit se»*.

Ezzel az utasítással a latin nyelv végleg kiküszöböltetett a falusi iskolákból s azok nemzeti népiskolákká lettek. Hogy pedig valóban ilyenek legyenek, arról a felügyelet gondoskodott.

Az utasítás első része foglalja magában a népiskolai felügyelet rendezését. Meghagyja az egyházmegyei espereseknek és gondnokoknak, valamint a tanácsoknak is, hogy az egyházi és világi rendből iskolalátogatókat válasszanak, a kik hetenként vagy kéthetenként sorra látogassanak minden iskolát. Az iskolalátogatók kísérik figyelemmel a tankötelesek iskolalátogatását, a tanító tanítását, könyvekkel való felszereltségét, tartásnak félévi vizsgálatokat, a lelkészeket szorítsák az iskola állandó felügyeletére s arra, hogy a növendék-íjjakat rendszeresen katechizálják, főleg pedig az úrvacsora vételhez előkészítsék. Tapasztalataikról rendszeres jelentéseket küldjenek az espereshez.¹

A simultan s német nyelvű iskolák felállítását elrendelő császári pátens nyomában keletkezett ezen nagy buzgalom nyilván mutatja, hogy egyházunk teljes tudatára ébredt a felekezeti s nemzeti népiskola nagy fontosságának. Egyszerre kitűnt, hogy az egyháznak nem kisebb erőssége a népiskola, mint a kollégium. De viszont kitűnt az is, hogy mily nagy mértékben el volt eddig hanyagolva ez az oktatási ág. Kiss Gergely szomorúan tapasztalta, hogy még alkalmas vallástani könyvek sincsenek s ilyeneket, valamint számtani könyveket is sürgősen kért az iskolák számára.²

¹ Lásd az utasítást: Magyar Paedagogia 1904. 296—302. lap.

² U. o. 1786—187. sz. a.

A könyvek iratása azonban nem volt oly könnyű dolog, hogy egyszerre nyélbe lehetett volna ütni. Píllanatnyilag elég gondot adott a védekezés is. A gubernium ugyanis 1787-ben a falusi iskolák alapjai kimutatásának összeírását és felkúldését rendelte el, minek az egyházmegyék csak nagy vontatva tettek eleget, úgy hogy II. József rendszere előbb megbukott, mintsem a szükséges jelentések felterjesztettek volna.

A mint a veszedelem elmúlt, a felébredt alkotmányos és nemzeti szellem hatalma nem hagyta többé elaludni a népoktatás ügyét. Az 1791. évi országgyűlés által kiküldött országos tanügyi bizottság munkálatainak eredményére egyházunk várt egy ideig, de midőn meggyőződött a felől, hogy a kormány befolyása miatt lehetetlenség ennek a bizottságnak nemzeti és olyan szeltemben működni, mely az egyház autonomiáját tiszteletben tartja: abbahagyta a várakozást és maga kezdett hozzá az elemi oktatásügy szervezesebb rendezéséhez.

Az 1806. évben tartott dési zsinat a népiskolai tan-könyvek ügyében intézkedett, gondoskodván ilyeneknek iratásáról. A vallástani könyvet, az «Agendát» maga a püspök, Abats János írta.¹ A nevelésügy elmélete s a tanterv is élénken foglalkoztatta az egyházat. Tekintélyesebb világi férfiak adnak terveket «a falusi oskolai nevelés» tárgyában.² 1818-ban gróf Kemény Miklós sürgeti «az oskolai jobb nevelés plánumának kidolgozására commissio» kiküldését. Majd a gubernium is folyton sürgeti, hogy a trivialis iskolák plánumait

¹ U. o. 1806—57., 142., 181. sz. a.

² Cserey Farkas tervezete u. o. 1812—65., 318. sz. a.

terjeszse fel a főconsistorium.¹ Ily körülmények között jött létre az első népiskolai tanterv, mely az 1828—29. években ismételt átdolgozás után állapított meg.² A harminczas években magas lángokban lobogó nemzeti szellem a népoktatás ügyének is határozó lendületet adott. A nevelés és tanítástan elméletére s az iskolai kézikönyvekre nézve számos munkálat keletkezik, a melyek a főconsistorium által elrendelt szakbírálatok alapján kinyomatva, használatba vettek. Már ekkor szokásban volt a külön iskolamesteri vizsga, melyet minden kollégium jogosítva volt bevenni a jelentkező ifjaktól.³ Sőt 1837-ben a főconsistorium külön praeparandiák felállítására, illetőleg a tanítói pályára lépni szándékozóknek külön tanítására is felhívta a kollégiumokat. Azonban ez az igyekezete a kollégiumok ellentállásán megtörött. Az iskolákról egyházmegyénként rendes statisztikai táblákat állítottak össze s közöltek évenként a főconsistoriummal.

A kormány, mely minduntalan ajkain hordotta a népnevelés szent ügyét, csak akadékoskodva tudott abba belefolyni. A tankönyvek, a tanterv érdekelték. Ezeknek felküldözgetését sürgette folytonosan. Az a szellem, mely ekkor a «Kárpátoktól az Adriáig» végigjárta a hazát, mely valóságos hódító ünnepét ülte ezen pár évtized alatt, sehogy sem tetszett a kormánynak és szerette volna, ha a nevelés, a tanítás ügye ezen «rebellis» iránytól megóvatik. De a hazafiak, élükön

¹ Az 1824—26. években gyakran sürgette a gubernium a népiskolai adatok beküldését a főconsistoriumnál.

² Egyh. kor. levéltár 1828—338., 1829. 96—110. sz. a.

³ Koncz József: A marosvásárhelyi kollegium története. 590. I.

báró Wesselényi Miklóssal, jól tudták, jól érezték, hogy a nevelés ügye a magyar nemzet ügye. A makfalvi székely nemzeti iskola, melynek megteremtésénél hazafi és indigena, a múlt és a jelen egyaránt részes volt, dicső emléke marad mindenikökre annak, hogy minő lélekkel fogták fel hazafiaink a népoktatás ügyét.¹

Szükséges volt azonban gondoskodni arról is, hogy a szegényebb egyházak iskolái is megfelelhessenek rendeltetésüknek. E célból alkottatott meg 1834-ben a már említett garasos intézet.² Hogy mily magas mértéket állított fel egyházunk a népoktatásra nézve, annak már maga az is elég jellemző példája, hogy az iskola-tanítóktól a jogi vagy theologiai végzettséget megkövetelte³ és csak azután bocsátotta vizsgálatra. A külön tanítóképezde — paedagogium seminarium — felállítása csak az absolut korszakban következett be, de befejezett intézménynyé mai napig sem lett, daczára, hogy magánosok alapítványai s egyházmegyék évjáradékai segítették.⁴

Ez időtől fogva, különösen az absolut korszak alatt, egyházunk a népnevelés ügyére kiváló gondot és sok áldozatot fordított. Azonban anyagi ereje nem engedte meg, hogy mindazt valósíthassa, a mit az egyház érdekében szükségesnek tart. Az 1868. évi népoktatási törvény meghozatala után lassanként arra az útra tért, hogy a népnevelés ügyét az államra hárítja át és jelen-

¹ Parádi Kálmán: Állapotrajz 1896. 245. l.

² A garasos intézményre nézve l. Egyh. ker. levélt. 1835—113., 285.; 1836—36., 334., 435., 442. sz. a. Lásd még fent a 79. lapot is.

³ Az 1847. évi tanszervezeti szabályzat.

⁴ A nagyenyedi Bethlen-kollégium legújabb története 225. l.

leg már iskoláinak nagy része csakugyan az állam kezeibe is került. Egyházunk az előtt a veszedelem előtt áll, ha csak az állam az összes népoktatást a maga kezébe nem veszi, hogy a felekezeties szellem ébredésének és kiélesedésének korában, egyedül fog állani a többi egyházakkal szemben, mint olyan, melynek alig vannak felekezeti népiskolái. Vajha a lelkipásztoroknak az iskolában a vallásitanítás,- az iskolán kívül pedig a vallásos nevelésre gyakorolt áldásos befolyása pótolná azokat a nagy hátrányokat, melyek felekezeti iskoláinknak feladása által érte és szemmel láthatólag sújtja egyházunkat.

24. Egyházi irodalom.

A nemzeti fejedelemség megszűntével hamarosan aláhanyatlak a magyar nemzeti irodalom is. A habsburgokkal idegen szellem köszöntött be a bérczés kis hazába, mely még a tudományosság terén sem tűrte azt a mi magyar. De idegen volt e szellem a vallás-szabadság classicus földjén annyiban is, mert megakadályozta a gondolatnak szabad megnyilatkozását, a censura lakatja alá vetette a lelket s a censurát, a habsburgi hagyományoknak megfelelően, a jezsuiták kezelték. Kettős csapás a protestantismusra nézve, mely a nemzeti nyelvvel összeforrott és csak szabad légkörben tudott élni, virágozni.

A diploma után még mintegy husz évig fentartották magukat a fejedelmi kor hagyományai. Az első gubernium, melynek élén protestánsok állottak, kulturális szempontból Apafy s elődei nyomdokán kívánt járni. De már a második, élén a vakbuzgó gróf Kornis Zsigmonddal, a közművelődésnek abban a rétegében érezte magát otthon, a melyben a mikolai könyező szűz és ennek csodatételei képezik az eszményt. A szatmári békéig még van olyan a milyen magyar nemzeti irodalom. De már ez is csak Erdélyben. Itt van még theologiai tudományosság, mely meg is nyilatkozik a sajtó útján. Hanem már a majtényi mezőkön begöngyölt lobogókkal az itteni nemzeti élet és szabad szellem szárnyai is aláhanyatlottak.

Egyházunk maga is csak máról holnapra él és az irodalom is, mely kebelében tengődik, alig terjed túl a napi szükségletek kielégítésén. Sőt gyenge, bizonytalan, tétovázó lépteivel még e téren is szívesen követi az idegen nyomokat. Inkább idegenből fordít, semhogy eredetit alkotna.

Pedig az irodalom egyik anyagi feltétele: a nyomda, nem hiányzott egyházunk kezéből. Ott működött Kolozsvárt a szent generális nyomdája, mely a szenci Kertész Ábrahám és Heltai-féle nyomdák mellett a XVIII. század első tizedében a Tóthfalusi Kiss Miklóssal is gyarapodott. A század közepén túl, 1770 tájt, Enyeden is van nyomdánk, melyen Debreczeni Sámuel leginkább a kollégium számára dolgozott. Sőt a század végén a marosvásárhelyi kollégium is nyomdára tesz szert. Csak Mária Teréziának jutott eszébe 1773-ban, hogy a privilegium nélküli nyomdákat becsukassa; tehát addig bántatlanul dolgozhattak. Sőt ez alkalommal is csak az ijedség zavarhatta munkájukat, mert a szabadalom nélküli nyomdák bezárása csak tervezetnél maradt.

Hanem hát hiába van a nyomda, ha nincs szellemi szabadság! Írók voltak ugyan, de nem igen dolgoztak a nyilvánosság számára. Tudományos theologiai műveket, vitázó iratokat nem lehet kiadni, mert a jezsuita censor argus szeme meglátta és megtagadta tőle az «imprimatur»-t. Így aztán az, a mi egyházi irodalmunkban tudományosan szakszerű, alig egyéb, mint buzgó tudós ifjagnak első szárnypróbálgatásai — ott kint a külföldön. Pedig ezekben az elrejtett, elfelejtett dissertatiókban a nagy lelkeknek milyen hatalmas szárnycsapásaival találkozunk! Mi lett volna, ha az ott kint megkezdett repülést itt folytatva, a dicső ősök örökébe lépnek?! De nem léphettek!

Már a határon ott fogadta a jezsuita censor a hazába visszatérőket s könyveik megdézsmálásával jelezte, hogy eddig és ne tovább.

Így fordult erdélyi ref. egyházunk irodalma az elméleti kérdésektől a gyakorlati élet felé, hol két dologban, t. i. a halotti egyházi beszéd és építő irodalom terén nagy dolgokat is képes felmutatni. Az egész XVIII. századon keresztül, sőt még a XIX.-ik elején is, a halotti beszéd irodalom a legvirágzóbb a mi egyházunkban. Szomorú jele a szomorú időknek, a bécsi kormány és a jezsuiták nemzetöldöklő munkásságának. A magyar csak a koporsónál szólalhatott meg a maga nyelvén, vagy ha kétségbeesés gyötrelmei között vívódó lelkéből önként kitört az érzelem.

Manapság csodálkozva szoktunk kezünkbe venni egy-egy «halotti actiót»: hogy lehetett ezt elmondani és még inkább, hogy lehetett végighallgatni. De még ha csak egyet mondtak volna egy temetésnél! Hiszen a legnagyobb ritkaság az olyan kötet, mely csak egy beszédet foglalna magában, pedig mindenik csak egy-egy gyászesetről való. A gyászoló felek az elhunyra, vagy önmagukra tekintettel, kötelességüknek tartották, hogy a kedveseik felett elhangzott gyászbeszédet kinyomassák. Azt mondhatnánk, hogy a díszes temetésnek, az úri rangnak, a notabilitásnak egyik ismertető jele az a vaskos füzet, vagy kötet, mely két vagy több halotti beszédet, latin oratiót, sok-sok magyar és latin verset tartalmazott. Lehet ezeket az emberi hiúság nyilatkozatának tekinteni, de ha csakis azt látnók bennök, talán mégis nagyot tévednénk. Vajjon nem voltak-e hiúk régebben is az emberek és vajjon nem azok-e ma is? Igen! azok voltak, azok most is. De ma még sincs szükség azokra a vaskos kötetekre, mert — másutt is

hallhatunk ékes magyar nyelvünkön tartott beszédeket, másutt is olvashatunk ezen nekünk drága nyelven. Ha tehát első gondolatunk az volna, hogy az emberi hiúság nyilatkozott meg ezen nagyszámú halotti actiókban, jusson eszünkbe az is, hogy megnyilatkozott azokban még a magyar nyelv, a magyar ékesszólás művészete, — mondhatjuk — a magyar irodalom is; megnyilatkozott a magyar kegyelet s a magyar hazafias bánat is. A szatmári békétől Bessenyei és társai felléptéig magyar nemzeti irodalmunknak legalább felét ezek a halotti actiók teszik, melyek fényes emlékei annak a törhetetlen nemzeti szellemnek, mely ha másutt nem lehetett, a szószéken s a koporsónál találta meg az alkalmat a megnyilatkozásra. És meg is nyilatkozott nagy bőséggel.

Nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy az ú. n. «nemzetietlen kor» magyar irodalmi termékeinek fele halotti actiókból áll. És ennek legnagyobb részét az erdélyi református anyaszentegyház papjai szolgáltatták. Kitünő iskola fejlődött itt ki ezen a téren, mely Zilahi Sebes Andrásról, Kamarási Györgytől s társaiktól kezdve el egészen a nagy Herepeiekig, Szilágyiakig, Hegedüsökig annyi sok jelest tud felmutatni. Püspökeink majdnem mindannyian a legkitünőbb szónokok és írók hírében állanak. Soós Ferencz, Bonyhai Simon György, Syigethi Gyula István, Deáki Filep József, Borosnyai Lukács János, Szathmári Papp Zsigmond, a legjelesebb Verestói György, Zágoni Aranka György, Csernátoni Vajda Péter, Deési Lázár György, Abats János, Antal János, a Bodolák fel egészen Nagy Péterig, Szász Domokosig: kiváló tehetségek e nemben. A XIX. század jelesei a XVIII. századból örökölték az iskolát, a művészetet. A püspökök mellett ott vannak Ajtai Abód Mihály, Benkő József, Bod Péter, Biró Zsig-

mond, a kiváló Bodoki József, Borosnyai Nagy Zsigmond, Csepregi Turkovics Ferencz, Deáki Filep Pál és Sámuel, Gyöngyösi János, Hermányi Dienes József, Huszti György, Köpeczi István, a főurak kedvence: Málnási László, a nagy Méhes György, Méhes Sámuel, Marosvásárhelyi Gombási István, Nádudvari Péter, Nagy György, Szathmári Papp Mihály, Tordai Sámuel, Töke Márton és annyi sok más: megannyi fényes csillagai egyházunknak és iskoláinknak. Hány névre akadunk közöttük, kik a tanügyek terén, az egyházi élet terén, a világi irodalom terén is sok-sok babérokat arattak.

A halotti beszédek mellett aránylag jelentéktelen a templomi prédikáció irodalom. Pedig bizonyára sokan írtak ilyeneket is és a sok között elég szép számmal voltak a jeles termékek is. Hermányi Dienes József enyedi lelkésztől bizonyos, hogy igen nagy számmal voltak templomi beszédei. Homiliái, prédikációi stb. gyűjteményének töredéke után ítélve, ő egyike volt kora legkiválóbb egyházi szónokainak. Az első nagyobb gyűjtemény Nádudvari Péter szászvárosi lelkész «nyolczvan négy predikációi», melyet gróf Bethlen Kata mentett meg az enyészettől. Az ő költségén rendezte sajtó alá s adta ki Szathmári Papp Zsigmond kolozsvári lelkész. A második gyűjtemény Marosvásárhelyi Gombási Istvántól, való, ki részint eredeti, részint fordított egyházi beszédeiből három kötetet adott ki. Egy kitűnő szerzőktől összeállított harmadik gyűjtemény a Benkő Ferencz «Parnassusi időtöltés»-e ötödik darabjában jelent meg 1798-ban, mely kötet templomi és halotti beszédeket foglal magában. Kötetben többet nem is adtak ki a XVIII. században. Ezeken kívül csak egyes alkalmi beszédek láttak még napvilágot.

Amint a «halotti actiók», épen úgy az ájtatossági irodalom, az imádságos könyvek, elmélkedések, építő olvasmányok is a napi szükségleteket tartották szem előtt. Azonban itt már kevés az eredeti. A fegőbb munka fordítás: jeles külföldi írók műveinek a fordítása. Már a XVII. században tapasztalható, hogy a magyar lélek nagy előszeretettel vonzódik ezen egyházi irodalmi ág felé s különösen a mélyebb értelmű írókat kedveli. A misticismus felé hajló Gerhard, Arnd és társaik hamar megtalálták az utat a sokat zaklatott magyar protestánsok szívéhez. Pekri Lőrincznek, a híres kurucz generálisnak neje, a költői lelkületű Petroczi Kata Szidonia, a II. Rákóczy Ferencz-féle szabadságharca idejében fordítja s adja ki Arnd János két munkáját: «A kereszt terhe alatt elbágyadt sziveket élesztő XII. liliom» és «Jó illattal füstölgő szív» címmel (Kolozsvár 1705., Lőcse 1708.) Ő nyitja meg azoknak a világi íróknak sorát, a kik Erdélyben olyan nagy buzgalommal forgolódtak az irodalomnak ezen a terén. Utána következik mindjárt gróf Bethlen Kata, «Erdély Nióbéja», egyházunknak egyik legnemesebb szívű, legbőkezübb s legáldottabb emlékű dajkája. Sokszorosán megbántott, vérig sebzett lelke a vallás vigaszában a kegyes elmélkedésben s a jótékony-ságban találta fel munkaterét. «Bujdosásnak emlékezet köve» és «Védelmező erős paizs» című imái s elmélkedései a legnemesebbek, a mik csak e téren megjelentek. Szívből jövő, szívhez szóló imádságok és elmélkedések, mit legszebben igazol az, hogy az első tizenhárom kiadást ért s még a múlt század közepén is kedvelt imakönyvét képezte a magyar prot. közönségnek. «Életének maga által való leírása» pedig az autobiografiáknak gyöngye, mely nem csak lélektanilag, hanem korfestés

tekintetében is rendkívül becses adatokkal gazdag. Kiadta saját költségén Keresztúri Pál «Egyenes ösvény» című 22 prédikációból álló kötetét is. Nagy barátja volt az irodalomnak, a tudományoknak, számos jeles ifjat segélyezett tanulásában; több híres írónk neki köszönheti munkájának megjelenését. Nagy szeretettel gyűjtötte a régi magyar könyveket, melyekből gazdag és értékes könyvtára volt. Ezt is az enyedi kollégiumnak hagyta örökségül. — Egy harmadik tollforgató nő: báró Dániel Polixena, Petroczy Kata unokája, ki nemcsak írónő, de valóságos tudós; a latin és görög irodalom alapos ismerője s szorgalmas olvasója. Latinból magyarra fordította atyjának, vargyasi id. báró Daniel Istvánnak «Monita paterna» című értekező elmélkedését és Pictet Benedektől «A keresztyén ethicának summás velejé»-t. — Három széplelkű s nagy műveltségű leánya lépett nyomdokaiba az irodalmi téren. Báró Wesselényi Anna, gróf Bethlen Lajosné, Stapfer János: «A keresztyén vallásra való útmutatás»-ának, — báró Wesselényi Mária, gróf Teleki Ádámné, Windheim Ernő Keresztély: «Szüntelen való örvendezésnek mestersége» című munkájának fordításával és báró Wesselényi Zsuzsánna, báró Bánffy Györgyné, ki lefordította «Littleton Györgynek az angliai parlament egyik érdemes tagjának, a szent Pál apostol megtéréséről és apostoli hivatásáról való jegyzéseit, a keresztyén vallás igazságának megmutatására, melyet Gilbert Vest úrnak szóló levelében foglalt.» — Hozzájuk csatlakozik a XIX. század elején gróf Teleki Mária «Blair Hugó tizennégy prédikációji»-nak fordításával.

Világi uraink közül első helyen áll gyalakuti gróf Lázár János, a ref. anyaszentegyház főgondnoka, Erdélyben korának legkitünőbb államférfia, kit csupán vallása miatt

mellőztek a legfontosabb állásoknál, de így is «statuum praesidens», az az «országos elnök» volt. Kiváló költői tehetség. Egyforma könnyűséggel kezelte a latin és magyar verselést; költeményeiben a vallás-erkölcsi elemnek uralmat biztosított. Mellőzve nagyszámú költői munkáit, ki kell emelnünk egyik tanári beiktató beszédét, melyet Marosvásárhelyt Rimaszombathi Sámuel hivatalba állásakor mondott s a melyet «Oratio inauguralis de intellectus et voluntatis emendatione» címmel ki is nyomattott. A beszéd messze túlszárnyalja a közönséges beiktató szónoklatok színvonalát, mert benne igazán egy mély paedagogiai tanulmányt találunk. «Okos teremtettt állat: avagy a teremtettt dolognak szemlélésekből Istenhez való felemelkedése az okos léleknek» cz. műve, mint címlapja is megmondja, egy imakönyv «a teremtés szerint hétnapi imádságokba szedve.» «Innep napokra való Isteni dicséretet, melyeket frantzia nyelvből fordított magyarra» című kis füzetkéjével az énekköltészet megindítását kívánta előmozdítani. Kiváló kedvelője volt Wolf Keresztély bölcsészeti irányának, a mi már említett imakönyvéből is kitűnik, de még inkább abból, hogy Wolf politikáját, methaphisikáját és ethikáját németből latinra fordította. Ezen művei azonban kéziratban maradtak. — Említést érdemel Szilágyi Sámuel, Szilágyi Péter enyedi tanár fia, ki a politikai pályára lépve, az erdélyi udvari kancellária hivatalnok, a ref. egyház agense volt s később bárói címet nyert. Bécsben laktában «Keresztény Seneka, vagy Seneka írásából kiszedegetett keresztyén virágok» címmel adott ki 1740-ben egy munkát. — Inczédi József, a fő-consistorium jegyzője, majd enyedi, végre status kurátor ki ítélőmesterré lett s szintén bárói címet nyert, Gerhard János után fordította a «Liliomok völgye»-t, mely-

ben a földi gyönyörűséghez szokott ember talál ugyan sértegető tövisekre; de azonnal akad sebeit gyógyító hasznos füvekre. Ellenben a világi kedvetlenségek között elfáradott elme szedhet kellemetes virágokat s drága illatokkal lelkit megélesztő liliomokat.» (Szeben 1745.) Ezen munkája három kiadást ért meg. — Gróf Gyulai Sámuel tábornok is írt s adott ki egy imádságos könyvet a következő címen: «Hadi készület, avagy buzgó imádságok. Melyeket mindennapi szükségei szerint idegen földeken bujdosásban egyszer és máskor írt, mostan pedig rendben szedett és együvé tett 1747. esztendőben.» Szeben 1750. — Egyik legmélyebb lelkű s legalaposabb műveltségű világi írónk vargyasi id. Daniel István főgondnok, ki egyházunk érdekében igen sokat fáradozott Bécsben és idehaza, a kinek tollából való az 1747. évi nagy sérelmi folyamodvány is. Már mint idős férfiú kedvelte még a tollforgatást s adta ki különböző című műveit. A «Monita paterna»: gyermekeihez s unokáihoz intézett intése, melyben a lelki élet javainak megszerzéséről s megőrzéséről beszél. (Szeben 1772.) «Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek együgyű gyakorlására», «Variarum meditationum sacrarum miscellanea vel perficiendum hominem spiritualem media salutaria suppeditans» és «Örök életre vezérlő egyenes út», című munkái, mindannyian mély vallásos lélekről, meleg kedélyről s arról az egyházért lelkesülni és tenni is tudó nemes szívről tesznek tanúbizonyságot, mely a nyolczvan éves szerzőt egész életén át kiváló mértékben jellemezte. Megírta saját életrajzát is «Descriptio vitae Stephani Lib. Baron, de Daniel et Vargyas (1764.)» címmel, mely mű egyháztörténeti szempontból igen fontos forrásmunka, mivel a szerző saját tevékenysége köréből, leginkább egy-

házi munkásságáról szól és egyszersmind ismerteti egyháza szenvedő állapotát is. Báró Daniel István alapos theologiai készültségét és sokoldalú tudását szépen jellemzi az is, hogy van még egy jeles bibliamagyarázata is «Commentarius S. Joannis» címmel. — Megemlékezhetünk még Páldi Istvánnak, a generális eklézsia kitünő készültségű könyvnyomtatójának, «Mennyei épület» című imakönyvéről (Kolozsvár 1767.) mely mű buzgó lélekre és jeles írói tehetségre vall. — Végül megemlítjük a marosvásárhelyi Teleki théka nagynevű alapítóját, gróf Teleky Sámuel kancellárt, ki kiszemelt arájától Bánffy Ágnestől megfosztatva, szíve keserűségére vigasztalást és enyhületet az Isten ígéjében keresett. Ekkor írta ama szép egyházi beszédet (1799.) mely kéziratban maradt ugyan, de Koncz József gondosságából újabban mégis napvilágot látott.

Egyházi férfiaink között az ájtatossági és építő irodalom terén szintén többen munkálkodtak. Mindjárt elől említhetjük Bándi Mihály hátszegi lelkészt a «Szent írásból lerajzoltatott igaz keresztyénség címere» (1708.) és a «Bujdosók vezére» (Leida 1718.) című imakönyvek íróját. — Soós Ferencz erdélyi püspök az 1719. évi nagy pestis alkalmával magyarul és latinul írt egy-egy művet. Amannak című: «A döghalál Isten harcza emberekkel, Melyben megmutatódik, mint győzedelmeskedik Isten a testen; miképen forgassa ember magát ebben a harczban és minemű hadi készülete legyen, arra oktattatik.» (Kolozsvár 1720.) A latin mű pedig «Positiones de Peste, divinae revelatoni, sanae rationi: experientiae longorum seculorum conformes» címet viseli. A hagyományos kálvinista felfogás szerint, egyedül a bűnbánatot és a könyörgést tudja a döghalál ellen orvosserűi ajánlani:

azért könyörgéseket ad minden élethivatásban levő egyének számára. — Marosvásárhelyi Baba Ferencz frankfurti tanuló korában fordította le s adta ki 1772-ben Vitringa «Vita spiritualis» című művét «Lelki élet azaz az Úr Jézus Krisztusba igaz hit által beoltatott és ő benne élő embernek lelki állapotjának leírása» magyar címmel. — Makkai Sámuel Wesselényi Máriának ajánlva adta ki «Kegyességnek mindennapi gyakorlása» című művét. (Kolozsvár 1744.) Ugyanekkor jelent meg Gidófalvy János új tordai paptól «A felséges Istennel a kegyes léleknek édes beszélgetései». — Diószeghi János, később hévízi pap, 1732-ben adta ki magyar fordításban Hugó Grotius művét a «Keresztyén vallás igazságairól». (Marburg.) — Deési Lázár György püspök Ostervald után fordította le «A kegyes beszélgetésről oktatás»-t. (Kolozsvár 1761.) — Nádudvari Benjámín, abrudbányai pap, «Mennyei udvarral való szent társalkodás» címmel írt egy kedves kis imakönyvet, mely 1761-ben Kolozsvárt, majd Szebenben nyomtattatott. — Borosnyai Nagy Pál, Borosnyai Nagy Zsigmond enyedi tanár 15 éves fiától 1765-ben jelent meg egy imádság gyűjtemény «Házi és úti idvességes társ» címen, melyben történelmi nevezetességű férfiktól való imádságok nagy számmal találhatók. — Zágoni Aranka György püspök Drelincourt Károly után fordította a «Keresztyén léleknek a halál félelmei ellen való vigasztalása»-t. (Kolozsvár 1768.) — Tordai Sámuel Szigeti Sámuellel együtt fordította le Bunian János után, «Keresztyén utazása» címen, a zarándok útját, mely mű rövid időn belül, két kiadást ért. Egyedül fordította «A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmékedések»-et. (Kolozsvár 1767.) Bardocz Gábor 1771-ben adta ki az Áts Mihály által

már lefordított «Boldog halál szekere» című munkát. — Bodoki József kolozsvári professor 1775-ben Lenfant Jakab után «Az újtestamentomi szent írás olvasására» adott «bevezetést.» — Végül megemlíjük Sófalvi József szintén kolozsvári tanárnak természet-bölcészeti eszmékkel telített elmélkedő fordításait. Az egyik Sulzer J. Gy. után: «A természet munkáiból vétegett erkölcsi elmélkedések» (Kolozsvár 1776.) a másik «Oeconomia vitae humanae. Azaz az ember életét igazgató bölcs regulák, melyek egy régi bramina vagy indiai philosophus által íratlak» (Kolozsvár 1777.); a harmadik pedig szintén Sulzer J. Gy. után: «A természet szépségéről való beszélgetések.» (Kolozsvár 1778.)

Ezen utóbb említett művek élénken jelzik a közgondolkodás változását, az ú. n. felvilágosultságnak terjedését, a mely hamarosan el is űzte az építő vallásos irodalmat, az elmélkedéseket, könyörgéseket, hogy helyet készítsen a rationalismus hatása alatt előre törő bölcselkedésnek, az isteni bölcsesség helyére lépő emberi okoskodásnak. A XVIII. század nyolczvanas éveiben vége is szakad az egyházi irodalom ezen ágának. Több mint egy századon keresztül nincs sehol egy talpalatnyi üdítő oázis, hol a hánykódó emberi lélek megpihenhetne. Mindenütt az ú. n. «tudománya kietlen sivatagjának utatlan vidékei tárulnak szemünk elé. A jámbor lelkek úgy segítettek szükségleteiken, hogy a régi kedvencz olvasmányokat szedegették elő és azokból táplálkoztak.

Az egyes elméleti hittani tudományszakok a gyakorlati theologiai termékeivel szemben nagyon hátramaradnak. Voltak tudós professorok, jeles képzettségű papok: de ezek legfelebb tanítványaik számára compendiumot, vagy íróasztaluk fiókjában elrejtendő doctum opusokat írtak. Ha a külföldi egyetemeken tartott értekezéseket

leszámítjuk: bizony nagyon szegényes színezettel bír tudományos theologiai irodalmunk.

A bibliai tudományokat a XVIII. században csak a már említett Szathmárnémethi Sámuel, Kapusi Sámuel és Bod Péter művelik. Az utóbbinak e téren megjelent művei: «A szentírás értelmére vezérlő magyar Lexicon». (Kolozsvár 1746. Három kiadást ért.) «A szent bibliának historiája». (Szeben 1748.) «Szent Judás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja» (Szeben 1749.); mely utóbbi mű is inkább gyakorlati célokat követ, semhogy magyarázatnak lehetne tekinteni. — A lingua sacra tanították ugyan a kollégiumban, azonban ifjaink aligha vitték annyira, hogy tudós exegesissel, ezzel a magyar földön épen nem otthonos tudományággal is foglalkozhattak volna. Kapusi halála után még a héber nyelvtant is állandóan külföldi írónak, egy Schultensnek vagy később Schrödernek kézikönyvéből tanították, a mely könyveket idehaza többször is utánnyomattak.

Azonban a bibliai tudományoknál mostohább sors érte a XVI. és XVII. században oly virágzó rendszeres hit-tudományi szakot. Igaz ugyan, hogy a külföldi dissertatiók nagyobb része ebbe a tudománycsoportba tartozik; csak-hogy azok iskolai dolgozatok. Azok a férfiak, kik egyetemen jártukban tudós theologusságuknak oly sok jelét adták, idehaza hallgatásra voltak kényszerítve. Még a saját egyházuk hitrendszeréről sem lehetett írniok: hát a polemianak ugyan miképen lehetett volna tere. Ha eltekintünk attól a néhány értekezéstől, melyek kollégiumainkban iskolai vita tárgya voltak s aztán ki-nyomattak: bátran kimondhatjuk, hogy systematikai theologiai irodalmunk egyáltalában nincs. De e felett nincs mit csodálkozni, ha tudjuk, hogy még *symbolicus*

könyvünk, a kétszáz éven keresztül használt Heidelbergi Káté ellen is milyen hajsztát indított a rom. kath. felekezeti türelmetlenség.

A fentebbi két szaknál sokkal gazdagabb és rendkívül becses anyaggal bővelkedő az egyháztörténelmi tudományág, melynek két jeles munkása, Bod Péter és Benkő József, a XVIII. századbeli erdélyi tudományos irodalomnak tündöklő csillagai. Az egyháztörténelem iránti érzéket minden bizonytalansággal a jelen sivárságának, szomorú képének a múlt dicsőségével való összehasonlítása ébresztette fel ennyire. Az első úttörő munkásság azonban még a múlt századba visszanyúlik. Pápai Páriz Ferencz több jeles tehetségű ifjában felköltötte a hazai egyház múltja iránt való érdeklődést, a kik közül nem egy dolgozott is, de a nyilvánosság elé már csak kevesen léptek. Pápai után Huszti András volt az, a ki egy monographiát írt s értekezés alakjában adott ki az Odera melletti Frankfurtban az erdélyi három kollégiumról, (1731.) «*Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transilvania illustrium gymnasiorum reformatorum*» czímmel. Mint monographia író említhető Nádudvari Péter szászvárosi lelkész, ki elődjeinek rövid történetét összeállította. Műve kéziratban maradt. Nagyobb szabású író és gyűjtő volt Hermányi Dienes József nagyenyedi lelkész, ki összeállította elődjeinek névsorát, csípős vonásokkal megírta az erdélyi ref. püspökök életét és rengeteg sok történelmi — köztük számos egyháztörténelmi — korfestő és személy-jellemző anekdotát jegyzett fel. A két utóbb említett műve ismerete nélkül egyházunk és egyháziaink belső magán életébe, úgy a hogy «*in camera sinceritatis*» éltek, beszéltek, bele sem tekinthetnénk. Mi mindent foglalhatott magában 158 kötetre menő kézirat-gyűjteménye: arról keveset tudunk.

De annyi bizonyos, hogy nem csak egyházi beszédeket — mert ezek voltak bennök nagyobb számmal, — hanem egyház- és köztörténeti adatokat is. Fájdalom, hogy művei, néhány halotti beszéde kivételével, kéziratban maradtak és szerteszóródtak.

E három író mellett magasan kiemelkednek a már említett jelesek, kik európai hírnévre tettek szert. Felső-csernátoni Bod Péter nemcsak hazai irodalmunkban, de a világi irodalomban is számot tevő ember. Kiváló szorgalmú író és gyűjtő, ki nem a művészi történetírásra, hanem a tények hűséges, pontos előadására törekszik. Irodalmi műveiben is a gyűjtő áll szemünk előtt, az köti le figyelmünket és nem az író, ki úgyszólván szenvedélytelen hideg előadója a tényeknek. És ez ránk nézve rendkívüli nagy szerencse is. Ha nem ily egyén az, a ki egyházunk történetének töredékeit összeillesztette; ha inkább a kritikus, a magasból az események felett azok pontos regisztrálása nélkül átsikló író volna: akkor ma, a nagyenyedi gyászos újesztendő után, csak morzsalékok állnának előttünk egyházunk történetéből.

Egyháztörténeti, irodalmi, egyházi munkáiban mindenütt a gyűjtőt, az egyháztörténelmi források gyűjtőjét látjuk. Ő az első magyar író, ki az egyetemes egyháztörténelem terén is próbálkozik. «Az Isten vitézkedő anyaszentegyházának historiája» (Basel 1760.) nem lép fel nagy igényekkel, de irójára vonatkoztatva mégis meg van egy fontossága. Bod leginkább ebben a művében mutatja meg, hogy ítélni is tudott az eseményekről és jellemekről. «A szent Heortokrates» (Oppenheim 1757.) tulajdonképpen nem egyéb, mint a róm. kath. naptár magyarázata s így az egyetemes egyháztörténetbe tartozik. A naptári szentek története leginkább a legendák körébe tartozván, inkább

a naptár tárgyi magyarázata e mű, mintsem történelem. Archeológiai s népies magyarázatokat ismertető részei a legbecsesebbek. A «Smirnai szent Policarpus» (Nagyenyed 1766.) nemcsak az egyes ref. püspökök életrajza, hanem egyszersmind az erdélyi református egyház története is. A «Historia unitariorum in Transilvania» (Leida 1776.) szerző halála után Sófálvi József kolozsvári lector professor által adatott ki. Mint írói mű: ez egyike Bod leggyengébb munkáinak. Tulajdonképen három terjedelmesebb munkálatból, az 1566. évi marosvásárhelyi zsinat végzéseiből, a Defensio Francisci Davidisból és a dési complanatióból van összeállítva, melyekhez az összekötő részüket Ember Páltól és Geleji Katona Istvántól vette. Ő maga alig szól benne: mindenütt a források beszélnek. De forrásait is készen kapta. Még csak kutatni sem kellett utánok. Bod legterjedelmesebb műve az alig másfél évtizeddel ezelőtt kiadott «Historia Hungarorum Ecclesiastica.» Túlnyomó részben a királyhágón túli prot. egyház történeteivel foglalkozik, de nagyon fontos adatokat közöl az erdélyi ref. egyházra vonatkozólag is. Nem öleli ugyan e részlet sem fel a szerző nagy anyagkészletét s kevesebbet ad, mint adhatott volna: de a mi benne Erdélyre vonatkozik, sok tekintetben nélkülözhetlen. Kiegészítésül ide soroljuk az ő legkeresettebb és a magyar irodalomtörténetben legtöbbször becsült «Magyar Athenás»-át, mely az újkori bibliographiai kutatásokig, a legjelentékenyebb mű volt a maga nemében. Egyéb kiadott történelmi vagy irodalomtörténeti műveinél sokkal becsesebbek gyűjteményei, melyeknek legnagyobb része, szerencsénkre, maig is fenmaradt. Egyes gyűjtemények, mint a «Litera Pannodacia» és a «Gellius Transilvaniensis» az adatoknak gazdag kincses bányája. Többi kiadott és kiadatlan műveinek, gyűj-

teményeinek ismertetése az ő életrajz írója munkakörébe tartozik és Bod — a mint meg is érdemelte — megtalálta a maga jeles biographusait.

Bod Péter ifjabb kortársa, a nála szélesebb látókörű még szorgalmasabb gyűjtő és jelesebb író, a viszontagságos életű Benkő József, középjaitai pap, székelyudvarhelyi theol. tanár, azután ismét középjaitai, majd köpeczi lelkész s végül állásnélküli «vacans minister». Működésének köre jóval túlhaladja a prot. egyháztörténelem körét: Erdély történelmével foglalkozik. Főműve, az európa-szerte ismeretes és olvasott «Transilvania», igazában az erdélyi nagyfejedelemség jelen állapotának és múltjának ismertetése. Épen azért benne kiváló hely jut az erdélyi ref. egyház múltjának és jelenének is. Nem oly részletesek ugyan itten közölt adatai, mint a Bodéi; épen azért kevesebb ismeretet szerezhetünk belőle egyházunk múltjáról: de annál teljesebben látjuk, hogy minő szerepet foglalt el és töltött be az erdélyi alkotmánynak egyik sarkköve, a recepta reformati religio. Élete és művei avatott ismertetőre találtak gróf Mikó Imrében s azért itten még csak három művét említjük meg: a «Filius Posthumus»-t, mely maig is kéziratban van az erdővidéki egyházmegyének, — mint a melynek történetével foglalkozik — levéltárban; a «Synodi erdődienses geminatae»-t, melyből Révész Imre adta ki a zsinat végzéseit és Fogarasi Pap József marosvásárhelyi kitünő bölcsészettudós professornak, halotti beszédbe öltöztetett s 1785. kiadott életrajzát. Munkásságára teljesen találó az a megjegyzés, hogy «számos jeles tudós egyesített működése is csak a legújabb időkben volt képes e téren annyi eredményt felmutatni, a mennyit ő egy századdal előbb egymaga el tudott érni.»

A gyakorlati theologia elméletének művelői között Borosnyai Nagy Zsigmond, enyedi professort kell legelőbb is felemlítenünk, ki 1736-ban Amsterdamban adott ki egy «Az igaz keresztyén embernek papi tisztéről, annak pedig legnemesebb részéről, úgymint a könyörgésnek 17 tudományáról írt rövid tracta» című művet, mely 1786-ban ugyanott újból megjelent. — Ő utána Marosvásárhelyi Gombási Istvánig nem akadt e tudomány-szaknak művelője. Gombási lefordította s Kolozsvárt 1786-ban kiadta «A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktának első darabját. Mely tanít a predikálásról és az ifjak tanításáról.» Hozzá van csatolva a mű «második darabja» is, «mely szól az eklézsia igazgatásáról.» E munkában van tehát első katechetikánk és cura pastorali-sunk. — Hogy a liturgika se hiányozzék, megemlíjtük itt újból Kiss Gergelynek már ismertetett Agendáját is.

Egyházjogi munkát Bod Péter írt. A «Synopsis Juris connubialis» (Szeben 1763.) a protestáns házassági jogot adja Carpzov és Böhmer után, az erdélyi egyházi törvényhozás és bírósági gyakorlatban talált anyag felhasználásával. A «Judiciaria fori ecclesiastici praxis» (Szeben 1767.) tulajdonképen nem más, mint az erdélyi polgári perjognak az egyházi törvényszékekre való alkalmazása. Mindkét mű magán, illetőleg tudományos természetű ugyan, de egyházunk azt elfogadta, codexé tette s több mint egy századon keresztül így is élt vele. — E két munkán kívül, melyeket kisbaczoni Benkő László magyarra is fordított, nincs egyházjogi monographia irodalmunkban. Annál kevésbé rendszeres egyházjogi mű, bár mint láttuk, ilyennek készítését a kormány is sürgette II. József korában.

A philosophiai szak még mindig nem válván teljesen

külön nálunk a teológiától, tulajdonképeni bölcsészetről keveset szólhatunk. Egyes részei műveltetnek, sőt a külföldi fejlődés hatása is erősen érezhető. Míg a múlt században a Cartesius-féle bölcsészet tört utat a scholasticismussal szemben, most már még tovább halad és távolodik a bölcsészet a régi alapoktól. Az újkori bölcsészet egyik előfutárjának, a Leibnitz követő Wolf Keresztyének, számos hívei voltak nálunk is egyháziak és világiak között egyaránt.

Az első író, kivel találkozunk a gyulafehérvári sáros-patak-marosvásárhelyi kollégium jeles tanára Szathmári Paksi Mihály. «Physica contracta, iuxta principia, neoteritorum» (Kolozsvár 1719.) című tanítványai számára írt munkájában a Cartesius és Spinosa-féle bölcsészet hatása érezhető. Vásárhelyi Tőke István enyedi professor, ki először tanított erdélyi iskoláinkban kísérleti physicát, szintén a Cartesius-féle bölcsészet hatása alatt írta meg philosophiai munkáját a «Institutio philosophiae naturalis dogmatico experimentalis»-t, mely 1736-ban jelent meg Szebenben. Hasonló természetű egy másik, 30 évvel később megjelent műve, a «Consideratio magnitudinis mundi adspectabilis, phisico-astronomica, methodo synthetica geometrii Familiari instituta» is. (N. Enyed 1766.)

A Wolf-féle új bölcsészeti iránynak első nyomait, az enyedi lelkész korában heterodoxiával vádolt, de visszavonó nyilatkozata és reversálisa után marosvásárhelyi bölcsészet tanárrá lett Nádudvari Sámuelnél látjuk. Művei, melyeket előadásaihoz és tanítványai számára készített kéziratban maradtak és nem is nagyobb jelentőségűek ugyan, de mégis felemlítendőek, mint a Leibnitz-Wolf-féle iskola hazai jelentkezésének első nyomai. A Wolf-

féle bölcsészet ettől fogva folytonosan hódított, s a Köteles Sámuel fellépéséig uralkodik is tanintézeteinkben.

Mint már említettük, világi uraink közül gr. Lázár János is nagy kedvelője volt Wolf bölcsészetének úgy, hogy művei közül egyeseket németből latinra is fordított. — Hasonlóképen Wolfiánus volt az enyedi kollégium híres professora és nagy jóltevője I-ső Kovács József is, ki úgy Székelyudvarhelyre, hol előbb professorkodott, mint Nagy-Enyedre, bevitte a Wolf-féle bölcsészetet. Munkát ugyan nem írt, de nagy része volt abban, hogy a Baumeister-féle compendiumok után valamennyi tanintézeteinkbe bejutott a Leibnitz- Wolf-féle felfogás. — A XVIII. századból van egy kitünő philosophusunk, a marosvásárhelyi kollégium tanára Fogarasi Pap József, kinek tehetsége több ízben nagy dicsőséget szerzett nemzetünknek a külföld előtt s a kit épen általánosan elismert kiválóságáért II. József a budai egyetem professorává is tesz, ha a halál el nem ragadja e megtiszteltetés elől. Tizenkét év leforgása alatt 11 pályamunkát írt külföldi egyetemek, tudós társaságok, akadémiák által hirdetett bölcsészeti kérdésekre és «ezek közül ötten aranyérmét, egygyel ezüst érmét, hárommal másodrangú kitüntetést nyert.» Még ő is a Wolf-féle iskolához tartozott és pályaművei, értekezései is ebben a szellemben vannak tartva. — Hasonló elveket vall utódja Csernátoni Vajda Sámuel is «Philosophicum Tentamen, in quo demonstratur ex natura Dei eiusque attributis lumine rationis cognatis divinam rerum futurarum praeascentiam falli non posse» etc. című munkájában, (Bécs 1791.) valamint «Az emberi értelemnek természet históriája»-ban is. (Kolozsvár 1795.)

Az eddig említett bölcsészeti írók közül Vásárhelyi

Tőke Istvánnál a tapasztalati irány nyomul előtérbe. Bár hangsúlyozza a «ratiot,»: de szerinte mégis fontosabb az «experientia». Érthető is felfogása, mert ő inkább physicus volt, sem mint bölcselelő. A Cartesius-féle bölcselelőszeknek is inkább gyakorlati része, a «philosophia naturalis» érdekli. A későbbiek ellenben metaphysicusok ugyan, de mint mesterüknel Wolfnál, úgy náluk is kiváló helyet foglal el az «ész», mely látszólag nem egyezik meg mindenben a kijelentéssel, tehát azzal kibékítendő. Ez a felfogás a rationalismus kezdete s itt kezdődik meg az ész kultusza, mely a Wolf után jövő német felvilágosult bölcselelőszeknel az uralkodó. A subjectiv idealismuskak ezen képviselői közül Sulzer követője volt Sófalvi József, kolozsvári tanár, kinek két fordított munkájáról már megemlékeztünk.

A XVIII. század második felében igen nemes szerepet töltenek be a tanügyi s ifjúsági írók, kik a külföldön új lendületet vett oktatás ügy hatása alatt hazánkban is munkába állnak. Ilyen volt Bodoki József kolozsvári tanár, ki Seiler után fordította a «Kisdedek vallása»-t (Kolozsvár 1775.) és még inkább Gyarmathy Sámuel zilahi tanár, Campe J. S. «Ifjabbik Robinson»-jának fordítója és az «Okoskodásra tanító nyelvmester» szerzője.

Gyarmathy Sámuel már egy új korszak küszöbén áll: annak az új korszaknak, mely Erdélyben az 1791. évi országgyűléssel kezdődik. A Mária Terézia-féle reactió és II. József németesítése ellen feltámadt alkotmányos és nemzeti szellem teljesen újjá szülte Erdélyt s benne a ref. egyházat is. Ifj. Zágoni Aranka György terve egy «nyelvmívelő társaság» felállítása iránt, Gyarmathy buzgólkodása a népoktatás ügy érdekében: nem maradtak eredmény nélkül. Nem úgy valósultak ugyan eszméik,

mint terveztek, de lassanként mégis csak testet öltöttek. Az irodalom fellendülésével a tudományosság is magas fokra emelkedett. Benkő Ferencz «Parnassusi időtöltése» az első erdélyi «folyó írás», melyben archeologia, geografia, költészet, történelem, természet-rajz stb. felkaroltatott. Maga a kiadó jeles természetbuvár, a «Magyar mineralogiának» és «Magyar geographiának» tudós szerzője. Köteles Sámuel, a magyar bölcsészettörténelem díszje, az «egyezményes bölcsészet megindítója», több rendbeli kiadott és kéziratban maradt bölcsészeti munkáival (Logika 1815. Erkölcsi philosophia két részben 1817. A philosophia encyclopädiája» 1829., Philosophia antropologia 1839., a főbbek) egy egészen új világot nyitott meg tanítványai, hallgatói előtt. Ercsei János Gondolkodástana (1840.), Péterfi Károly «Filosofusok és filozofia historiá»-ja (1833.), Alapfilozofiaja (1841.), Csorja Ferencz Alapfilozofiaja (1842.), — kevésbé jelentékeny művek ugyan, de mint iskolai könyvek mégis becsesek. A jeles mathematicus Méhes György és Sámuel és a még jelesebb Bólyai Farkas, a világhírű «Tentamen» írója, collegiumainknak méltó büszkeségeit fogják képezni minden időben. Szilágyi Ferencz a Klio című «historia zsebkönyv» szerkesztője és Szász Károly a «Parthenon» írója, mint a hazai történelem alapos ismerői és művelői, ropant hatással voltak a nemzeti lelkesedés korában az ifjúságra. A különböző tudományok mind megtalálták a maguk íróit, művelőit. Hanem a theologia már nem.

Sajátságos jelenség minden bizonnyal, hogy a szellemi életnek ezen pezsgő zajába, az új életre kelt és szorgalmasan művelt tudományosságok körébe alig vegyül bele a theologia. Salamon József kitűnő egyházi munkáján a «De statu ecclesiae evangelico-reformatae in Transil-

vania Commentatio»-n kívül csak kisebb jelentőségű egyháztörténelmi dolgozatok, — mint p. o. Szilágyi Ferencztől a kolozsvári egyház története, — láttak napvilágot. Az egyházi beszédiróladom virágozik most is. Hegedüs Sámuel, Herepei Károly és Gergely, Szilágyi Ferencz, Beke Sámuel, Nagy György, stb. ebben az időben voltak az erdélyi papi ékesszólás mesterei. Sőt Salamon József 1830-ban megindítja az Erdélyi prédikátori tárt is, mely számos becsesnél-becsesebb egyházi beszédet, templomi imádságot, szertartási beszédet stb. foglal magában. De a tudományos theologia az iskola falai közül nem tudott magának utat törni az életbe. Annál inkább feltűnik pedig az, mivel a Király-hágón túl, épen ebben az időben igen szépen virágzó theologiai tudományosságra találunk. Míg ottan Mindszenty Sámuel és Gedeon, Péczeli József, Lácza Szabó József, Őri Fülöp Gábor, Márton István, Tóth Ferencz, Sinay Miklós, Budai Ézsaiás, Varga István, Sebestyén István, Kálriczky Benedek, Somossy János stb. oly nagy kiterjedésű és a theol. tudományosság minden ágát felölelő tevékenységet fejtenek ki: itt Erdélyben, Salamon József egyházjogán kívül megelégedtek az Abats János «Agendájával» és Bodola Sámuel «Keresztyén hittanával», azaz két írónak egyszerű konfirmációi kátéjával.

E körülmény okát nem kereshetjük másban, mint egyfelől a közéletnek hatalmas hullámvásában, mely minden téren a szabadelvű eszmék felé tört és minden figyelmet, érdeklődést lefoglalt a maga számára, másfelől pedig épen eme szabadelvűség követelményei által megrontatván a vallásos lélek egyensúlya, még nem volt eléggé kiforrott theologiai közgondolkodás, mely akár positiv irányban, a bibliai alapon, akár a kritika terére lépve, bölcsészeti elvek szerint, foglalkozzék a theologiai kérdésekkel.

Az egészen közelálló időkben igyekezett valamennyire a teológiai tudományosság is pótolni eddigi mulasztásait. Incze Dániel, Herepei Gergely, Dósa Elek, Kolozsvári Sándor, Garda József, dr. Kovács Ödön, Keresztes József és másoknak működése sokkal ismertebb, sokkal inkább a mához tartozik, semhogy a történelembe sorozhatók volnának. Bármily jelesek legyenek is ez írók munkái, de számra nézve a közel két század irodalmi eredménye gyanánt oly csekélyek, hogy a teológiai tudományos munkálkodás ápolása egyházunkban az arra hivatottaknak elsőrangú kötelessége.

BEFEJEZÉS.

Az 1881. évi debreczeni zsinaton végrehajtott unio az erdélyi *ev. ref. egyházkerületnek* minden tekintetben javára váltott. Országos egyház jellegét elvesztette ugyan, de e jelleg úgy is csak üres és valódi tartalom nélkül való volt. Elvesztése tehát semminemű jogi, vagy gazdasági hátránnyal nem járt reá nézve. Ellenben a magyarországi nagy református egyházhoz való szorosabb csatlakozás növelte, fokozta anyagi és szellemi erejét, gyarapította munkaképességét. Nagy fontosságú egyházi és nemzeti missióra volt hivatva a multban, van hivatva a jelenben. Ezen missiónak betöltésében az utolsó két század alatt soha sem járt el annyi erélylyel és oly nagy sikerrel, mint épen az unió után.

A szétszórt csontok összeszedésének, a romok kiépítésének, az erősségek felbástyázásának kora következett el.

Az idők viharai által megviselt egyház sok helyt elvesztette a kellő anyagi erőt, mely a gyülekezet-alkotáshoz szükséges. Idegen felekezetek és idegen nemzetiségek közzé ékelten, kellő lelki gondozás nélkül, a református híveknek sok-sok ezere kitéve annak a veszedelemnek, hogy örökre elvesznenek a magyarság és a szabadelvű protestantismusra: a református egyházra nézve. A körlelkészségek hálózatának felállítását ezek megmentésének

gondolata sugallotta. Az 1884-ben szervezett kaczkói körlelkészség ezen intézménynek zsengeje. Majd rövid időn belül, átalakított formában és az egész kerületre kiterjesztve, 35 körlelkészség kezdte meg áldásos munkásságát. A hivatás, melyet ez intézmények betöltenek, felekezeti és nemzeti szempontból egyaránt rendkívüli fontosságú. Nehéz megmondani, hogy egyházunknak vagy hazánknak tesznek-e nagyobb szolgálatot. Bizonyára szolgálnak mind a kettőnek, mert egyházunk elválaszthatlanul összeforrott nemzetünkkel és mi magunk sajnálnánk a legjobban, valóságos szerencsétlenségnek tartanánk, ha jelentőségük akár egyik, akár másik szempontból megcsökkenne.

Nem csekély fontosságú munka volt az sem, a melyet kerületünk az újabb időkben a gyülekezetek anyagi életének rendezésében, templomok, paplakok és iskolák építésében végzett. Nem lehet és nem is szabad túlbecsülni ezt a munkát, de azért mindenesetre a benne megnyilatkozó buzgóság a lelki élet eleveenségének jele. A gyülekezetek áldozatkészsége van itt hivatva a megnyilatkozásra, és a felsőbb szervek támogató jobb-jának oda nyújtását a helyi erő elégtelensége indokolja. Százakra és százakra megy ama hajlékoknak száma, melyek Isten dicsőségére, az ige szolgáinak ellátására és az ifjúság nevelése végett emeltettek.

A nagy munka sok anyagi erőt kívánt. Az egyház összes, központilag szerzett vagyonából megalkotott segélypénztár volt arra hivatva, hogy felesleges jövedelmeivel alapul szolgáljon a körlelkészségeknek, a szűkölködő papok s tanítók illő javadalmazásához szükséges segélyeknek, a nagyobb építkezéseknek. Az egyetemes egyház segítő jobbát épen ezen a téren érezte meg leg-

inkább az erdélyi egyházkerület. A maga által végzett tevékenység eredményei a nagy «conversió művelet», a «millió lombard-kölcsön», az «erdélyi ref. közalap» címekkel fognak beilleszkedni a kerület jövő történetírásába.

Az unió következtében szükségessé válván a régi egyházalkotmány átnézése s rendszerbe foglalása: az 1885—1887. években végrehajtott úgynevezett kodifikáció, a zsinati törvények 8. §-a alapján kerületünknek biztosított különállás és az egyetemes egyház testébe való beolvadás kettős szempontjától vezéreltetve, elkészítette «az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei» című statutumot, mely a kerület alkotmányos gépezetének szabályos működését van hivatva biztosítani.

A középiskolai oktatásügynek 15 éven át vajudó ügye az 1883: XXX. törvénycikkben országosan rendeztetvén: ezen törvény következtében a kerület középiskoláinak élete nagy változáson ment keresztül. A törvényben a felekezeti középiskolák számára biztosított államszegélyt — a nagyenyedit kivéve — valamennyi kollégiumunk igénybe vette s annak segélyével kiépítettvén, a törvény kívánalmainak megfelelő magas gymnasiumi színvonalra emelkedtek. Nagyenyedi főiskolánk önerején is képes volt erre, valamint arra is, hogy multbeli hagyományaihoz híven, vezető szerepét megőrizze az államilag segélyezett intézetekkel szemben is.

Változáson ment át az egyházkerületben a felsőbb oktatás ügyével foglalkozó egyetlen intézmény, a theologiai főiskola is. A kolozsvári theologiai fakultás felállítása sok szenvedélyes és erős vihart idézett elő az alatt a nyolcz év alatt, a mig folyton foglalkoztatta a kedélyeket. A hosszú küzdelem eredménye, ennek a theologiai intézetnek a létesülése lett, mi a Bethlen Gábor által ala-

pított nagyenyedi theologiai akadémia megszűnését vont maga után.

Az utolsó nagyobb szabású alkotás egészen sajátos természetű, az egyházkerület már említett munkássága eredményeitől eltérő jellegű. Ez az ev. ref. lelkészi leányárvaik számára Kolozsvárt felállított szeretetház. Az intézet nem a múltban gyökerező, hanem inkább záloga a jövőnek. Az első lépés ez a belterjesebb egyháztársadalmi munka felé, a mely lépés, ha hasonló szellemben mások is követik, egy új munkatért nyit meg a kerület előtt; oly munkatért, a melyen végzendő szorgalmas tevékenységgel a legsikeresebben gyümölcsöztetheti a múltban szerzett drága kincseit.

Egyházkerületünk emez eredményei a tervezésben lángelméjű s az alkotásban vasakaratú püspökének Szász Domokosnak emlékéhez fűződnek, ő mutatta meg az utat a jövőre is.

Az erdélyi református anyaszentegyház úgy felekezeti, mint közművelődési, nemkülönben nemzeti szempontból is igen fontos missiót töltött be a múltban. Nem kevésbé fontos az erdélyi ev. ref. egyházkerület jövődő elhivatása is. Nemzetiségileg és felekezetiileg egyaránt veszélyes ponton őrállóul állítatott, hogy védelmezze a magyar nemzet és a protestáns szabadelvű vallásosság mindennél drágább kincseit. Ha eddigi tevékenységében inkább a nemzeti elem domborodott ki jellegzetesebben: jövőre a valláserkölcsi irányú működés fogja lekötöni erőit. A felekezeti kérdések újból felszínre kerültek, sőt kiélesedtek. Az eddigi szabadelvű haladással szemben az egészségtelen visszahatás világos nyomai kezdenek tünet-

kezni. Az «erdélyi püspök» címkérdés mutatja, hogy a bérczés kis haza hagyományos vallásos türelmessége távozó félben van. Az egyházkerületünk háta megett álló több mint háromszázados mult dicső emléke legyen a zászló, a melynek vezetése alatt megszilárdíthatjuk azt a bástyát, mely a vallás és lelkiismereti szabadságnak végvára. E bástya az Öntudatos evangéliumi vallássosság. Az evangéliumi vallás mentette meg az elpusztulástól hazánkat, nemzetünket, az ebből felsarjadzó szabad szellem éltette intézményeinket, az evangéliumi vallás vezette atyáinkat, vezet ma bennünket az üdvösség egyetlen fundamentumához: a ki az Úr Jézus Krisztus.

FÜGGELÉK.

Területi beosztás és népesség.

Egyházunk egész története: megalakulása, küzdelmei, versenytársai között első helyre emelkedése, hősies szenvedése és az elnyomatási kísérletek felett aratott diadalai, — fényes tanubizonyságot tesznek valláserkölcsei tartalmának, szellemének erejéről. Azonban, midőn lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy az intézmények ereje nem csupán belső tartalmuknak, eszméik igazságának mértékétől függ, hanem a külső képességektől is, melyekkel annak a tartalomnak, eszmének súlyt és nyomatékot tudnak adni: önkénytelenül felmerül a kérdés, hogy minő elterjedést vett, minő hódítást vitt végbe a református vallás az erdélyi társadalomban; milyen kiterjedésű szervezetet alkotott magának. Utóvégre is az eszmék, az igazságok, — legyenek azok bár valláserkölcsek is, — emberekben élnek, emberek által működnek, hatnak és közművelődési fontosságukat épen hódító képességük adja meg.

A református vallás kizárólag csak azokon a vidékeken talált Erdélyben befogadást, a hol magyarul beszéltek: tehát a magyarok és a székelyek földén. Egyesek, főleg a hitvallások első küzdelmei korában, a szászok közül is csatlakoztak a kálvini reformatióhoz. Leginkább papok voltak az illetők, kiket a reformok hatalmas rohama elsodort, de a kiket a vallásilag és politikailag egygyé lett nemzeti egyetem mégis csak visszatérített az ágostai

hitvallás mellé. Csak Kolozsvár szász polgársága képez kivételt. Ők szívvel-lélekkel követték kedvelt papjaikat, véreiket, Heltait és Dávid Ferenczet a református vallásba és majd az unitarismusbba is utánok kellett menniök. De Kolozsvár már ekkor több mint felerészben magyar város, — a magyarok földén feküdt és épen a reformáció ügyében elfoglalt álláspontjánál fogva, a szász nemzeti egyetemből ki is szakadt. A város szász polgársága a XVII. század elején az unitarismusról a református vallásra, a század végén pedig a reformátusról az evangélikusra tért vissza. Nem az összes szász nemzetiségűek ugyan, hanem azoknak nagyobb része. A kik unitáriusok vagy reformátusok maradtak, azok nagyrészt elmagyarosodtak és csak az evangélikus vallásra tértek tartották meg nemzetiségüket és német anyanyelvüket a XIX. századra is.

A XVI. század vallási mozgalmában tulajdonképen csak a szász nemzetiség forrott össze egy hitvallással, az ágostaival. E hitvallás nála politikai jelleget öltött. Magyar ajkúak csak ott maradtak evangélikusoknak, hol a szász nemzeti egyetemnek rájuk nehezedeő súlyával meg nem birkózhattak, és a miatt a véreik által vallott más vallásokhoz nem csatlakozhattak: — tehát a szászok földén. És itt is csak azon helyeken, a hol inkább alávetettek, mintsem egyenjogú polgárok voltak, pl. Brassó mellett a hétfalusi csángók, vagy Besztercze vidékén a zselykiek, stb. A szász földön lakó, szász joggal élő magyarok — akár beköltözés, akár elmagyarosodás útján laktak ottan — a református vallást fogadták el, mint a szászvárosiak, kóboriak, vizaknaiak, tordosiak, idővel a szászvevesszősiek, a bürkösiek, az alamoriak, péterfalviak, mikeszázaiak, stb., a kiknek egy része, és pedig az elől

említettek, eltérő hitvallásuk daczára is, az evangélikus egyház kötelékébe tartoztak.*

Reformátusokat és református egyházat tehát csakis a magyarok és székelyek földén, a hét vármegyében és az öt székben kereshetünk. Azonban a református egyháznak e felett a terület felett osztozkodnia kellett még két másik vallással, a róm. katolikussal és az unitáriussal, a melyek szintén csak a magyarul beszélők, a magyar ajkuak között találtak otthont. Az említett területen idővel elég határozott és tiszta körvonalakban alakultak ki a felekezeti egyházak, azonban még a XVI. század utolsó negyedében oly ingatag a hitvallási hovatarozás és oly kuszáltak az egyházi határok, hogy ezeknek megvonása és biztos kézzel való felrajzolása a legnehezebb, szinte megoldhatatlan feladat. Az unitárius vallásközönség ekkor válik ki a magyar nemzeti egyházból, mely református marad és a jezsuiták ugyanekkor kezdik meg a rekatholisatio munkáját s így a róm. katolikus egyház restaurálását. Az unitáriusok minél többet szeretnének magukkal vinni a nemzeti egyházból; a reformátusokat az országgyűlés is fölhatalmazza, hogy az unitáriusok közül, a kiket lehet «hortando, monendo, docendo» a magok részére vonjanak, «de ne erőszakkal»; a jezsuitákat pedig már az erőszak is támogatja a rekatholisatio munkájában. Ily körülmények között csak az egyházak írásos

* A szász földön levő református gyülekezeteknek, a saját hitvallásu egyházukhoz való csatlakozást, az A. C. I: 1 : 9. tette lehetővé. Azelőtt csak külön fejedelmi intézkedések mentesítettek egyes ref. gyülekezetet az ág. h. ev. püspök fenhatósága alól. Alvincz és Borberekre nézve l. Bod. Polikárpus 51. I.; Bürköstre Archiv, etc. N. F. I. 212—4. l. Bod. Hist. Eccl. I. 279—81. l. V. ö. Erd. orsz. gyül. emlékek. XIII. 442. s köv. l.

emlékei igazíthatnának el. De ilyenek református és róm. katolikus részről nincsenek, az unitáriusokéit is annyira megviselte az idők folyama, a sok zaklattatás és üldözés, hogy teljesen megbízható támaszpontot azok sem nyújthatnak.*

Hogy az egyházak területi körvonalait, beosztását és terjedelmét csak megközelítőleg is megismerhessük: mindenekelőtt a reformatio előtti egyházi beosztással és területi viszonyokkal kell tisztába jönnünk. A magyarok és székelyek földje, ha a ködös multu milkoviai püspökségnek fel-felbukkanó jogigényétől eltekintünk, a gyulafehérvári püspökség fenhatósága alá tartozott. E fenhatóság túl terjed még a Meszesen is, Kraszna, Közép-Szolnok, Szatmár, Ugocsa vármegyék területeire. De ezek a vidékek a reformatio után már nem tartoztak az erdélyi egyházi kötelékbe. Erdély területéből csupán Kolozs vár-

* Az unitárius egyház generális és partiális protocollumai egészen Hunyadi Demeter püspökségéig felnyulnak. Egyházmegyei protocollumai azonban a XVII. század közepétől kezdődnek. Az egyházi levéltár Izabella és János Zsigmond-korabeli okiratokat is foglal magában. — A ref. egyház generális levéltára 1849-ben teljesen elpusztult. Főconsistoriumi levéltára az 1700-ik évvel kezdődik. Egyházmegyei levéltárai közül leg gazdagabb az udvarhelyi és marosi. Legrégibb egyházlátogatási feljegyzések a marosi, aztán az erdővidéki, a sepsi, a kolozs-kalotai egyházmegyében találhatók, melyek közül az első 1579-ig, a többi a XVII. század legelejéig terjed. 1620—40 között mindenik egyházmegyében találhatók rendszeresebb feljegyzések, de az enyedi és gyulafehérvári egyházmegyéi csak későbbkori töredékekben. — Róm. kath. egyháztörténelmi forrásokat Veszely «Erdélyi egyh. tört. adatok» című műve s az 1882. évi Schematismus adatai nyomán találhatunk. Azok részint a gyulafehérvári káptalani levéltárban, részint egyes gyülekezeteknél őriztetnek.

megyének kalotaszegi része volt idegen püspökségnek — a váradinak — alávetve. Az erdélyi magyar terület egyházi beosztása a politikai beosztást követte, — bár nem teljesen. A hét vármegye területén hét főesperesség volt, ú. m. az alsó-fehéri vagy gyulafehérvári, a hunyadi, a tordai, a küküllői, a kolozsi, a dobokai és a belső-szolnoki. Azonban Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok vármegyék keleti része, melyen magyar és szász községek vannak elszórva a megyei területen, egy külön főesperességet képezett, mely ózdinak neveztetett. Az öt székelyszékben már csak két főesperesség volt, melyekhez még másik két alesperesség járult. A főesperességek: a telegdi, Marosszékre, a kézdi (máskor sepsi), Háromszékre kiterjedőleg; míg az alesperességek az erdőháti, mely Udvarhelyszéket foglalta magába, és a csiki, Csikszékben. A későbbi eredetű Aranyosszék egyházilag a tordai főesperesség területéhez tartozott. Így található az egyházi beosztás már a XIV. században, a mikor az 1332—36. években készített pápai tizedlajstrom az illető fő- és alesperességek anyaegyházközségeit, illetőleg plebániáit is névszerint felsorolja.*

Ha a gyulafehérvári dioecesis fenti beosztását az erdélyi ev. ref. egyházkerület mai beosztásával összevetjük, úgy fogjuk találni, hogy a hunyadi főesperesség a vajdahunyadi, a fehérvári főesperesség a gyulafehérvári és nagyenyedi, a tordai főesperesség a nagyenyedi és görvényi, a küküllői főesperesség a küküllői, a kolozsi főesperesség a kolozsvári, a kalotaszegi és széki, a dobokai és belső-szolnoki főesperességek a dési és széki, az ózdi

* Monumenta Vaticana Hungariae. I. series I. Tomus. Budapest, 1887. 90—144. l., 516—20. l.

főesperesség a görgényi és sajói, a telegdi főesperesség a marosi, a kézdi főesperesség a sepsi, kézdi, orbai és erdővidéki, az erdőháti alesperesség az udvarhelyi egyházmegyék területeinek, illetőleg gyülekezeteinek felel meg. A csiki alesperességben ma református egyházmegye nincs. A váradi püspökség kalotai főesperességének kolozsmegyei községei a mai kalotaszegi egyházmegyébe tartoznak. Az egész területen, a XIV. század derekán, mintegy 425—60 anyagyülekezet, illetőleg plebánia található, melyből ha a megyei területeken fekvő száz községeket kivesszük, az akkori magyar és székely anyaegyházközségek számát 420—430-ra tehetjük.

A gyulafehérvári püspökség ezzel a kormányzati beosztással és nem sokkal több gyülekezettel birt a reformatio feltünésekor s közvetlenül a secularisatio kimondása előtt is. Az egyes főesperességek fejeinek, az archidiaconusoknak névsora 1540—55-ig mindenütt lehozható és ha minden egyes főesperességben nem is, de a legtöbben ismerjük az utolsó róm. katolikus archidiaconus nevét. A mi a gyülekezetek számát illeti: erre nézve érdekes adatot szolgáltat a csikszéki parochiák 1332—36. évi állapotának összehasonlítása az 1592. évbelivel, a melyből kitűnik, hogy Csik-Gyergyó- és Kászonszékben negyedik száz év alatt a parochiák száma 18-ról 23-ra, tehát mindössze ötten (28%) emelkedett. Az ősi állapotnak majdnem változatlan fenmaradását szépen igazolja a berekreszturi parochia is, mely 1579-ben, sőt 1602-ben is Bére, Berekeresztur, Kendő, Magyaros, Mája, Márkod és Selye községekre terjedt ki és mintegy 78 km.² területen egyetlen lelkészszel birt; de azóta már hat anyaegyházra váltott szét. Hasonló állapotot találunk más helyeken is. A kézdi főesperességnek a Bardocz- és Miklósvár fiuszé-

kek területén fekvő gyülekezetei a XIV. században és a XVII. legelején is teljesen ugyanazok. Az egész kézdi főesperességnek 1332—36-ban 54 plebániája van és e szám a XVII. század közepéig, a mikor pedig a felekezeti megoszlás a gyülekezetek anyásítását nagyon is előmozdította, mindössze 75-re (39%) emelkedik és ez a szám bárom felekezet között oszlik meg.* Ha tehát ezeket a jelenségeket figyelembe vesszük, teljes bátorsággal lehet állítani, hogy a miképen a régi főesperességi keretek, egészen a reformatio koráig megmaradtak, épen úgy alig változott a gyülekezetek száma is. Legfelebb egy kevés emelkedés történhetett ebben, úgy hogy az anyaegyházközségek száma az 550-et semmiesetre túl nem lépte. Tehát a reformatio az erdélyi magyar és székely vidékeken 10 főesperességet, két alesperességet és mintegy 500—550 magyar ajku anyaggyülekezetet talált.

Az Erdély területén lakó protestánsok szervezkedése már a secularisatio s így a róm. katolikus püspökség és káptalan megszüntetése előtt megkezdődött. Nemcsak egyes gyülekezetek alakultak át evangélikusokká, hanem nagyobb egyházi testek is. A századok 1545—52 között teljesen szakítottak a róm. katolikus vallással és nemzetiségi egyházat alkotva, annak élére 1551-ben superintendenst állítottak. A magyarok egyházi szervezkedésének első nyomát az 1555. évi széki zsinaton látjuk, hol már nekik is superintendensök van. De az országgyűlés ezen új egyházi szervezetet egyelőre legfelebb csak mint a valláserkölcsi felügyelet eszközeit tekintette és a régi egyházi organismust fentartja.

* Veszely i. m. I. 306—7. I. Tört. Tár 1885. 785. I. Sepsii e. m. levéltár.

A protestánsok szervezete azonban a püspökség és a káptalan megszüntetése után valóságos, önálló szervezetté lett, mely a régit teljesen helyettesítette. Az 1556. év után róm. katolikus főesperesről egész; Erdélyben nincs sehol emlékezés. Ellenben ott látjuk az evangélikusok kolozsvári zsinatán a régi főesperességek és decanatusok új fejeit, az evangélikus archidiaconusokat.

A zsinati munkálatok eredménye, a «Consensus doctrinae de sacramentis Christi», abból a szempontból bir legnagyobb becsesél, hogy aláírták az összes jelenlevő superintendensek, dékánok és főesperesek és így abban a «Consensusban» egy olyan okmányt birunk, mely az evangélikus egyház első szervezetének területi kereteit világosan megmutatja és azoknak olyan summázatát foglalja magában, a melyhez hasonló részletes felsorolást a magyar- és székelyföldi egyházakról több mint egy félszázadon át nem tudunk többé egyetlen felekezetről sem felmutatni. Sem a magyar nemzeti egyháznak, sem a református és unitárius egyháznak esperességei, egyházmegyéi nincsenek így összeállítva a XVI. század folyamán. Csak elszórt nyomokból, töredékes emlékekből lehet azoknak egyházmegyéit és így területi kiterjedését is hozzávetőlegesen megállapítani.

Ha megnézzük a volt gyulafehérvári dioecesis egész területén lakó evangélikusok képviselői által aláírt ezen «Consensust», úgy találjuk, hogy a magyar- és székelyföld régi főesperességei nem változtak. Azaz a reformatio változást hozott ugyan a dogmatikumokba, a liturgiába, az egyházi hivatalok rendi jellegébe, de a főesperesi kerületeket, ezek kiterjedését és — mint alább látni fogjuk — számát is érintetlenül hagyta. A gyulafehérvári dioecesis 10 főesperessége közül hatnak a főesperese van

itt jelen. Képviseelve vannak: a kolozsi főesperesség, gyalu decanatus név alatt, Alesius Dénes fenesi lelkész által; a küllői főesperességet Macerius Ambrus enyedi, — a telegdi főesperességet, mely itt székelységnek nevezetik, Hunyadi János teremii, — a belső-szolnoki főesperességet Borzási János magyar-borzási, — a dobokai főesperességet Mókus Albert borzai, — a tordai főesperességet Jegenyei János tordai lelképásztor képviseli. Hetedik főesperesség gyanánt a váradi dioecesisből idecsatlakozott kalotaszegi vidék szerepel, melynek főesperese Nagyszőlősi Mihály bánfiyhunyadi lelkész. Ellenben elmaradtak a zsinatról a gyulafehérvári, a hunyadi, az ózdi és a kézdi főesperességek, illetőleg ezeknek a képviselői.

A mi az 1557. évi kolozsvári zsinatról távol maradt négy főesperességet illeti, ezekre csak részlegesen tudunk világosságot vetni. A hunyadi főesperesség már ekkor protestáns volt, a mit bizonyít az, hogy 1559-ben főesperesül Károlyi Sebestyén szászvárosi lelkész, korábban kanonok, majd kolozsvári tanár említették Dávid Ferencz superintendensnek egy házassági perben kelt iratában.¹ A gyulafehérvári főesperesség a reformatio után e néven nem szerepel, de a gyulafehérvári plebános 1584-ben dekánnak nevezetik, a mi a főesperesség fenmaradását mutatja.² A kézdi főesperesség valószínűleg még ekkor nem csatlakozott a protestantismushoz; de 1569-ben már igen és ekkor főesperese László nevű sepsiszentgyörgyi lelkész.³ Az ózdi fő-

¹ Jakab E.: Dávid Ferencz Emléke. Kolozsvár, 1879. II. 5—9. l.

² Szabó-Hellebrant: Régi Magyar Könyvtár. III. 729. szám.

³ A bölöni unit. egyházközség levéltárában két levele 1569., 1570-ből.

esperességnek azonban a reformatio után teljesen nyoma vész, nemcsak névleg szűnik meg, hanem területileg is felbomlik. Ennek a főesperességnek szász és szászszal vegyes magyar gyülekezetei a tisztán magyar gyülekezetektől elválnak és sajói s tekei káptalan név alatt egy külön decanatussá alakulnak, míg a főesperesség többi részére csak a XVII. század elején akadunk rá, mint a marosi egyházmegyévé átalakult telegdi főesperesség alkatrészére, melyből — valószínűleg régi különállása emlékének hatása alatt — mint görgényi egyházmegye, 1641-ben teljesen különválnak és — a sajótekei részeket leszámítva, — a régi határok között föllevenedik. Hogy mikor történt a sajói és tekei káptalannak az ózdi főesperességből való kiválása s mikor csatlakoztak az ott maradt gyülekezetek a marosi egyházmegyéhez: azt nem lehet biztosan megállapítani. Annyi kétségtelen, hogy ez az alakulás összefügg a sajói s tekei káptalan részére Alesius superintendens által adott privilegiummal és így időpontja vagy 1559—64, vagy pedig 1571—77 közé, tehát Alesius két izbeni superintendensége közül valamelyikre esik.*

* Az oklevél latinul Bod. Hist. Eccles. I. 288—92. l. magyarul: Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára 1889. 24—32. l. Úgy vélem, hogy ez a constitutio 1571—77. közt kelt. Alesius a bevezetésben nagyon hangsúlyozza, hogy ő «az evangéliumnak az isten fiáról a mi urunk *Jézus Krisztus igaz istenről és emberről szóló* igaz és romlatlan szavát helyesen értelmező magyar és azokkal egybekapcsolt egyházak superintendense.» 1559—1564 között az ilyen jelzésnek még nincs meg az értelme. A sajói és tekei káptalanok kiválását a szász nemzeti-ségi és az ág. h. ev. felekezeti törekvések együttes eredményének gondolom. «Sajói és tekei káptalan» 1556 előtt soha sem fordul elő s így az egészen új alakulás.

Az előbb említett két alesperesség, t. i. az erdőháti és a csiki, önálló egyházkormányzati hatósággal nem bírtak a reformatio előtt és így elmaradásuk nem is feltűnő. Azonban tudjuk azt is, hogy az evangélium ereje épen ezeken a területeken hódított a leglassabban. Az 1563. évi tordai országgyűlés végzése, mely a templomok használatát a székelyföldön közössé tette az új hit és a régi vallás követői között, valamint János Zsigmondnak Udvarhelyszékhez 1568 február 3-ikán intézett rendelete, mely megtiltja, hogy az evangélium predikálása elé akadályokat gördítsenek, megnyitotta ezen belső székely területeket is a reformatio előtt. Székely-Udvarhely és környéke, nemkülönb Csikban Ditró, és más helyek is, már János Zsigmond idejében protestánsok, részint reformátusok, részint pedig unitáriusok. Udvarhelyi «egyházmegyének» létezéséről azonban csak 1592-ben találunk első ízben adatot, a miből kitűnik, hogy a régi erdőháti alesperesség, udvarhelyi dioecesis néven, a többi főesperességekből alakult protestáns egyházmegyékkel egyenrangúvá lett. Hanem azért ez az egyházmegye valószínűleg 1568-ban is létezett már, mikor Székelykeresztúron unitárius lelkészt és iskolát találunk, a mely időponthoz igen közel határozott emlékezet van a székely-udvarhelyi református iskoláról is. De csiki egyházmegyéről soha és sehol nincsen szó az erdélyi protestantismus történetében.

A magyar- és székelyföldi fő- s alesperességekről elmondottak nyomán határozottan kitűnik, hogy az erdélyi magyar egyház (Ecclesiae Hungaricae in Transylvania) mindjárt kezdetben, 1557-ben, minden bizonynyal magában foglalta a régi róm. katolikus dioecesis magyar s székely területének túlnyomó részét. Első ala-

kulatában a hunyadi, kolozsi, kalotai, tordai, küküllői, belső-szolnoki, dobokai, marosi s valószínűleg még a gyulafehérvári főesperességekre oszlott fel. Hozzá tartozott az ózdi főesperesség területe is, de hogy mily alakban, mily névvel: ez bizonytalan.

Idővel a főesperességek a róm. katholicismusra emlékeztető «archidiaconatus» nevezetet elvesztették és az «archidiaconus» cím is eltűnik. Amazt a «dicecesis», ezt a «senior» váltja fel. Már az 1564. évi enyedi zsinaton a «senior» elnevezést használják az aláírók, de fájdalom, — nem jelölik meg, hogy mely dioecisiseket képviselnek. A reformatiónak előhaladása azonban bizonyítja, hogy az egyházmegyéknek az 1557. évihez képest szaporodni kellett és velők együtt szaporodott a gyülekezetek száma is.

Midőn a magyar egyház 1564-ben evangélikus színezetét reformátussal cserélte fel, a hitvallás változása a terület módosulását nem vonta maga után. Ennélfogva midőn 1564-ben törvényesítették a református vallás, a magyar egyház továbbra is ugyanazon esperességekből állott, mint előbb, mikor még evangélikus volt úgy püspöke, mint lelkészeinek többsége. Ugyanezen eset áll később, az unitarismus fellépésénél is, mivel a confessiók változása, illetőleg különbsége a magyar egyház egységét nem érintik. Az 1568 januáriusi törvény, a mely a predikátorokat felhatalmazza, hogy az evangéliumot predikálják, hirdessék, «kiki az ő értelme szerint» és viszont a superintendensek kezét megköti, hogy a predikátorokat meg ne bánthassák a religióért: világos bizonyossága annak, hogy az egyház egysége a különböző confessiók daczára is fennáll és pl. a magyar egyházban némely lelkészek és gyülekezetek evangélikusok, mások

reformátusok, ismét mások unitáriusok is lehetnek. Ez az állapot tart egészen 1576-ig.

János Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben (1568—71) a kézdi főesperesség, az udvarhelyi alesperesség és a csiki alesperesség némely gyülekezetei is reformálódván, az erdélyi magyar egyház olyan kiterjedést vett, a mely szinte megfelelt a gyulafehérvári róm. kath. püspökség egész erdélyi magyar és székely területének. Nem látszik valószínűnek, nincs is semmi nyoma, hogy a protestantismus az után még jobban terjedt volna. A Báthoryak idejében már a rekatholisatio kezdődik és ha néhol, p. o. Gyergyóban Lázár András († 1597.) reformál is néhány gyülekezetet Báthory Kristóf és Zsigmond idejében, a jezsuiták működése bizonyára többet szakított el a protestantismustól.

Eddig ha az erdélyi «magyar egyházzól» szólottunk, csakis a *protestáns* gyülekezetek összességét értettük alatta, vagyis szűkebb értelemben vettük. Azonban nem hiányoznak a jelek és a pozitív emlékek sem, a melyek arról tesznek tanubizonyosságot, hogy a «magyar egyházban» *benfoglaltattak a róm. kath. gyülekezetek is*. Báthory Istvánnak, már mint lengyel királynak, 1583 január 28-án kél az a rendelete, mely a róm. katolikuskokat kiveszi a «sectáriusok» egyházi joghatósága alól és felhatalmazza azokat, hogy a fejedelem és utódjainak jóváhagyása mellett szabadon választhatnak maguknak egyházi birót, a ki évenként, valahányszor szükségesnek látszik, összejövén a képzetebb róm. katolikus férfiakkal, szolgáltasson igazságot.* A róm. kath. Egyházi

* Codex Szechenyianus. Tom. XI. p. 211. A. M. Nemz. Muz. kéziratárában.

biróságnak ezen felállítása azt mutatja, — a mit különben az okirat szövege is említ, — hogy a róm. katolikusok is a protestáns egyházi hatóságok iurisdictiója alá tartoztak, vagyis hogy a róm. kath. gyülekezetek is benne voltak a magyar egyházban.

A magyar egyház egysége mit sem változván azzal, hogy püspöki székén 1564-ben Alesius Dávid Ferencz, viszont 1571-ben Dávid Ferenczet Alesius váltotta fel: azért ezen évekről az egyház kebelében levő gyülekezetek és papok hitvallási álláspontját és elkülönülését teljességgel lehetetlen kimutatni. Nincs mód reá, hogy valaki megmondhassa, hogy a magyar egyháznak körülbelül 500—550 magyar gyülekezetéből hány volt róm. katolikus, hány evangélikus, hány református és hány unitárius. Egy dolog látszik bizonyosnak, t. i. hogy János Zsigmond halála évében legnagyobb számmal az unitáriusok voltak képviselve, kiket számban a reformátusok, majd az evangélikusok, végül a róm. katolikusok követték.

Az unitáriusok 1576-ban kibocsáttattak az egységes egyházi kötelékből és tisztán felekezeti egyházat alkottak. Azután a róm. katolikusokat vette ki Báthory István 1583. évi rendelete a protestáns egyházi hatóság, tehát a magyar egyház iurisdictiója alól. Így csak a reformátusok és evangélikusok maradtak benn a magyar egyházban, mely nem sokára, miután az evangélikusok a reformátusok közzé nagyrészt beolvadtak, református felekezeti egyházzá is lett. Azonban hogy a református egyház nem tisztán felekezeti egyház, hanem a «magyar egyház» egyenes örököse, világosan mutatta 300 éven át a sajói és tekei káptalan, hol számos evang. gyülekezet volt s tartozott a káptalannal együtt a ref.

püspök fenhatósága alá, valamint mutatták a háromszéki unitárius gyülekezetek, melyek onnan csak 1694-ben válottak ki..

Ha most már azt kell kimutatni, hogy a magyar egyház egységének felbontásakor melyik felekezet minő igazgatási területekkel és ezeken mennyi gyülekezettel birt: a rendelkezésre álló adatok csekélyége jóformán csak tapogatózásra szorítja a kutatót. Azonban még ez a tapogatózás is jár némi valószínű eredménnyel és mindenesetre megérdemli a fáradságot, melyet a töredékes adatok összegyűjtése és egybeállítása okoz.

Mindenekelőtt a róm. katholicismus szervezett maradványait, a fenmaradt parochiákat, kell szemügyre vennünk, mint a melyek a nagy szellemi forrongásban is az ősi hit mellett kitarva, ennek intézményeit továbbra is fentartották. A mellett számuk csekély és könnyen megközelíthető. Körülbelül az 1579-80. év, a melyben a jezsuiták Erdélybe bejöttek és letelepítették, képezi a róm. katholicismus apályának maximumát. Ettől az időtől fogva, épen a jezsuiták működése következtében, számuk és gyülekezeteik is szaporodnak. Az 1579. év előtt a magyarok és a szászok földén nincs egyetlen egy róm. kath. parochia sem. Ilyeneket csakis a székelyek között lehet keresni. De vajjon hol és minő számmal található őket ? ! Ismeretes Nagy Szabó Ferencz marosvásárhelyi polgár krónikájának az a kijelentése, hogy «Csík Gyergyó és Udvarhely egy néhány falukkal össze, Marosszéken és a havas alatt egy néhány falu nem állottak el a régi avas pápistaság mellől». Azonban nem szabad felednünk, hogy Nagy Szabó Ferencz, bár 1581-ben született, de a XVII. század közepe felé írta króni-

káját s így ezen adata sem a XVI. század végének, hanem a XVII. század elejének állapotait ismerteti.

A székelységi róm. kath. parochiák számát 1592-ben mintegy 30-ra teszi az az emlékirat, mely Báthory András bíbornok, egyházszerkezési munkálataival kapcsolatban, Erdélyből Rómába küldetett.¹ A csonka emlékirat Csíkből 17, Gyergyóból 1, Háromszékből 2, Kézdivől 6 parochiát sorol fel névszerint s itt megszakad. Azonban tudjuk, hogy a jezsuiták működésének megkezdése előtt Udvarhelyszéken egyetlen egy róm. kath. plébánia sem volt, Marosszéken pedig csakis egy, a hodosi parochia maradt fenn.² Ha most már figyelembe vesszük, — a mit különben is teljes joggal lehet feltennünk, — hogy 1591-ben inkább több a róm. kath. parochia, mintsem kevesebb, az 1579. évi — különben ismeretlen — állapottal szemben: akkor az erdélyi róm. katolikus egyház kiterjedését 1579-ben 30 parochiánál többre semmi esetre sem lehet becsülni. És ez a legfeljebb 30 róm. kath. parochia, mint Báthory Istvánnak idézett rendeletéből látszik, nem volt egy magasabb kormányzati szervbe összefoglalva, hanem a protestáns egyházi hatóságok iurisdictiója alatt állott.

Sokkal nehezebb már annak a megállapítása, hogy róm. kath. parochiák bevonásával fenmaradt 470—520 gyülekezet közül mennyi volt 1579 előtt református és mennyi unitárius és hogy a magyar egyház első beosztásánál található egyházmegyék miképen oszlottak meg, illetőleg alakultak át akkor, midőn 1576-ban az unitárius

¹ Veszely i. h.

² Schematismus venerab. cleri dioec. Transsylvaniensis. Alb. Carolinae 1882. 140. l.

felekezeti egyház különválásával s megalakulásával, a magyar egyház szintén felekezeti — református — egyházzá lett. Különösen nehézé teszi a megállapítást az unitárius íróknak egyházuk néhai kiterjedéséről szóló szertelen állításai s az ezek ellenőrzését lehetővé tevő unitárius és református forrásoknak hiánya.

Nincs ember és talán nem is lesz soha, ki meg tudná mondani, hogy János Zsigmond halála évében a magyar egyháznak hány gyülekezete csatlakozott a Dávid Ferenczék confessiójához és hány maradt meg trinitáriusnak. Az alábbiakból azonban bizonyos, hogy Nagy Szabó Ferencznek az unitarismusról mondott eme szavai: «majd mind az ország arra hajol vala», nem nélkülözik a szónoki emphasis jellegét. 1568-tól 1576-ig nem vagyunk képesek 25—30-nál több gyülekezetet névszerint felsorolni, a melyről *okmányosan* igazolhatnánk, hogy unitárius volt; kisebb gyülekezetek egyáltalán nem is említettek. Hasonlóképen vagyunk a református és evangélikus hitvallásu magyar egyházi gyülekezetekkel is. Azonban vannak utmutatóink: a nagy gyülekezetek, a melyeknek hitvallási jellegét nagyrészen ismerjük, a melyek mintegy jegezesedési pontot képezve a körülöttek fekvő kisebb gyülekezetek között, tájékoztatást nyújtanak némi részben az egész magyar egyház felekezeti megoszlásának a kihüvelyezésére is. Ezek a nagyobb gyülekezetek mai napság is kiválanak nagyságukkal és ma is némi központi jelleggel bírnak. Ilyenek voltak: Hunyad vármegyében Déva és Vajdahunyad, Alsófehérváron Gyulafehérvár és Nagy-Enyed, Tordában Ó-Torda, Kolozsban Kolozsvár és Kolozs, Dobokában Szék, Belső-Szolnokban Dész és Retteg, Küküllőben Dicső-Szent-Marton és Radnót, Marosszéken Marosvásárhely, Udvar-

helyszékekben Székelyudvarhely és Székelykeresztur, Háromszéken pedig Sepsi-Szent-György és Kézdivásárhely, mely helyek közül a főbbek felekezeti hovatartozása ismeretes. Ide sorozhatjuk még Szászvárost is, mely ugyan a szászok földén, de Hunyad vármegyébe beékelve feküdt.

Ha már most ezeket a góczpontokat figyelemmel kísérijük, azt fogjuk tapasztalni, hogy János Zsigmond korában unitárius részen szerepelnek: Kolozsvár, Dés, Torda, Székelykeresztur, Gyulafehérvár; ellenben reformátusok Déva, Marosvásárhely, Szászváros. Az egykorú és közéikorú adatok segélyével az unitárius részhez sorozhatjuk még Sepsi-Szent-Györgyöt, Dicső-Szent-Mártont, Radnótot, ellenben a reformátusokhoz Nagy-Enyedet és Székely-Udvarhelyt. A többi fent említett gyülekezetek hitvallási jellegéről csak 1580—1600 közti időről vannak adataink, a melyek mind a református egyháznak kedveznek.

Mínthogy az általunk reformátusnak jelzett helyek közül nem egynek felekezeti jellege vitás, azért szükséges lesz, hogy azokat a helyeket közelebbről is figyelembe vegyük.

Marosvásárhely, hol Erdélyben a legelső református hitvallást írták, mindig református maradt. Lelkésze Götsi Máté 1569-ben aláírta a váradi zsinat «sententia catholica»-ját s 1571-ben, a marosvásárhelyi országgyűlés alkalmával erélyesen vitázott Dávid Ferenczczel. Iskolaigazgatója Tordai Ádám a váradi zsinaton egyik trinitárius vitakozó. «Itt Vásárhelyt is — mondja Nagy Szabó — voltanak nagy hánykódásban a religió válogatásban, mert majd fele a városnak, ugyan a magyar, az új haeresist, a Blandratáét, bevette vala». Tehát vol-

tak unitáriusok is itt, de egyházi önállósághoz épen úgy nem juthattak, mint a reformátusok Kolozsvárt. A marosvásárhelyi ref. lelkészek névsora Götsi Mátétól fogva szakadatlan láncolatban lehozható maig, ellenben marosvásárhelyi unitárius lelkésznek, vagy tanítónak sem neve, sem emlékezete nincs a múltban soha és sehol.¹

Déván Tordai Sándor András, a későbbi református püspök volt a plébánus már 1567-ben és itt is maradt 1579-ben bekövetkezett haláláig; sem itt, sem a környéken, egész Hunyad vármegyében nyoma se maradt unitárius gyülekezetnek, sem unitárius lelkésznek.²

Szászvároson 1559-től 1570-ig Károlyi Sebestyén a plébános, kit Kiss Tamás, Szalai András, Vizaknai György, Piskolti Fabricius Máté, Szilvási János, Rettegi János stb. követnek. Azonban ha a plébánosság református kezekben marad is, az unitáriusoknak itten még is sikerült egy gyülekezetet alakítaniok, mely Szegedi Lajos káplán vezetése alatt 1570-től 1582-ig állott fenn. A gyülekezet alakítása úgy történt, hogy a szászvárosi unitáriusok, kiknek élén a királybíró állott, felhasználván az egyik oltár-mesterség, azaz káplánság megüresedését, János Zsigmondnál Szegedi Lajost ajánlták fel erre az állásra, kit a fejedelem meg is erősít-

¹ Lampe-Ember: Hist. Eccl. 248. I. Bod. P. Polikarpus 39. I. Teutsch G.: D. Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen Hermannstadt. 1883. II. 246. I. — A Nagyváradi disputatio. Kolozsvár, 1870. 62. I. Prot. Közlöny 1894. 121. I.

² Hunyad vármegye főispánjai s Vajdahunyad birtokosai az enyingi Török család tagjai voltak. Déva a XVI. század végén a Geszti Ferencz, majd a Bocskay István tulajdona. Hunyad-megyei évkönyv XII. köt. 72., 99., 108. I.

tett. A fejedelmi megerősítéssel behelyezett Szegedi Lajos, a szász egyetem és a református papság minden ellenkező törekvése daczára is, holtáig helyén maradt. Elhalálózása után azonban az unitárius gyülekezet is megszűnik.¹

Nagy-Enyeden, mint a legtöbb városban, szintén voltak unitáriusok. Sőt 1568-ban az iskola igazgatója, a későbbi unitárius püspök, Hunyadi Demeter is Dávid Ferenczhez csatlakozott és az ő pártján küzdött a gyulafehérvári tíz napos hitvitán. A gyülekezet lelkésze, Károlyi György, azonban református maradt és midőn 1574—75-ben állásától megvált, a szintén református Koppányi Orbán, ezt pedig a püspökké is választott Toronyai Máté követte a papságban. Hunyadi Demeter 1569-ben megváltván állásától, a nagyenyedi iskolának többé nem volt unitárius tanítója és annál kevésbbé volt itt unitárius iskola. Különben is az iskola felekezeti jellege nem a tanító, hanem a gyülekezet után igazodott. Bizonyára Kolozsvárt 1567-ben Károlyi Péternek, vagy még inkább 1570-ben Félegyházi Tamásnak igazgatósága nem tette reformátussá az unitárius gyülekezet iskoláját és hasonlóképen nem lett unitáriussá a nagyenyedi iskola sem azért, mert a hitviták kezdetén egyik igazgatója az unitáris-mushoz csatlakozott.²

Székelyudvarhely már 1567-ben protestáns volt. János Zsigmondnak 1568 február 3-án, itt helyben (in arce

¹ Archiv N. F. XV. 434—66. I. Erdélyi Prot. Közlöny 1876. 20—22. l.

² Ker. Magvető XXV. 133. l. T. Tár 1889. 800. l. Magy. T. Tár. XVIII. 27. l. Bod. P. Polikarpus 42. l. Közérdek 1887. 30. szám. Gyulai János Ορηγος Ecclesiae Debrecinae. 1586. R. M. K. II. 194. szám.

nostra Zekeltamat) kiadott oltalomlevele Udvarhelyszéknek «összes hű s tisztelendő egyházi szolgálót», valamint ezek mindennemű javait Thelegdi Mihály főkapitány védelme alá helyezi. Egy 1630. évi tanuvallatás szerint Gellért Máté 70 éves öreg azt vallja, hogy «tudja, mikor Luther Márton ide bėjöve, kihordták a templom ékeségit s egy Kovács Jakab nevű ember gyujtá meg». A templomi ékeségek felgyujtása azt mutatja, hogy vagy reformátusok, vagy unitáriusok voltak az újítók. Drága Gáspár 65 éves tanunak vallomása azonban kétségen kívül helyezi, hogy reformátusokat kell bennök látnunk, mivel azt mondja, hogy Mindszenti Benedek főkapitány idejéig «régen kálvinista papok és diákok laktak itt s azok tanítottak engemet is; azután Mindszenti idejében lőnek pápisták» stb. Tehát Székely-Udvarhelyt 1571-76. között már református iskola is működött.¹

Az előbb említett többi helyekre vonatkozó s 10-30 évvel későbbi emlékeket mellőzve, még egy néhány helyről teszünk említést, a felekezeti területek bővebb megvilágítása érdekében. *Gyulafehérvárt* János Zsigmond halála után, Báthory István fejedelemségében, az unitárius gyülekezet megszűnik s helyére református lép Ilosvay Benedek plébánássága alatt, kiről 1575—80-ban mint Báthory István és Kristóf udvari papjáról van említés.² *Fogaras* mint az unitárius Békés Gábor birtoka, 1573-ig valószínűleg unitárius lelkészszel bír, de azután evan-

¹ Veszely i. m. I. 382. l. V. ö. Zayzon Ferencz A székely-udvarhelyi ev. ref. egyházközség tört. 1893.

² Archiv N. F. XV. 446—7. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek. III. 150. l.

gélikus és református papjai s tanítói (Klein Lőrincz, Laskói Cs. Péter) vannak.¹ *Vingárd, Maros-Décse. Ger-nyeszeg, Ditró, Magyar-Igen* községek pedig 1569 táján, mint reformátusok ismeretesek.²

Ennyi az és nem több, a mit egykoru és okmányos emlékek után a János Zsigmond korabeli felekezeti állapotokról mondhatunk. Sem a református, sem az unitárius, sem a köztörténeti források nem adnak több adatot kezünkre, a melyek nyomán akár megközelítő gyülekezet, vagy lelkésszámról, akár pedig ezek neveiről is bővebben szólhatnánk. De ezekből is nyilvánvaló, hogy nem hajlott «majd mind az ország» a Blandrata új haeresisére és hogy messze áll a valóságtól, mintha «a megalakuló unitárius egyház itt Erdélyben elnyelte volna a kálvinizmust, mielőtt ez a kevéssel azelőtt még lutheránus magyarok közt gyökeret is verhetett volna».³ A hol a református vallásnak annyi góczpontjai voltak, a hol az unitáriusmus rohama oly sok erős falon megtörtött: ott a kálvinizmus elnyeletéséről beszélni olyan naivság, a melyet a mult romjain kesergő Máriusoknál érteni lehet, de igazolni nem.

A magyar egyház 1576-ban két felekezeti egyházra szakadván, bizonyára mind a két rész minél nagyobb tömeget óhajtott abból magához csatolni. Az országgyűlés is beleszólt az osztzkodásba, még pedig a refor-

¹ Programra d. ev. Obergymnasiuns A. B. in Bistritz. 1896. 17. l. Laskói Cs. Péter. *Speculum exilii* Brassó 1581. R. M. K. II. 163. szám.

² Lampe-Ember i. m. 248—9. l. Névkönyv. 1864. 30—2. l.

³ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története. Kolozsvár, 1876. 14. l. Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 49. l.

mátusok javára. «Thorday Andrásnak mindenütt auctoritása legyen ez országban járni, sőt a másféle valláson való papokat is, a ki lehetséges, az ő sententiájára vonni; a más félnek pedig Dávid Ferencznek, — a más confessióján való egyházi személyeken semmi iurisdictionja ne legyen» — ezt rendeli az 1-577 októberi tordai országgyűlés (I. kötet 260. lap). Így nem lehet abban az országban beszélni, a melynek vezető magyar és székely eleme túlnyomó nagyrészen unitárius és a hol a kálvinizmus «elnyeletett». E hang, e rendelkezés mutatja, hogy a református egyház Erdélyben elég erős, hatalmas ahhoz, hogy törvényt diktálhasson, a mihez okvetlenül szükséges, hogy a társadalomban is megfelelő gyökere legyen.

Ezen tordai törvényczikk után alig egy évre megkezdődik Dávid Ferencz tragédiája és másfél év mulva le is játszódik a dévai börtön falai között. Épen ebből az időből van két adatunk, a melyek alapján a református és unitárius egyház számarányát, egymásközötti viszonyosságát, megközelítőleg kimutathatjuk. Az első adat Blandratától való, ki 1578 augusztus 3-án a márcziusban tartott tordai unitárius zsinatról értesíti Paläolog Jakabot. «A mult márcziusban — úgymond — generális zsinat tartatott Tordán, a hol mindenek legnagyobb csodálkozására, a mi hitvallásunkhoz tartozók közül 322 lelkész volt jelen». A második szintén unitárius forrásból fakad és abban a levélben található, melyet némely erdélyi dávidisták 1580 első felében, a rokonszellemű lengyel unitáriusokhoz (Glirius s Paläolog?) küldöttek, melyben Dávid Ferencz tragédiáját s az azután következő eseményeket elvtársaiknak megírják. Ezen adat szerint az 1580. évi január 6-án tartott kolozsvári zsinaton, midőn

az egyház bomlásának megakadályozására hivatott «Consensus» és a lengyel egyházak ítéletének aláírásáról volt szó, mintegy 250 lelkész volt jelen és «a 250 közül alig találkozott 16 vagy 18, a kik alá nem irtak volna».*

A két adat között levő eltérés, mely abban áll, hogy 1578-ban mintegy 72-vel többen vettek részt a tordai zsinaton, mint 1580-ban a kolozsvárin, nem a szám miatt érdemel különösebb figyelmet, hanem a két zsinat különböző körülményeinél fogva, a melyek a számokra is visszahatnak. A hetyke olasznak nagyon is gyanus pontosságú számadata gondolkozóba ejt, már az oda szúrt megjegyzés miatt is, t. i., hogy a zsinaton megjelent unitárius lelkészek nagy száma *mindenkit csodálkozással töltött el*. Ha eltekintünk Blandratának léptenyomon tapasztalható nagyzolásaitól, még mindig marad elég ok arra, hogy gyanuval fogadjuk az ő adatát. Hiszen 1578 márcziusban egy egyszerű zsinatról volt szó, a minő ekkor minden évben kétszer tartatott. És vele szemben ott áll az 1580. évi januáriusi közszinat, mikor az egyház léte és minden egyes lelkésznek állása, javai, személyes szabadsága forog kockán; mikor megelőzőleg egy zsinat és több főconsistoriumi tanácsülés jelezte, hogy itt nagy fontosságú dolgokról lesz szó: és ekkor csak 250-en vesznek részt. A két adat körülményeinek egybevetése azonnal elárulja, hogy az utóbbi az igaz, a helyes és nem az előbbi, melyet az író személye és stílusa is gyanut kelt. Bizonyára akkor jelentek meg inkább az összes lelkészek, mikor a megjelenéstől és aláírástól egész existenciájuk függött, a mikor a megjelenés nem

* Defensio Francisci Davidis. (Kolozsvár, 1582.) 229., 278. l.

is volt önkényes dolog, hanem szükség és kényszerűség.*

Csakis ezen adatok kellő mérlegelése mellett tudjuk megérteni az e korbeli törvényhozás hangját, valamint az unitárius egyház későbbi életét is. Mert hogy az unitárius egyház üldözés, «csizmás missio» és gályarabság nélkül 450—500, vagy még több gyülekezettről a mai létszámra olvadjon össze: az physikai és morális képtelenség. Nem volt az sohasem olyan nagy, mint a minőnek a felekezeti elfogultság, a vallási vonzó erő rovására, feltüntetni szokta. Midőn a magyar egyházból kiváلتott, 250—270 gyülekezetből állhatott legfelebb és vele szemben egy körülbelől hasonló kiterjedésű és erejű református egyházat találunk, a mely azonban sokkal életképebb és reálisabb alapokon nyugoszik.

A protestáns magyar egyház tehát 1576-ig mintegy 470—520 gyülekezetből állott és a szétváláskor ennek fele a református, másik fele pedig az unitárius hitvalláshoz csatlakozott. Ezek szerint a református egyház, midőn az egységes magyar egyháznak az ő confessiója adta meg a szinezetet, — tehát az unitarismns fellépése előtt, — körülbelől kétszer olyan erős volt, mint midőn a nemzeti egyház szétválásakor, az unitáriusok abból eltávozván, magára maradt.

Most arról kell szólanunk, hogy minő lehetett a református egyház területi beosztása. Itt mindenek előtt arra a közösségre kell utalnunk, mely 1576-ig az egyházi in-

* Az 1580 jan. 6-iki kolozsvári unitárius zsinaton írták alá a lengyel unitáriusok véleményét s a kik az aláírást megtagadták, az 1580 jun. 2-iki tordai zsinaton excommunicáltattak és «dicti Antichristi» scil. sunt. Bogáthi Fazekas Miklós jegyzete egy Calendar. Eberianumban.

tézmények terén a felekezeti eltérések dacára is fennállott a magyar nemzeti egyházban. Tehát a szétválásig az egyházmegyék területi beosztása a régi, mint volt 1557-ben és részben már a XIV-ik században is. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a rendelkezésünkre álló legrégebb egyházi forrás, az unitáriusok generális protocolluma, mely a XVI. század utolsó másfél évtizedéről foglal magában feljegyzéseket. A reformátusoknak a XVI. századból nem maradt fenn egyetlen egy generális vagy partiális protocolluma sem. A generális levéltár mindenesztül Nagy-Enyeden pusztult el 1849 elején. Az egyházmegyei levéltárak régi okmányai pedig az esperesekkel együtt községről-községre költözve elkallódtak, elpusztultak és csak egyes töredékekben maradtak fenn, a későbbi jegyzőkönyvek számára vett másolatokban. Így aztán a református egyház területi beosztásának megvilágítására részben a XVI. századbeli unitárius emlékeket, részben pedig a XVII. század legegységéről szóló ref. egyházi feljegyzéseket kell felhasználnunk, kiegészítvén ezeket a más helyeken található adatokból is.

Uzoni-Fosztó egyháztörténete a XVI. századból 14 unitárius egyházmegyét ismer Erdélyben és a partiumban, melyek közül 12 a tulajdonképeni Erdélyre esik. Ezek a háromszéki, udvarhelyi, székelykeresztari, marosi, kalotaszegi, kolozs-dobokai, belső-szolnoki, torda-aranyosi, hunyadi, alsó-fehéri, kisküküllői, felső-fehéri. A partiumban feküdt a kővár-középszolnoki és a kraszna-szatmári egyházmegye, vagy kör.* Az elnevezések és beosztások már első tekintetre is elárulják, hogy a reformatio századá-

* Uzoni-Fosztó után (Hist. Eccl. II. 170—286. 1.) Székely Sándor Unitaria vallástörténete Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 68. l.

ban hiába keresnők azok némelyikét ebben a formában. A magyar egyházi élet, egyházi beosztás, egyházi jogviszonyok stb. sokkal conservatívabb természetűek, sem hogy azok a régítől való ilyen nagy eltérést megtűrtek volna. Kereszturfiúszéki, vagy felső-fehéri kör elnevezés és beosztás a XVI. században fel nem található, valamint nem a kővár-középszolnoki, kraszna szatmári sem. A generális protocollumban sincs semmi nyomuk. Későbbi eredetűek, részint csak egyes írók képzeletében születtek meg. A sok egyházmegyére azért volt szükség, mert nagyon sok unitárius gyülekezetet szedtek össze a XVIII. századbeli írók. A honnan egy házassági per előkerült, ott már okvetlen unitárius egyházközségnek kellett lenni. Ha valamely unitárius egyén neve egy községtől vétetett: abban a községben szintén unitárius gyülekezet van. A hova unitárius diákok temetni mentek: ott már unitárius eklézsia volt valaha stb. Ilyen felvételek mellett hozzák ki, hogy még Enyedi György püspöksége idejében, 1598 táján is 425(!) unitárius egyházközség van a partiumban és Erdélyben.*

A mit az unitáriusok generális protocolluma beszél, az a következő: Van belső-szolnoki, tordai, kolozsi, marosi, küüllői, fehérmegyei (albensis) s kalotai esperes, kiknek nevei is említettnek 1594—1599-ből. Az 1592 (junius 3.) tordai zsinat azt határozza, hogy «az udvarhelyi dioecesisből *valamely ministerek mi hozzánk hallgatnak*, azok mindenkor a synathban mindnyájan jelen legyenek»; továbbá, «ha a sepsii dioecesisből hárman vagy négyen lesznek a senior mellett, megelégszik vele a synath». Több egyházmegyéről, több esperesről a leg-

* Uzoni-Fosztó i. m. I. 104. I. Székely Sándor i. m. 69. I.

hitelesebb forrás, a generális protocollum, mit sem tud. Az itt felsorolt 9 egyházmegye egytől-egyig az ősi elnevezést viseli és területi kiterjedése is valószínűleg a régi; csakis a gyülekezetek száma változott a terület határain belül.

Református részről már nincs olyan forrás, mely gyűlésen, zsinaton megjelent esperesek névsorát s ezek kormányterületeit is megjelölje. De azért itt is lehet boldogulni a gyér adatok daczára is és ki lehet keresni az egyes egyházmegyéket.

Mindenek előtt azok a főesperességek veendőik szemügyre, a melyek nem lettek unitárius egyházmegyékké. Ezek között az első a *hunyadi*, melynek Sándor András, a püspök, volt az esperese. Ugyanis egészen a XVIII. század végéig tartja magát az a szokás, hogy a püspök egyszersmind esperes is abban az egyházmegyében, hol lakóhelye s gyülekezete fekszik. Az unitáriusok 1592. évi tordai zsinatának ama határozata, mely szerint «rendelt a synath az uraim közül négy atyafiakot, kik Déva felé alámenjenek és az ecclesiákat, patronusokat az igaz religióban tanításokkal megconfirmálják», egyenesen arra mutat, hogy itten egyházi felsőbb szervezetük, egyházmegyéjük s esperesük nincs. Pedig a XVI. század végén és a XVII. elején Hunyadban több magyar község volt, mint ma. A református egyházmegye ekkortájt mintegy 37 anyagyülekezetet számolt ezen a vidéken.*

A *dobokai* főesperesség sem említettik külön az unitárius egyházmegyék között, azonban református források sem tudnak róla semmit a XVI. században. Az egyházmegye

* Névkönyv 1863. 5. l. Az egyházközségeket 1634-ben Várad i Ötvös Gáspár, rákosdi pap írta ki «egy régi könyvből».

főhelye Szék volt, melynek ref. lelkésze 1574-ben Papp Gergely. A XVII. század huszas éveiből maradt fenn az egyházmegye első, és pedig a régiből megújított protocolluma, melyből tudjuk, hogy a Belső-Szolnok és Doboka vármegyék területén fekvő és hol dési, hol széki dioecesis néven nevezett egyházmegye mintegy 71 gyülekezetet foglalt magában és épen ezért 1624-ben kétfelé osztatott. A nagy gyülekezetszám azt mutatja, hogy már a XVI. században is kellett léteznie, de akkori állapotáról nincs semmi emlék.¹

A harmadik nem említett főesperesség az ózdi, mely ezen a néven a reformatio kora után többé elő sem fordul. A főesperességből kiszakított *sajói* és *tekei* káptalanok a református egyházhoz tartoztak, habár a tekei káptalanban egyetlen egy református gyülekezet sem volt és a sajóinak 18 egyházközsége közül 9 állandóan evangélikus is maradt. Midőn 1598-ban a tekei lelkész a kalvinizmushoz hajolt, Báthory Zsigmond fejedelem, a dékán panaszára vizsgálatot tartott ellene és az azon helyről való elmozdításra ítélte. Az ózdi főesperesség többi része a marosi egyházmegyéhez csatoltatván, ottan maradt 1641-ig.²

¹ A Belsőszolnok és Doboka vármegyék területén fekvő ezen egyházmegyének első ismert esperese 1606-ból Károlyi György dési lelkész. Őt követte Kolozsvári Veres Bálint ugyanoda való lelkész és Diószegi Péter széki lelkész, kinek idejében az egyházmegye ketté szakítottatott. Páriz Pápai Ferencz Rudus Redivivum. Cibinii 1684. E. I. l. Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés, 1900. III. 128. l. A széki e. m. protocollum ab Anno 1622.

² Benkő József: Transsilvania Vindobonae 1788. II. 193. Orsz. ltr. kincstári oszt. Gyulafehérvári káptalan. Lymbus, 1598. jun. 17. L. alább a görgényi e. megyét is.

A többi egyházmegyét már az unitáriusokkal közös területen kell keresnünk. Ezek között, a mai sorrendet követve, először a *gyulafehérvári* (albensis) egyházmegyét találjuk, melynek első dékánját, vagyis esperesét Ilosvay Benedek, gyulafehérvári plébános személyében leljük fel 1575 s 1584 körül. Az egyházmegye területe valószínűleg egyező a maival. Egyházközségei közül a XVI. századból csupán Gyulafehérvárnak, Alvincznak, Borbereknek, Magyar-Igennek, Diódnak, Vingárdnak és a ma már diasporává lett Girbónak létezéséről vannak biztos adatok.¹

A *kolozsi* és *kalotai* egyházmegyék a református emlékekben kezdettől fogva mint egy egyházmegye: a kolozskalotai szerepelnek. Míg a gyalui vár és uradalma a Báthory-család kezébe nem került, ez a hely volt egyházmegyénk középpontja. Itt lakott Torosai Máté püspök és esperes, majd utána Tasnádi Veres Mihály, kit 1600-ban Bánffy-Hunyadon találunk. Az egyházmegye kiterjedéséről 1606-ból való a legrégebb összeírás, mely szerint az ekkor 34 anyaegyházközségből állt.²

A tordai főesperességnek neve sem jutott át a református egyházba. Az esperesség központja unitáriussá válván, a református gyülekezetek, melyek csak kevés számmal voltak, az alsó-fehérvármegyei gyülekezetek nagyobb részével Nagy-Enyed körül csoportosultak és így keletkezett a *nagyenyedi* egyházmegye, melynek első ismert esperese 578-ból Koppányi Orbán nagyenyedi lelkész, majd utána Toronyai Máté, ki Gyaluból költö-

¹ Névkönyv 1864. 28-32. l.

² Bod. Polikarpus 41. I. Erd. orsz. gyül. emlékek III. 248. l. Tört. Tár. 1883. 101. l. Névtár 1871. 5. l.

zött Nagy-Enyedre. Az egyházmegye gyülekezeteire vonatkozó összes emlékek 1848/49-ben elpusztultak és így csak hozzávetőlegesen lehet az anyaggyülekezetek számáról is beszélni, mely 30—40 közt lehetett.¹

A belső-szolnoki főesperesség olyannyira unitáriussá lett középpontjával, Déssel együtt, hogy a református egyháznak csak 1624 után alakult itt külön egyházmegyék, mely a székből kiszakítva, mint dési egyházmegye szerepel. Az egykori főesperesség területén fekvő Csáky-, Bánfy-, Kendy-családok birtokain voltak ref. gyülekezetek is, de ezek a Doboka vármegyében kialakult széki egyházmegyéhez tartoztak. Az unitáriusok belső-szolnoki dioecesiséje nézve azonban szintén meg kell jegyeznünk, hogy az aligha volt nagy, mivel 1593-ban egyházmegyei jegyzője nem is telt ki a papi statusból, hanem a mindenkori szokás ellenére, egy tanítót, Dési Mihály némai rektort, alkalmazták e tisztre. Az ú. n. alpapi széket is az esperesen és jegyzőn kívül 5 assessor alkotta, a mi csak a legkisebb egyházmegyéknél fordul elő.²

A vármegyei területen még a *küüllői* főesperesség létezett a reformatio első időszakában és unitárius részről szerepel is a különválás után; de hogy a református egyháznak már kezdetben megvolt-e, vagy később alakult-e ez az egyházmegyéje: arra nézve semminemű adatok nincsenek. Az egyházmegye első ismert esperese Babarczi Tamás 1606-ból. Egyházközségeink közül a balavásári, a királyfalvi, a kóród-szent-mártoni, kuty-

¹ Lásd a 20. lapon a 2. jegyzetet. Névkönyv 1867., 1868., 1869. évfolyam.

² Lásd a 29. lapon az 1. jegyzetet. Kanyaró i. m. 48. l.

falvi, küküllővári, radnóti, alakulásukat a XVI. századra viszik fel.⁴

A legnagyobb és legszilárdabb egyházmegye a marosi, mely a telegdi főesperességnek egyenes leszármazója. Espereseinek, kik egyszersmind hosszú időn át marosvásárhelyi lelkészek is voltak, névsora Götsi Mátétól fogva teljes. A legrégebb egyházlátogatás emléke 1579-ből maradt fenn. A mai marosi és görgényi egyházmegyék gyülekezetei, 4—5 kivételével, mint anya- vagy leánygyülekezetek, már ebben az időben megvannak és együtt alkotják a marosi egyházmegyét.

Az ózdi főesperesség magyar községeivel megbővült egyházmegye már a XVI. század végén 50—60 anyagyülekezettel birt. Az erdélyi reformátusságnak ezen szülőföldén az unitarizmus nem tudott nagyobb hódításokat tenni. Uzoni s Fosztó 18 egyházközséget neveznek meg névszerint, melyet az unitáriusok itt elvesztettek volna, de ezek nagyobb része ma sem református és így a református egyházmegyét nem is növelte.²

Egyházunknak megyéje volt még Udvarhelyszékben is, az *udvarhelyi* hol a Nagy-Küküllő mentén és Székelyudvarhelytől a Kebele-patak völgyéig mintegy 30 anyagyülekezet állott a református esperes felügyelete alatt. Az egyházmegye legrégebb jegyzőkönyve 1644-ben kezdődik ugyan, de espereseinek névsorát ma már tovább fel tudjuk vinni a XVI. század felé, mint ezelőtt 200 évvel. Az udvarhelyszéki mai róm. kath. gyülekezetek közül a

¹ Veszely i. m. I. 340. l. Névkönyv 1895. Küküllői e. m. gyülekezeteknél a jegyzetek. Prot. Közlöny 1882. 388., l.

² A marosi e. m. levéltára s protocollumai. V. ö. Uzoni-Fosztó i. m. II, 284. l.

legrégebbiek: Oroszhegy, Kadicsfalva, Szent-Tamás, Szent-Lélek, Szombatfalva, Zetelaka s filiái stb., a XVII. század legelején reformátusok voltak s Baczoni András esperes igazgatása alatt állottak s 1610—20 között szakadtak el és lettek róm. katolikusokká. Az idők folyamán még több gyülekezetet is veszített egyházunk ezen a területen. Anyagyülekezeteink voltak Fejéregyházán, Derzsen, Dobófalván, Sándorfalván, Sárpatakon, Homoród-Szent-Pálon, hol ma csak unitárius, vagy róm. kath. egyházközségek vannak. Az így szenvedett veszteségeket az unitáriusoktól avertált, vagy a szombatosságból átkényszerített, nemkülönben az anyásított gyülekezetek pótolták. Megjegyzendő, hogy Udvarhelyszéken a reformatio kezdetén alig volt több 50 anyagyülekezetnél, holott ma a református, unitárius és róm. kath. anyagyülekezetek száma közel 130, melyek 110 községben fekszenek. Az ősi anyagyházak legnagyobb részben a reformátusok, azután az unitáriusok és legkisebb számmal a róm. katolikusok kezében vannak. Az unitáriusoknak mintegy 40 anyásított leányegyházuk van e területen, míg a reformátusoknak csak 20, a róm. katolikusoknak pedig körülbelől 14—16.*

Református egyházmegye volt a régi kézdi főesperesség helyén is, mely már a XVI. században inkább a nagyobb terület, — sepsi-szék — után, *szepsi* főesperességnek neveztetik, a mely elnevezés a XIV. században is előfordul. Az egyházmegye, melynek területén több unitárius gyülekezet is volt, az egész Háromszék területe-

* Az udvarhelyi e. m. levéltára s 1644. éven kezdődő protocoluma. Bod. P. Hist. Eccl. I. 299. l. Veszely i. m. I. 316—7., 340. l. Lásd az illető felekezetek Névkönyveit s v. ö. a pápai tizedlajstrommal.

tére kiterjedt és a XVI. században egy esperes felügyelete alatt állott. Az egyházmegye református és unitárius gyülekezetei testvéries jó viszonyt tartottak fenn egymással, úgy hogy bármely egyházközségbe lehetett trinitárius vagy unitárius papot s mestert hívni, ha megtetszett az illető. 1569—70-ben László esperes, ki magát «Archidiakonus sedis sepsi»-nek nevezi, Sepsi-Szent-Györgyön lakott. Ő készítette az egyházmegye első pontos regestrumát, azaz az egyházközségek javainak hiteles feljegyzését képező egyházlátogatási jegyzőkönyvet, mely a később különvált sepsi református egyházmegye levéltárában őriztetett 1640 körül is. Az egyházmegye XVI. századbeli állapotáról igen keveset tudunk. Az 1592. évi tordai unitárius zsinatnak fentidézett határozatából világos, hogy az unitáriusok is számot tartottak erre az egyházmegyére. De Enyedi György unitárius püspök 1595-ben csak hallomás után mondja, hogy az ország eme félreeső zugában 60-nál több gyülekezet volna, mely az Istenről az unitáriusok értelmén van. Református részről az első okmányos emlék Torjai Székely Péter esperesnek 1602. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve. Ezen jegyzőkönyvből kitűnik, hogy Torjai Székely Péter református esperes volt ugyan, de az unitárius egyházak is felügyelete alatt állottak. Az unitárius zsinatnak 1592. évi kivánsága és vele szemben az 1602. évi tényleges állapot csakis Enyedi György említett beszéde mellett egyeztethető össze, t. i. hogy itten voltak unitárius gyülekezetek, de azokról Torda és Kolozsvár vidékén sokkal többet gondoltak, mint a mennyit a tényeknek megfelelően gondolhattak volna. A László esperes és Torjai Péter regestrumában mintegy 65 gyülekezet vagyoni összeírása foglaltatott. Hogy e 65 gyüle-

kezet közül 1619 előtt mennyi volt unitárius, azt ma még lehetlenség megmondani. A XVII. század derekán már csak 8 volt.¹

A fentebbiek szerint a református egyháznak a XVI. század végén a következő egyházmegyei voltak: 1. a hunyadi, 2. a gyulaféhevári, 3. a nagyenyedi, 4. a kolozs kalotai, 5. a belső-szolnoki s dobokai, 6. a marosi, 7. a küküllői, 8. az udvarhelyi, 9. a sepsii, 10. a saji és 11. a tekei. A két utóbbinak 24 gyülekezete közül azonban 15 evangélikus és csak 9 volt református. Sőt a tekei káptalanban református gyülekezet egyáltalában egy sem volt.²

Az egyházmegyék száma a XVII. század első negyedében hárommal szaporodott. A szaporodás a már meglévő egyházmegyék szétosztása által jött létre. Így keletkezett a dési, a kézdi és az orbai egyházmegye. A két utóbbi keletkezését 1606—1614 közzé kell tennünk, míg a dési az 1624. évi enyedi zsinat végzéséből alakított. A sepsi egyházmegye, vagyis a régi kézdi főesperesség még 1606-ban is kiterjed az egész Háromszékre. Torjai Székely Péter 1603-ban végig látogatta a sepsi, kézdi, orbai

¹ László esperes regestrumból töredék a sepsii e. m. levéltárában. Torjai Sz. Péter egyházlátogatási jegyzőkönyve az erdővidéki e. m. levéltárában. Enyedi nyilatkozatát I. Ker. Magvető 1898. 28. l.

² Zoványi Jenő a Theol. Ismeretek Tára. Mező-Túr, 1894. I. 355. lapon a két káptalanon kívül fizre teszi az egyházmegyék számát, oda sorolván a kézdit és orbait is. A reformáció kezdőkorszakában 1556-ban találtam én is kezdi «vicearchidiaconust». Székely oklevéltár III. 314. l. Azonban, mint a szövegben alább említtem, 1603-ban Torjai Székely Péter mind a három székben visitált az erdővidéki protocollum szerint s így az egész területnek esperese volt s a terület egy egyházmegye.

s miklósváríuszei egyházközségeket. Az 1606 jan. 6-án tartott székelyudvarhelyi zsinaton is egyedül képviseli az egész fenti területet. De már 1614-ben, midőn az ú. n. háromszéki communitas privilegiuma kél, két esperes-társával: a kézdi és orbaival együtt kéri annak kiadását. E három egyházmegye papságának zsinati képviseléről az 1620. évi enyedi zsinat azt rendeli, hogy «a nyári synodusra a sepsi senior tizenhatod-magával, a kézdi ötöd-magával, az orbai negyed-magával compareáljon; télben pedig bizonyos delegátusokkal». A jelzett számok, melyek a gyülekezetek egyharmadának felelnek meg, egyszersmind az egyházmegyék nagyságát is mutatják és így a megosztás okául is a régi sepsi egyházmegye nagyságát tüntetik fel. Hasonló okból váltott ki a belső-szolnoki s dobokai egyházmegyéből a dési 1624-ben, miután a Diószegi Péter esperessége alatt álló és két vármegyére kiterjedő tractusban 71 anyagyülekezet volt a szétosztás előtt*.

Az egyházmegyék száma így — a sajói és tekei káptalanok beszámításával — 14-re emelkedett. És csakugyan az 1634. évi februáriusi zsinaton, hol a Duraeus-féle Unio-tervre adandó választ megállapították (II. kötet 123—6. lap), a válasziratot a püspökön kívül 11 esperes írta alá.

A sajói és tekei káptalanok nem voltak a zsinaton képviselve. Az aláírók hivatalának megjelölése tájékoztat bennünket az egyház területi felosztásáról is. Aláírtak pedig a professorokon, a fogarasi, küllővári és alvinczi lelkészekon, mint nem espereseken kívül a következők: Geleji Katona István, az Erdélyben levő magyar,

* Bod. Hist. Eccl. II. 233. I. Révész : Figyelmező, 1872. 7—9. I.

szász és oláh orthodox egyházak püspöke s a gyulafehérvári egyház első lelkésze, Tiszabecsi Tamás, kolozsvári első lelkész s kolozskalotai esperes, Csulai György, enyedi első lelkész, a Fehér vármegyében Enyed környékén levő egyházak esperese, Petri Ferencz, dési első lelkész s belső szolnoki (dési) esperes, Diószegi Péter, széki lelkész s dobokai esperes, Tiszabecsi István, marosvásárhelyi első lelkész s marosi esperes, Patakfalvi Mózes, sövényfalvi lelkész s küküllői esperes, Gyarmathi István, székelyudvarhelyi lelkész s udvarhelyi esperes, Sikó István, ilyefalvi lelkész s sepsi esperes, Dálnoki Vazul, dálnoki lelkész s kézdi esperes, Vásárhelyi István papólczi lelkész s orbai dékán, Uzoni Balázs, dévai lelkész s hunyadi esperes.*

A későbbi időben, 1640—60 között, még két egyházmegye keletkezett, hasonlóképen kiválás útján t. i. a *görgényi*, mely a marosi egyházmegyéből 1641-ben szakított ki, ezen utóbbi egyházmegye gyülekezeteinek nagy száma miatt és az *erdővidéki*, mely a sepsi egyházmegyétől 1654-ben váltott el azon okból, hogy a sepsi egyházmegyét két részre osztó hermány-baróti hegység az egyházmegye ezen két, természeti akadályok által elválasztott részének egy központból való igazgatását igen terhessé tette. Mindkét egyházmegye kiválásának az alapjai már régen meg voltak vetve. A kormányzati nehézségek megoldása végett 1641, illetőleg 1654 előtt mindkét területen alesperesek ú. n. proseniorok alkalmaztattak, a kiknek állása a jelzett években állandósulván, önállóvá válván, a megyei terület is különvált s a

* Szabó-Hellebrant R. M. K. 111. 1924. szám. Czelder Figyelő 1887. 167. s köv. l.

többi egyházmegyékkel egyenlő jogú autonóm hatósággá alakítottatott.¹

A XVII. és XVIII. század folyamán aztán semmiféle változás nem állott be az egyházmegyék területében és számában. Átmenetileg az 1660—72. évek táján tapasztaljuk csak, hogy a háború és török hódoltság által nagyon megrongált dési és széki egyházmegyék Tiszabecsi Gáspár esperességében egyesítve voltak. De azután ez a két egyházmegye ismét hamarosan szétvált egymástól.² A sajói és tekei kaptalanok igazában csak mintegy függetlenségüket képezték a ref. egyháznak és habár a generális zsinat, — mint p. o. 1624-ben — reájuk nézve is hozott végzéseket, azért azok mégsem voltak, mint egyházmegyék, szervezen beillesztve az egyház testébe.

A református egyház egyházmegyéinek szaporodása egyuttal az egyházközségek számának a szaporodását is jelenti. A XVI. században a hitvallási megoszlás hatott a legerősebben a gyülekezetek szaporodására, mivel az anyaegyházközséggel a confessióban egyet nem értő leányegyházközségek azoktól elszakadva, önállósultak és külön papot fogadtak maguknak. A XVII. század folyamán a leánygyülekezetek anyásítása már nagyobb mérvet ölt és többé nem annyira a hitvallási kérdéssel, hanem inkább azzal a ténynyel áll összefüggésben, hogy a század első felében tapasztalható általános jólét a gyü-

¹ Benkő József i. m. II. 189. l. Filius Posthumus Mss. az erdővidéki e. m. levéltárában. Névkönyv 1890. évfolyam.

² A széki e. m. 1622. éven kezdő protocolluma szerint a két egyházmegye területén vegyesen ég mindkettő lelkészeinek jelenlétében tartattak a zsinatok 1660-tól 1670-ig. A deési e. m. espereseinek a névsora is megszakad Csengeri Istvánnal s 1671-ben van újból esperese : Sóthi János. Névkönyv 1882.

lekezetek erejét s önállóság utáni vágyát növelte.* Ez a jelenség a század második felében, és még inkább a XVIII. században oly nagy mérvet ölt, hogy szinte kóros jelenség színét viseli magán. Úgy tűnik fel a dolog, mintha a jobb módú leányegyházak anyásítása a kevésbé jobbmóduak önértetét is felkeltette volna, mert hiszen a leány egyházak derűre-borúra kívánják, hogy számukra külön pap hívása és így az anyásítás engedélyeztessék. Azonban, ha jól szemügyre vesszük azoknak a vidékeknek faji és hitfelekezeti viszonyait, a melyeken az anyásítások a legnagyobb mértékben tapasztalhatók, t. i. egy felől a dési és kolozskalotai, másfelől pedig a marosi és udvarhelyi egyházmegyéket: azt fogjuk látni, hogy az anyásítások a magyar faj és a református felekezet érdekeinek megvédelmezésére szolgáló intézkedések. Az előbb említett két vidéken 1660 után, a mikor t. i. a török-hódoltság Várad elfoglalásával a Szamos folyóig kiterjesztetik, a magyarság pusztulása és az oláhság terfoglalása rohamos léptekben halad előre. Az utóbbi két egyházmegyében pedig a hitfelekezeti megoszlás és minden felekezet terjeszkedő irányzata szolgált az önvédelem indokául. A más felekezetek részéről fenyegetett hitvallási álláspontnak, nemkülönben a hitvallással együtt megtámadott faji jellegnek legerősebb támaszát ebben az időben kétségtelenül a templomi szószék és a közvetlen lelki gondozás képezte. Minden templom, minden

* Hogy a hitvallás-változtatás miatt történő anyásodás is tart, azt eléggé mutatja Betlifalva, H.-Bodon, Csekefalva egyházközségek keletkezése, melyek 1608., 1640-ben szakadtak el az unitárius mátertől. Ker. Magvető 1884. 163—4. l. H. Bodoni egyh. jegyzőkönyve. Az anyásításra nézve l. Bod. Polikarpus 68. l. Zabola, Eted, Siklód példáját.

parochia, ha még oly kicsiny, ha még oly szerény is, egy-egy erősség, a melyeknek öntudatos, vagy öntudatlan szaporítása a református egyháznak és a magyar nemzetnek tett szolgálatot.¹

A XVII. század folyamán növelték a gyülekezetek számát a gyakori tömeges áttérések és az erőszakos térítések is. Az önkénytes áttérések többnyire csendesesen, zajtalanul, tehát feltűnés nélkül mentek végbe. Az ily áttérések csak akkor tűnnek szembe, a mikor a számban túlerőre emelkedett hívek a «maior pars» jogán a templomot és egyéb egyházi javakat követelik s e miatt perre kerül a dolog.² Erőszakos térítés csak I. Rákóczy György idejében, a szombatos községekben: Szent Erzsébeten, Nagy- és Kissolymoson, Bözödön és Bözöd-Ujfaluban juttatta egyházunkat gyülekezethez, illetőleg templomhoz.³

A különböző egyházmegyékből különböző időből ma-

¹ Az udvarhelyi egyházmegyében mintegy 15, a désiben 10 filia lesz ez időben máterré. A Bod. Péter (Hist. Eccl. I. 274—304. l. és Benkő (Transsilvania II. 181—94. l.) adatai között levő különbség 39 anyásítást mutat alig egy pár évtized alatt. A dési e. megyebeli anyásítások tulajdonképen a török hódoltság alatt elpusztult egyházakra esnek, abban az időben, midőn 1715—60 között a szórványok ismét erőhöz jutnak. Dési visit. prot. a jelzett évekről.

² Így érvényesült a «maior pars» joga Ujszékelyen, Héjasfalván, Muzsnán, Hidvégen, Káálban, Erdő-Szt.-Györgyön, Rugonfalván, Nagy-Teremiben, Széplakon. Ker. Magvető XII., XIV., XIX. évfolyam 1877., 1879., 1884.

³ Erőszakos térítésnek másutt nincs nyoma. Erőszakosságok ugyan mindenik részen fordulnak elő. Az egyes felekezetek egymást boszantják, zaklatják, a földesurak erőszakoskodnak is. De az állam tekintélye csakis ezen szombatos községek áttekin-tésénél lépett közbe. Ker. Magv. 1882. 107., 217. l.

radt fenn a gyülekezetek összeírása, de a nagyenyedi tractustól eltekintve, a XVII. századbeli egyházközségek jegyzékét már a század első feléből ismerjük. Ezen adatok szerint a hunyadi egyházmegyében 37 anya- és 19 leány- egyházközség, a gyulafehérváriban 17 anya- és 20 leány-, a kolozskalotaiban 34 anya- és 6 leány-, a dési-ben 36 anya- s 18 leány, a székiben 39 anya- és 39 leány-, a görgényiben 30 anya- és 12 leány-, a marosi-ban 53 anya- és 43 leány-, a küküllőiben 24 anya- és 12 leány-, az udvarhelyiben 32 anya- és 19 leány-, az erdő vidékiben 13 anya- és 4 leány-, a sepsiben 35 anya- és 2 leány-, a kézdiben 15 anya- az orbaiban 12 anyaegy-házközség volt. Ezen számokhoz hozzáadva a nagyenyedi egyházmegye valószínű gyülekezetszámát, 50-et, egy-házunk a XVII. század első felében 427 anyaegyházköz-ségből állott, mely szám a sajói és tekei káptalan gyüle-kezeteivel együtt a 450-et is meghaladta. Ez a szám, a folyton növekedő anyásítás mellett 1684 táján, Pápai Páriz Ferencz szerint «mintegy» (plus-minus) 500-ra, Bod Péter idejében 1760 körül 498-ra, Benkő József korában 1778-ban 537 anyaegyházra emelkedett.*

Az anyagyülekezetek száma mellett érdekes volna még tudnunk az egész egyház lélekszámát is. Azonban e tekintetben szintén a legnagyobb nehézségekkel kell megküzd-
denünk. Ugyanis a XVII. században készült lustrális jegyzőkönyvek és adóösszeírások épenséggel nem nép-számlálási szempontból készültek és a népesség kiszámí-tásához igen gyenge alapot szolgáltatnak. Hanem azért azokban mégis csak foglaltatnak adatok, a melyek a mai

* Páriz Pápai F. Rudus Redivum E., Bod. i. h. Benkő i. h. Az illető egyházmegyék protocollumai s egyéb okmányai.

statistikai eredményekkel egybevetve, nem nélkülözik a tanulságokat.

Erdély népesedésének, a lakosság szaporodásának és fogyásának törvényei az általános népesedési törvények kategóriái alá tartozván: a népességnek itt is folyton szaporodni kellett az idők folyamán. A szaporodás akadályai a XVI. és XVII. században az állandó háboruskodásban, a gyakori epidemiákban találhatók fel, melyekhez a XVII. század végén és a XVIII. században a rendkívül emelkedett közterhek s az ezekkel együtt járó elszegényedés és kivándorlás csatlakoztak. Ezek azonban csak lassították a szaporodást. Ellenben volt három olyan esemény, alig egy századnak lefolyása alatt, mely a népesség számát nagy erővel visszavetette s a gyarapodás helyett a régi létszám helyreállítására utalta. Ezek a Básta-korszak, a II. Rákóczy György idejébeli török- s tatár-vész, végül a 1719. évi nagy pestis, a melyek közül az első s az utolsó lakosságnak közei 50%-át pusztította el.

Ha a lustrális könyvek adatait, a conscriptiókat és p. o. a templom odaitélések alkalmával felvett connumeratiókat a mai adatokkal egybevetjük és azokat általánosítjuk: Erdély népességét a XVII. század közepén és végén 800,000 léleknél aligha becsülhetjük többre.* Az össz-

* A lélekszám hozzávetőleges megállapítására legalkalmasabban a székely székek lustrális könyvei, minthogy a székelyekre nézve az általános hadkötelezettség állott fenn és a mellett területük lakossága, addigi ismereteink szerint, mindig a legnagyobb népsűrűséget mutatja. Ezért főleg ezekre voltunk tekintettel. Összehasonlításképpen vettem az adózó porták számát, a hadbeszállásolási kimutatásokat a XVII. század végéről, valamint a templomok odaitélésénél megejtett connumeratiókat. Ide vonatkozó adatok kiadva találhatók a székely oklevéltárban s a Ker.

népességnek legfelebb egy harmadát lehet a magyar ajkú magyar és székely lakosságra számítani, a mely 270,000-nyi lélek a református, unitárius és róm. katolikus egyház között oszlott meg. A magyar ajkuaknak mintegy fele eshetett a református egyházra, a másik fele a más két confessióra: úgy hogy a református egyház megközelítő lélekszámát 130—135,000-re, az unitáriusét mintegy 80,000-re, a róm. katolikusét pedig 50—55,000-re tehetjük a XVII. század derekán. A század második felében, egészen az utolsó évtizedig, nincsenek olyan jelenségek, a melyek alapján ezen arány változását feltehetnénk. De már a leopoldi diplomától fogva a róm. katholicismus erősen kezd előnyomulni, a mi a református és főleg az unitárius egyház rovására történik. Az előbbi nagyobb számánál fogva és hatalmasabb védelmezői támogatásával még képes ugyan magát annyira oltalmazni, hogy a természetes szaporodás a hódítást egyensúlyozza és így a multhoz képest tényleges apadás nem áll be a lélekszámban: hanem már az utóbbi absolut számokban is veszít és mind jobban összezsugorodik.

A XVIII. században 1766-ban volt az első népszámlálás, mely bár fogyatékos ugyan, de mégis az eddigi hozzávetéseknél megbízhatóbb adatokat bocsát rendelkezésünkre. Az akkori összeírás szerint 955,884 lélek vétetett

Magvetőben (XVII. évf.). V. ö. «Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában». (Az orsz. statisztikai hivatal kiadványa.) Ezen műnek az adózási összeírások alapján kiszámított adatai szerint a népességi viszonyok 1720 körül épen olyanok, a minőknek én a XVII. század közepére nézve, más források alapján, találtam. Tekintettel a szövegben is említett néppusztító körülményekre, nagyon valószínű, hogy a népesség száma mindkét időben ugyanaz.

számba, de az összeírás maga is megállapítja, hogy némelyek így p. o. a brassói és szebeni róm. katolikusok, a barcasági oláhok, az egyházaikból távollevő unitáriusok, az articuláris helyeken lakó anabaptisták és a cigányok nincsenek a fenti összegbe beszámítva. A kihagyottakat is legalább 85,000 lélekre véve, az akkori népesség tehát körülbelül 970,000-re tehető, a mely szám ugyan nem arányos a XVII. századra általunk felvett 800,000 lélekkel; de ha az 1719. évi szörnyű pestist, a XVIII. század nyomott közgazdasági viszonyait és az anyaország felé irányuló kirándulást is számba vesszük: az aránytalanság el fog enyészni. Az 1766. évi népszámlálás szerint az erdélyi reformátusok száma 140,043, a róm. katolikusoké 93,139 és az unitáriusoké 28,647. Az utóbbi csekély szám azt mutatja, hogy az ellenreformatio az unitáriusokra vetette magát legnagyobb erővel és leginkább azok rovására szaporodtak a róm. katolikusok.¹ 1785—1787-ben Erdély lakossága 1.411,000.

A református egyház területi és kormányzati beosztásában a legközelebb beállott változás a *szebeni* egyházmegye alakítása volt, a mely azonban a népesség arányát érintetlenül hagyta. Ugyanis a szebeni egyházmegye 1808-ban, tisztán administratív szempontokból, kerekítettett ki a túl nagy terjedelmű és épen ezért nehezen igazgatható nagyenyedi, kükküllői és udvarhelyi egyházmegyékből. Az innen elvont s egy új egyházmegyévé tömörített 24 anya- és 10 leánygyülekezet, mintegy 5000 lélekszámot számlált.²

¹ Az 1766. népszámlálás eredménye több helyt van közölve. Így Benkónél is i. m. Későbbi adatokkal összevetve s földolgozva lásd Archiv A. f. III. 1—47. l.

² Salamon József: De statu Ecclesiae ev. ref. in Transsilvania commentatio. Claudiopoli, 1840. 111. l. Főconsistorialis levtr.

Egyházunk területére és lélekszámára nézve nagyobb fontosságú esemény volt a *szilágy-szolnoki* egyházmegyének bekebelezése, a mi 69 anya- s 20 leányegyházközséggel és mintegy 41000 lélekkel gyarapította az anyaszentegyházat.

A szilágy-szolnoki egyházmegye területe és községei a reformatio előtt a gyulafehérvári püspökséghez tartoztak. A reformatio után azonban azonnal a mai tiszántuli ref. egyházkerület alkotó része gyanánt tűnik elő az egyházmegye s mint ilyen szerepel az 1557. évi kolozsvári zsinaton is, mikor az egyházmegye esperese az alsó pannoniai egyházak superintendensével, Boldi Sebestyénnel jelenik meg. Az egyházmegye Kraszna- és Középszolnok vármegyékben feküdt, mely vármegyék az erdélyi független fejedelemség kialakulásából fogva mindig ennek alkatrészét, a tulajdonképeni partiumot alkották.

A partium közjogi helyzete az egész fejedelmi kor alatt nem befolyásolta a szilágy-szolnoki egyházmegyének a tiszántuli egyházkerülethez való tartozását, sőt volt idő, midőn annak a kerületnek mintegy igazgatási központja volt, kebelében lakván a kerület püspöke. A XVIII. században azonban megváltozott a viszony és az egyházmegye huzódni kezdett az erdélyi reform, anyaszentegyház felé. Ennek legfőbbképen az volt az oka, hogy a partium ezen része politikailag Erdélyhez levén csatolva, az egyházmegyét a politikai oltalom és általában a politikai ügyek Erdélyhez, ennek kormányzati köréhez csatolták. Erdélyi vallásügyi viszonyai még az elnyomatás korszakában is kedvezőbbek levén a Magyarországinál: ez is hatott a szilágy-szolnoki papságra, mely így Bethlen Gábertől nyert nemesi privilegiumát megőrizhette, miáltal a szomszédos bihari és érmelléki egyházmegyéké

elvesztette azt az üldözések napjaiban. Végül a tiszántúli egyházkerület kormányzatában a Carolina Resolutio után beállott változás sem tetszett az akkori püspököknek és egyszersmind szilágysági esperesnek, az agg Zoványi Györgynek és ez, valamint több személyes kellemetlenségek arra indították, hogy az erdélyi ref. anyaszentegyház fő consistoriumához közeledjék.

Zoványi György halála után, fia Zoványi József esperessége idejében, még jobban kiélesedett a szilágy-szolnoki egyházmegye és a tiszántúli egyházkerület között kezdődött viszály, a mikor az erdélyi főconsistorium, mely eddig gondnokokat nevezett ki az egyházmegye számára és oltalmazta ott az egyház érdekeit, belenyult a tiszántúli egyházkerület intézkedési jogába és 1769-ben a két egyházi főhatóság küldötteinek közös birósága teszi le az engedetlenkedő Zoványi Józsefet. Ettől az időtől fogva az erdélyi főconsistorium «in ecclatiastico politicis», a tiszántúli egyházkerület pedig «in mere ecclesiasticis» gyakorolják az egyházmegye feletti joghatóságot. A XIX. század elején már az ecclesiasticumok tárgyában is a maga fennhatósága alá kívánta vonni főconsistoriumunk a szilágyi egyházmegyét, a mi sok éles iratváltásokra s végre arra is alkalmat szolgáltatott, hogy a tiszántúli egyházkerület az ügyet a Felsőház elé terjesztette, ez pedig a helytartótanács útján a magyarországi négy ref. superintendia konventjéhez utasította elintézés végett.

Az 1821-ik évben tartott pesti generálkonvent, melyen a főconsistorium képviselőjében Zilahi Laskai Sámuel főkurátor is megjelent, a partiumnak politikai helyzetét véve alapul, kimondotta, hogy «jónak és szükségesnek találta, hogy ezen partiumbeli ekkleziák az Erdélyben fennálló ekkleziái igazgatás alá egészen és egyáltalában

bocsáttassanak által. Az 1821 október havában tartott debreczeni generálkonvent elrendelte, hogy a szilágysági ekkleziákat illető aktákat a tiszántuli superintendencia adja ki a maga levéltárából s ezzel «azon Szilágyságban levő ekkleziák ezennel kibocsátottaknak kijelentetvén», a tiszántuli superintendencia is október 5-iki gyűlésében kimondja, hogy «a feljebb említett ekkleziák pro excorporatis et ad superintendenciam transsylvanicam resignatis declaráitnak; kívánván istentől nekik állandó békességet és virágzást.» Ekkor Héczey Pál «középszolnoki» senior «azon ekkleziák nevében illendőséggel el is bucsúzott» és már a következő évben meg is jelent egyháza képviselőivel a zabolai generális zsinaton.¹

A szilágy-szolnoki egyházmegyének bekebelezése és a természetes szaporodás nagyon megnövelte az anyaszentegyház lélekszámát. Az 1840. évben már mintegy 265,000-re becsülte az egyházi kimutatás a hívek összeségét.² Az 1766. évi statisztikai eredménnyel szemben ez közel 186% emelkedés. Azonban, ha a róm. kath. felekezet lélekszámával egybevetjük a mi egyházunk népességét, akkor kitűnik, hogy voltaképen nagyon hátramaradtunk a versenyben. A jelzett időben a róm. kath. felekezeti népesség — pedig itt nem volt szilágysági annexio — 93,000, illetőleg 100,000-ről 236,000-re emelkedvén, a szaporodás 236%-ot tesz ki.³ A szomorú összehasonlító eredményt a nagy erővel folyó recatholisatio s az ennek nyújtott állami támogatás magyarázza. De viszont az

¹ Prot. Egyházi és Isk. Lap 1862. 1393. s köv. l. Révész: Figyelmező 1875. 277. s köv. l.

² Salamon J. i. m. 102—115. l. Itt a sepsi e. m. lélekszáma elnézésből kimaradt.

³ Schematismus ven. Cleri dioec. Trans. 1848. 241. l.

egyházi adatok elégtelensége és főleg róm. kath. oldalról megbízhatatlansága enyhíti ama számok ijesztő voltát.¹ Idővel kimult az állami támogatással folytatott ellen-reformatio és életbe lépett a megbízhatóbb állami statisztika. És az eredmény egyházunkra nézve némileg kedvezőbbre fordult. A magyarországi ref. testvérkerületekkel kötött unió küszöbén a mi egyházunk lélekszáma — a szilágysági 46,199 lelket be nem számítva — 293,311 volt, míg a róm. kath. felekezeté 248,236. Fájdalom, hogy azóta a távolság nem növekedett, sőt apadt, hogy-hogy mig akkor (1880) 45,075-öt tett ki, azóta 33,608-ra szállott alá (1900-ban.).

Egyházunk területében és beosztásában 1821 óta lényegesebb változás vagy módosulás nem fordul telő. 1850-ben az ág. hitv. evangélikus egyház, minden előzetes tárgyalások, avagy csak bejelentés nélkül is, elszakította és magához csatolta a sajói és tekei káptalanban levő ev. gyülekezeteket, melyekért viszont cserében alig tudta megkapni egyházunk az evang. egyházba keblezett ref. egyházközségeket. A tekei káptalan, mint tisztán evangélikus, egyházmegyéinek sorából kimaradván s a *nagysajói* káptalan ref. gyülekezetei egy külön egyházmegyévé alakulván: egyházmegyéinek száma egygyel megapadt.² Azonban néhány év múlva a szám kipótoltatott. Ugyanis 1854-ben a *kolozsvári* egyházközség egyházmegyei rangra emeltetett. De ezzel mindössze annyit változott korábbi helyzete, hogy egyházmegyei jellegű biróságot formálha-

¹ A megbízhatatlanság kitűnik onnan, hogy az 1880. évi népszámlálás Erdélyben 248,236 róm. kath. vallású egyént talált s mégis az 1882. évi Schematismus 280,588 lélekről beszél. 194. l.

² Névkönyv 1889. évfolyam. Főconsistorialis protocollum 1850. jan. 26.

tott kebelében s hogy első papja hivatalból esperessé lett. A politikai beosztásban előforduló városi törvényhatóságot utánzó ez a jelleg azonban nem fért össze egyházalkotmányunk jellemével s azóta meg is szűnt.¹

A püspöki vizsgálat alatt levő egyházközségek, melyeknek jogállásáról másutt szólunk, csak annyiban módosítják a fent vázolt szervezetet, hogy nem az esperest egyházlátogatóság és egyházmegyei hatóságok ügyeltek fel közigazgatására, hanem ez a jog a püspököt és az igazgatótanácsot illette.²

Az erdélyi református anyaszentegyház 1881-ben, midőn önálló országos egyház jellege megszűnt, 18 egyházmegyét, 9 püspöki vizsgálat alatti egyházközséget és 339,530 lelket számlált s volt 559 lelkészi állomása.³ A számok a régi, a XVII. századbeli állapotokhoz képest emelkedést mutatnak. Vajha a vallásos élet, az egyháziasság, a hitbuzgóság is olyan arányban mulná felül az egyház «virágzási korának» eredményeit.

¹ A. kolozsvári egyházmegye emlékirata 1874-ben 17—1874. sz. a. kézirat gyanánt kinyomatva.

² Lásd alább a 6. és 19. fejezeteket.

³ Az 1880-iki Névkönyv s az ugyanazon évi népszámlálás adata.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abats János V. 104, 164, 171, 190
Ács Mihály V. 97, 178
Acta Lipsiensia V. 139
Agenda IV. 237—8, V. 88—93,
95, 97, 101
Ágens V. 79—81
Ajtai Abód Mihály V. 31, 127,
138—42, 171
Akademikusok IV. 276, 284, 296
Alamor V. 200
Albisi Csomós Mihály V. 153
Alesius Dénes V. 207, 208
Alkalmi imák V. 93—4
Alsóféher vármegye V. 215
Alsted J. H. IV. 277, 279, 281—2,
289, 332, 337, 340—1
Alumnusok IV. 214, 294
Alvincz V. 201, 228, 234
Alvinczi Gábor V. 136
— gramatika IV. 186
— Péter IV. 315, 352
— zsinat IV. 218
Amsterdam IV. 232
Amsterdami biblia IV. 225—6,
335
— pénz IV. 231—2, V. 70
Andreanum IV. 110
Anglia IV. 299
Ansler bankár IV. 226
Antalfi János br. V. 4
Antal János V. 171
Apáczai Cseri János IV. 245,
282—6, 286, 311, 319—22,
355, 357, V. 158
— Kelemen IV. 131
Apafy Anna IV. 217—8, 220
— Mihály fejedelem IV. 32, 84,
195—6, 200, 205, 207, 209
240, 249, 267, 290, 299—303
310—5, 330, 332, 341, 345,
V. 12, 168
— Mihály ifj. V. 21
Apor István IV. 231
— Péter IV. 268
Aporok V. 6, 46
Appeliotamquamabusu IV. 57
Approbaták IV. 25,30,48, 53—6,
108, 138, 200, 204, 206—7,
212, 259, 261, 290, 307, V.
10, 17—8, 47
Aranyosszék V. 203
Archidiaconus IV. 139—43
Arndt János V. 173
Articuli majores IV. 180,251—2,
273
— minores IV. 273
Assessorok IV. 152—4
Agustinus IV. 4
Autonomia IV. 50—3, 63, 83—5,
V. 6—7, 10—11
Babarcái Tamás V. 229
Baczoni András V. 231
— Incze Máté VI 155
Bajcsi András IV. 231
Bajnai Sámuel V. 59
Balassa Menyhért IV. 259
Balavásár V. 229
Bándi Mihály V. 177
Bánffv Ágnes gr. V. 5. 177
— család V. 229
— Dénes IV. 308
— Dénes gr. V. 77
— György gr. V. 20, 42, 71, 78

- Bánffy Hunyad IV. 275, V. 228
 — Pál IV. 301
 — Zsigmond IV. 198, 301—2
 — Zsigmond br. V. 31
 Bánffyánium V. 71, 79
 Baranyai László V. 6.
 Barcsay Ákos IV. 195—6, 205, 229, 244, 285, 299, 303, 312, 334, 357
 — Mihály IV. 325
 — testvérek IV. 6
 Bardocz fiúszék V. 66, 204
 — Gábor V. 178
 Bársony István IV. 356
 Baseli stipendium V. 134
 Basilius István V. 132
 Basire Izsák IV. 281, 292, 356
 Basta György IV. 24, 264, V. 240
 Batai Görög IV. 349, 352
 Báthoryak IV. 53, 69, 76, 80, 88, 97, 115
 Báthory András V. 214
 — Gábor IV. 265
 — István IV. 27, 44—7, 96, 271—2, V. 211—2, 214, 219
 — Kristóf IV. 46—7, 76, 81, V. 211, 219
 — Zsigmond IV. 23—4, 27, 55, 76, 81, 92, 256, 328, V. 211, 227
 — Zsófia IV. 305
 Batizi András IV. 324
 Battyány Ignác gr. V. 146
 — József gr. V. 9
 Bayle Lajos IV. 352
 Bécs IV. 214, 322, V. 30
 Bécsi prot. theologia V. 138
 Beke Sámuel V. 190
 Bekebelezési taxa V. 83
 Békés Gáspár V. 219
 Béliiek V. 46
 Béli Kata IV. 301
 Belényesi Ferencz IV. 301
 Belgium IV. 225—6
 Belsőszolnokmegye IV. 322, V. 243, 215, 227
 Belsőszolnok-dobokai egyház-
 megye V. 233
 Belsőszolnoki főesperesség V. 203, 207, 210, 229
 — kör V. 224—5
 Benkő Ferencz V. 172, 189
 — József V. 91, 171, 181, 184, 239
 — László V. 185
 Bere V. 204
 Berekeresztur V. 204
 Berlin IV. 226
 Berni stipendium V. 134
 Besztercze V. 77, 200
 Besztercei káptalan IV. 27, 34
 országgyűlés IV. 28
 Bethfalva V. 237
 Bethlen Elek IV. 315
 — Gábor IV. 27, 56, 97, 128, 243, 258, 265—6, 278, 289, 297, 312, 331, 336, V. 45, 85, 194, 243
 — Gergely IV. 226, 315
 — hagyomány IV. 213—4, 229
 — István IV. 213, 225, 334, 343—5
 — János IV. 198, 211, 299, 301—4, 308—10, V. 155
 — Kata V. 4. 64, 172—3
 — kollégium IV. 288, 295, 305—6, 311, 337, V. 71, 121
 — Miklós gr. IV. 228—34, 304, 306, 308, 310, 313, 315, 356, V. 4, 46, 70—4, 76
 — László gr. V. 21
 — Pál IV. 315
 Beza Tódor IV. 242, V. 204
 Bibliotheca IV. 301
 Bibliothecarius IV. 293
 Bihari egyh. megye V. 243
 Biró Zsigmond V. 171
 Bisterfeld J. H. IV. 186, 190—3, 251, 277, 292, 338, 341, 344, 357
 Blair Hugó V. 174
 Blandrata György IV. 41. V. 220—2
 Bocskay István IV. 266, V. 217
 Bod Péter IV. 94, 214, 220, 350, V. 137, 171, 180—5, 239
 Bodoki gen. visitatio V. 82

- Bodoki József V. 172, 179
 Bodola Sámuel V. 190
 Bodolák V. 171
 Bodoni Zsuzsanna IV. 217, 221
 Bogáthi Demeter IV. 35
 — F. Miklós V. 223
 Bolyai Farkas V. 189
 Bonyhai S. György V. 36, 38,
 99, 132, 134, 171
 Borberek V. 201, 228
 Bornemisza Anna IV. 229
 — Pál IV. 34
 — Péter IV. 255
 Borosbocsárd IV. 220
 Borosjenei Hegyes István VI.
 312, 345
 Borosjenő IV. 57
 Borosnyai L. János IV. 97, V.
 29, 36-7, 67, 112, 171
 — L. Simon V. 60
 — N. Pál V. 178
 — N. Zsigmond V. 31, 112,
 172, 185
 Borsodi József V. 93
 Borzási János V. 257
 Bögözi zsinat V. 100
 Böhmer I. H. V. 185
 Bözöd V. 238
 Bözödújfalú V. 238
 Brachium IV. 58—9, 83, V.
 18, 27
 Brandenburgi Kata IV. 229
 Brassó IV. 27, V. 200
 Brassói iskola V. 140
 káptalan IV. 36
 Brodarich István IV. 65
 Bucanus Vilmos IV. 347
 Budai Ézsaiás V. 190
 — zsinat V. 16
 Bunian János V. 178 96
 Buzásbocsárdi zsinat V. 26, 82,
 Buznikai Mihály IV. 305 6,
 314—5, 358
 Bürkös V. 200
 Campe I. S. V. 188
 Canones Ruberiani IV. 101—2,
 139, 168, 263, 266
 Canonica visitatio IV. 58, 133—5,
 158—60
 Caraffa tábornok V. 12
 Carolina Resolutio V. 4, 244
 Carpov Benedek V. 185
 Cartesius R. V. 186
 Cartesianismus IV. 302, 306—9
 Cathedricum IV. 71, 89, 111
 Cellarius-módszer V. 138—9
 Censura IV. 327, V. 168
 Civitas diaboli IV. 4
 Coccejanismus IV. 306—9
 Coccejus János IV. 308, 336
 Coetus IV. 292
 Collaborator IV. 293
 Collecta V. 80—1
 Collocálás IV. 102
 Comenius Ámos IV. 281, 284,
 286, 319
 Communis profetia IV. 22
 Communitas V. 45, 66—7
 Confessio IV. 20—1, 38, 41, V.
 9, 10
 Conscriptiók V. 240
 Consecratio IV. 34
 Contra scriba IV. 293.
 Coquia IV. 295
 Cornides Dániel V. 142
 Corpus iuris IV. 4, 25, 52, 93,
 141, 165, 179
 Crell János IV. 340, 344
 Csáky család V. 229
 — Krisztina IV. 344
 Csanádi Pál IV. 343
 Csanádi püspökség IV. 39
 Csanaki Máté IV. 353
 Csázmai István IV. 326
 Csekefava V. 237
 Csengeri István IV. 246, 304—4,
 355
 Csepregi Turkovics Ferencz IV.
 352, V. 172
 Cserey Mihály IV. 230
 Csernátoni Erzsébet V. 59
 Pál IV. 302 4, 306—11
 — Vajda Péter V. 171
 Sámuel V. 187
 Csernek IV. 220

- Csikí alesperesség V. 203—4
209
- Csikszék V. 46, 203, 213—4
- Csorja Ferencz V. 189
- Csulaianum V. 69
- Csulai György IV. 97, 174, 201,
204, 214—6, 222 4, 251, 352,
V. 235
- György ifj. IV. 215
- Cuius regio... IV. 77—8
- C'ura pastoralis V. 116—7
- Currens IV. 157
- Czeglédi György IV. 327
- János IV. 352
- Czibak Imre IV. 65
- Czinterem IV. 118
- Czipó IV. 293—4
- Dadai János IV. 199, 302
- Dálonki Vazul V. 235
- Daniel István br. V. 36. 174, 176
- János IV. 289
- Polixena br. V. 174
- Dávid Ferencz IV. 20, 22, 36,
39—44. 47, 72. 116, 122, 151,
325, 329, V. 183, 200, 207,
212, 215—6, 218, 221
- Deáki Filep József V. 94, 136,
171
- Pál V. 172
- Sámuel V. 172
- Debreczen IV. 57, 183, 327—7
- Debreczeni Ember Pál V. 183
- Debreczeni generál konvent V.
245
- kollégium IV. 229
- Mihály IV. 313
- taxa IV. 229, V. 70, 85—6
- Decsi Czimor János IV. 275, 328
- Deési Ambrus IV. 330
- István IV. 341. 352, 357
- Márton IV. 303, 306—11,
341—2
- Dengelegi Péter IV. 337
- Derzs V. 231
- Dés IV. 118, 123—7, 132, 274—5,
V. 21, 26, 61—4, 215—6, 229
- Désfalva IV. 222
- Dési egyházmegye V. 203. 227,
233—9
- Dési Lázár György V. 171, 178
- Mihály V. 229
- zsinat V. 68. 82. 160, 164
- Desoláták V. 84
- Déva IV. 125, 133, 274, V. 21,
24, 61, 71, 215—7, 221, 226
- Devalvatio V. 81
- Dézma-bérlés IV. 115—7
- Dicsőszentmárton V. 215—6
- Diest Henrich IV. 354
- Diód V. 221.
- Diószegi János V. 178
- Péter V. 227, 234—5
- Sámuel V. 171
- Dípsei lelkész IV. 71
- Dislocatio IV. 102, 149
- Ditró V. 209, 220
- Dobófalva V. 231
- Doboka vármegye IV. 322, V.
203, 215, 227, 229
- Dobokai főesperesség V. 203,
207, 210, 220
- Domesticum consistorium IV.
124—6, 129—31. V. 46—53
- Domidoctus IV. 276, 284, 296,
V. 136—7
- Dósa Elek V. 191
- Gergely V. 153
- Drága Gáspár V. 219
- Duraeus János V. 234
- Egri Lukács IV. 324
- püspökség IV. 39
- Egyháznak IV. 60, 119
- Egyháziak IV. 93
- adózása IV. 89—90
- országgyűlés tagsága IV.
90—2
- Egyázi főtulajdonjog V. 69
- közmunka IV. 60
- rend IV. 87
- taxások IV. 119. V. 84
- vagyon IV. 113
- Egyházkövetés IV. 104, V.
109—18
- Egyházközségi vagyon V. 47—9

- Egyházlátogatás lásd: Canonica visitatio
 Egyházmegyei jegyző IV. 152—3, V. 57, 83
 — pénztár V. 83—4
 — tanács V. 59—60
 — tűzkárbiztosítás V. 84
 Egyházvédjog IV. 64, 66—70
 Énekügyi roformok V. 97—101
 Enyedi F. János IV. 349
 — György IV. 329, 344, V. 225, 232—3
 István IV. 341, 352, V. 124, 130
 — Molnár István IV. 353
 — Sámuel IV. 302—3
 Eperjesi Mihály IV. 313
 — Zsigmond V. 91, 161
 Építési tilalmak V. X. 9
 Eresei János V. 189
 Erdőcsinádi gen. visitatio V. 112
 Erdődi zsinat IV. 35, 39
 Erdőháti alesperesség V. 203—4, 209
 Erdőszentgyörgy V. 238
 Erdőszentgyörgyi zsinat IV. 343
 Erdővidék V. 66
 Erdővidéki egyházmegye V. 202, 204, 235, 239
 Eretnekség IV. 3, 5, 8, 20, 26, V. 17
 Ermelléki egyházmegye V. 243
 Erszentkirályi János IV. 330
 Esketés IV. 252
 Esperes választás IV. 100, 152
 Eszékiánum V. 71, 74, 78
 Eszéki István IV. 233, 341, 352, V. 71, 78
 Esztergomi érsekség IV. 34, 36
 Etéd V. 237
 Etédi zsinat V. 57, 66, 90, 98, 110
 Exmissio IV. 149
 Expectánsok IV. 294
 Explorator IV. 293
 Extraneusok IV. 279, 294
 Fábrián István IV. 302
 Fabrica ecclesiae IV. 9, 113
 Falusi egyházközségek IV. 132—5
 Fejéregyháza V. 231
 Fekete ember IV. 26
 Fekete Klára IV. 301
 Félegyházi Tamás IV. 328, V. 218
 Felekezeti egyház IV. 41—2, 44
 Felsőfehéri kör V. 224—5
 Ferdinánd I. király IV. 9, 11, 65
 Filia IV. 118
 Fogaras IV. 124, 127—8, 132, 251, V. 21, 61, 64, 219—20, 234
 Fogarosi Ferencz IV. 340
 — iskola IV. 274, 275, 277, 283
 — Isván IV. 336, 340
 — Máté IV. 283, 287
 — Papp József V. 184, 187
 Formula concordiae IV. 27
 Főconsistorium IV. 98, 208—12, V. 10—2, 16—32
 Földesúr IV. 25, 114, 137
 Főpatronus IV. 83—5
 Franeker V. 133
 Frangepán Ferencz IV. 65
 Frankfurt a/O. V. 133, 181
 Frater György IV. 6, 65
 Galambos Mihály V. 154
 Garasos pénztár V. 79, 166
 Garda József V. 191
 Gegecs IV. 117
 Geleji kánonok IV. 104, 152, 168, 203, 243, 249—51, 276, 318, 350, 355
 — Katona István IV. 96, 7, 101, 2, 104, 143, 164, 170, 174, 183, 185—7, 189, 191, 193—5, 206, 213—4, 238, 240, 265, 289, 320—1, 332, 344—8, 355, 357, V. 40, 94, 183, 234
 Gellért Máté V. 219
 Generális dékán IV. 36, 38
 — director V. 78—9
 — nyomdája V. 169
 — pénztár V. 78—9
 — syondus IV. 165—70
 — visitatio IV. 171—5
 Genf IV. 242, 257, V. 106

- Gerendi István IV. 77, 93
 Gerhard János V. 173, 175
 Gernyeszeg V. 220
 Geszti Ferencz V. 217
 Gidófalvi János V. 178
 Gilanyánium IV. 211—85, 335,
 V. 20, 69, 74, 81
 Gilányi Gergely IV. 217, 219
 — Hujetner Jakab IV. 217, 332
 Girbó V. 228
 Glirins Máté V. 221
 Gombási István V. 172, 185
 Gondnoki utasítás V. 32—3
 Gotterhalte V. 101
 Göcsi Máté IV. 330, V. 216—7,
 230
 Gönczi György IV. 240, 348
 — József IV. 352
 — zsinat IV. 194
 Görgényi egyházmegye V. 203—4,
 208, 230, 235, 239
 Graduál IV. 240—3, V. 88, 97
 Gubernium V. 10, 19
 Gyalu V. 228
 Gyalui dekanátus V. 207
 Gvarmathv István V. 235
 — Sámuel V. 150, 188
 Gyergyószék V. 211, 214
 Gyertya használat IV. 238
 Gyöngyösi András IV. 352
 — János V. 172
 Gyulai Ferencz IV. 334
 — István IV. 324
 — Sámuel gf. V. 176
 Gyulaféhevár IV. 122, 132, 211,
 220, 231, 243, 265, 274, 299,
 305, 310, 312, 314—5, 331,
 337, V. 19, 21, 57.61—4, 72,
 80, 215—6, 219, 228
 Gyulaféhevári congregatio IV.
 200, 205, 303
 — disputa IV. 326
 — egyházmegye V. 203, 228,
 233, 239
 — főesperesség V. 203, 257, 210
 — iskola IV. 93, 271 4
 — kollégium IV. 211, 217, 231,
 275—6, 281—2, 299, 305—6,
 314—5, V. 4, 21, 64, 71—3,
 122, 124
 — nyomda IV. 327, 331—2
 — püspökség IV. 34—40, V.
 202—6, 243
 — vikárius IV. 10, 36
 — zsinat IV. 47, 216, 221—2
 Gyulafi László br. V. 6
 Habsburg-ház IV. 32, 53
 Hagymás-Bodon V. 237
 Hajnal Mátyás IV. 342
 Hallerek V. 6
 Harangláb IV. 222
 Harangozás IV. 252, V. 103
 Háromszék IV. 45—6, V. 45—7,
 66, 214, 216, 23.1, 233
 Háromszéki kör V. 224
 Hátszeg V. 24
 Hátszegi iskola IV. 104
 Házassági bíraskodás V. 7—8,
 38—9
 Hebler Mátyás IV. 36, 38, 40,
 43, 71—2, 75
 Héczey Pál V. 245
 Hegedüsök V. 171
 Hegedüs Sámuel V. 190
 Heidelbergi egyetem IV. 296
 — káté IV. 239
 Héjasfalva V. 238
 Hellopeus Bálint IV. 328
 Heltai Gáspár IV. 237, 233—7,
 V. 169, 200
 Helvetica confessio IV. 87, 134,
 165
 Herepeiek V. 171
 Herepei Gergely V. 190—1
 — János V. 116
 — Károly V. 190
 Hermányi Dienes József IV.
 303, V. 93, 172, 181
 Hétfalusi csángók V. 200
 Hevesi Mihály IV. 35
 Hídvég V. 238
 Hitegység IV. 124—5
 Hodászi Lukács IV. 101, 183
 Hodos V. 214
 Hofgréf György IV. 324

- Hollandia IV. 335
 Holtkéz IV. 57
 Homagium IV. 90
 Homoródszentpál V. 231
 Honter János IV. 6, 7, 34
 Horthi István IV. 225, 230—1, 233, V. 74
 Horváthi Mihály IV. 38
 Hunyadi Demeter IV. 72, V. 202, 218
 — főesperesség IV. 75, V. 203, 207, 210, 226
 — kör V. 224
 — János V. 207
 — Márton V. 29
 — Pál IV. 308
 Hunyad vármegye V. 215—7, 226
 Huszár Gál IV. 237
 Huszti András V. 142, 153, 181
 György V. 172
 Hutter dogmatikája IV. 27
 Igehirdetési módszer V. 94 5
 Ilyefalva IV. 132, 275, V. 61
 Ilosvay Benedek IV. 92, 122, 275, 329—30 V. 219, 228
 Impressum IV. 240, V. 98—100
 Incze Dániel V. 190
 — János V. 91
 — Mihály V. 91
 Inczédi József V. 31, 36, 175
 Independentismus IV. 191—2, 355
 Independens gyülekezetek V. 62—5
 Innovatio IV. 22—3, 25—7, 30—1, 54, 58, 80
 Inquisitorius eljárás IV. 28
 Inspectorok IV. 128
 Inspector curator V. 53—8
 Interconfessionális törvények IV. 55
 Isten sava IV. 229
 Isten tisztelet V. 89, 92
 István mester IV. 324
 Izabella királyné IV. 15, 39, 66—8, 76, 88, 96, 271, V. 202
 János király IV. 64—6
 János Zsigmond IV. 15, 41, 65, 68, 71, 79, 88, 110, 115, 271—2, 327, 330—1, V. 202, 209, 211—2, 215—20
 Jansonius biblia IV. 330
 Jegenyei János V. 207
 Jenei Sámuel V. 29
 Jobbágycok vallása IV. 24—5
 Joó János IV. 330
 József I. király V. 3
 József II. király IV. 297, V. 3, 11, 14, 31, 65, 106, 115, 137, 146—7, 150, 158, 160, 164, 185, 187—8
 Jus advocatiae IV. 52—3, 58—62
 Jus cavendi IV. 53, 58
 Jus circa sacra IV. 48, 80
 Jus in sacris 58, 80
 Jus placeti IV. 62 3
 Jus reformandi IV. 3, 8—9, 13, 16—20, 28, 49, 78—9
 Jus supr. inspectionis IV. 17, 53, 80—5
 Kaál V. 238
 Kaczkói körlelkészség V. 193
 Kadicsfalva V. 231
 Káldi György IV. 837
 Kállai András IV. 330
 Kálmáncsehi S. Márton IV. 26, 325
 Kálniczky Benedek V. 190
 Kálnokiak V. 46
 Kalotai főesperesség IV. 39, V. 204, 207, 210
 — kör V. 225
 Kalotaszeg IV. 203
 Kalotaszegi kör V. 224
 Kalvin János IV. 60, 337, 257, V. 106
 — kátéja IV. 340
 Kamarási György V. 94, 103, 171
 Kameratikum IV. 233, V. 73, 75
 Kanizsai Pálfi János IV. 180
 Kántor IV. 294
 Kapi György IV. 308
 Káplán IV. 120—6

- Káptalan IV. 10—4, 34, 38
 Kapussi Sámuel IV. 337—351, 356, V. 124, 180
 Karánsebesi oláh iskola IV. 275
 Károly III. király V. 3—4, 7—9
 Károlyi Boldi Sebestyén IV. 35, 38, V. 243
 — Gáspár IV. 333—4, 338
 — György V. 218, 227
 — Péter IV. 238, 281, 327—8, V. 217
 — Sebestyén V. 207, 217
 — Zsuzsánna IV. 352
 Karulyfalva IV. 220
 Káté magyarázat IV. 239, V. 96—7
 Kebelepaták V. 230
 Keckermann logikája IV. 186, 277
 Kecskeméti Buzás Balázs IV. 116, 330
 — Miklós IV. 183
 Kegyesség formulája IV. 181
 Kegyuraság IV. 71
 Kemény János IV. 195—6, 205, 301, 353
 — László br. V. 36
 Kendő V. 204
 Kendy család V. 229
 Kepe IV. 116—7
 Keresztelés IV. 249—50. V. 89—91
 Keresztesi Ferencz IV. 301
 — Sámuel IV. 313
 Keresztes József V. 171
 — Máté V. 91, 100
 Kereszturi Pál IV. 338. 340, 351, V. 174
 Kerzi pap IV. 76, 93
 Keserői Dajka János IV. 45, 97, 265, 347, 352, V. 40
 Kézdi egyházmegye V. 204, 233—5
 — főesperesség V. 203—5, 207, 231—2
 — szék V. 214
 Kézdivásárhely IV. 104, 122, 132, 274, V. 61, 65—6, 71, 215
 Kézdivásárhelyi német iskola V. 147
 Kibédi András V. 57
 Kinsky gf. kancellár V. 4
 Királyfalva V. 229
 Kisküküllői kör V. 224
 Kis pap IV. 123
 Kiss Gergely V. 91—2, 95—7, 160, 163, 185
 Kissolymos V. 238
 Kiss Tamás V. 217
 Klein Lőrincz V. 220
 Kóbor V. 220
 Kocsárd IV. 299
 Kodifikáció V. 194, 85—6
 Kollégiumi vagyonkezelés V.
 Kolonich Lipót V. 3, 4
 Kolozs V. 21, 24, 62, 215
 Kolozs-dobokai kör V. 224
 Kolozsi főesperesség V. 302, 207, 210
 — kör V. 225
 Kolozs-kalotai egyházmegye V. 202, 228, 233—9
 Kolozsvár IV. 116, 121—7, 132, 198, 220-1, 228, 237, 256, 291, 299, 314, 320, 323, 332, 334, 337, 340, V. 21, 24, 61—4, 74, 200, 215—8, 232
 Kolozsvári congregatio IV. 211
 — egyházmegye V. 203, 246—7
 — iskola IV. 271, 274—5, 288
 — István IV. 226, 230, 311. V. 13, 34, 124
 — kollégium IV. 211, 217, 229, 271—2, 281—2, 305—7, 311—4, V. 21, 71—4, 81, 122, 124, 130—1, 153—4
 — országgyűlés IV. 11—2, 24, 43, 62, 66, 113
 — Péter IV. 154
 — Sándor V. 191
 — theologia V. 194
 — Veres Bálint V. 227
 — zsinat IV. 38, 104, 188. V. 34, 206, 221—3, 243
 Kolozsvármegye IV. 322, V. 202—3, 215

- Komáromi István IV. 315
 — János V. 124
 — legatum V. 71
 Koncz József V. 177
 Konfirmáció V. 97, 104, 5
 Konventek IV. 11, 14
 Kónya Ferenc V. 60
 Koppányi Orbán IV. 91, 330,
 V. 218, 228
 Kornisok V. 6
 Kornis Zsigmond gf. V. 168
 Kóród-szent-márton V. 229
 Kovács Jakab V. 219
 — József V. 187
 — Ödön dr. V. 191
 Kovásznai Péter IV. 97, 197—200,
 206—7, 286, 305, 308, 334
 Kozma Ferenc IV. 251
 Köpeczi István V. 172
 Körlelkészések V. 193
 Kőteles Sámuel V. 189
 Kővár-középszolnok kör V. 224—5
 Középszolnok vármegye IV. 35,
 V. 202, 243
 Központi vagyonkezelés V. 76—8
 Krakkói zsinat V. 82, 112
 Kraszna vármegye IV. 35, V.
 202, 243
 Kraszna-szatmári kör V. 224, 225
 Kulshatalom IV. 128—30,
 134—5
 Kun Éva IV. 230
 — István IV. 354
 Kutya V. 229—30
 Küküllői egyházmegye IV. 104,
 145, 149, 200, V. 203, 229,
 233, 235, 242
 — főesperesség V. 203, 207, 210,
 229
 — kör V. 225
 Küküllővár IV. 136, 275, V. 230
 Küküllővári zsinat IV. 232, 266,
 V. 27, 93, 98, 116
 Küküllő vármegye IV. 60, V. 215
 Külföldi alemnemok V. 133—5
 — egyetemek V. 232—8
 Lácza Szabó József V. 190
 Ladiver Illés IV. 300
 Lajos mester V. 324
 Lamentatio V. 88—9
 Laskai István IV. 345
 — Sámuel V. 244
 Laskói Cs. Péter IV. 274—5,
 328—9, V. 220
 László főesperes V. 207, 232
 Lázár András V. 211
 — Imre IV. 313
 — János gf. V. 174, 187
 Léczfalva IV. 23
 Legatio IV. 295
 Legfőbb kegyúri jog IV. 53,
 63—70
 Leibnitz V. Fr. V. 186—7
 Lelkész választás IV. 109
 Lengyelország IV. 214
 Leopold I. király V. 3
 Leopoldi diploma V. 1, 2, 7,
 16—7
 Lex dioecisana IV. 12
 Leyda IV. 225, 344, V. 133
 Linczi béke IV. 25
 Lipcsei György IV. 224, 302
 Littleton György V. 174
 London IV. 181
 Lorántffy Zsuzsanna IV. 128,
 196, 251, 311, 334, 339, 342
 Losonczi István V. 99
 Lugosi oláh iskola IV. 275
 Lustrális könyvek V. 240
 Luther Márton IV. 6, 7, 87, V.
 219
 Macerius Ambrus V. 207
 Macskási Boldizsár IV. 301, 313
 Magántanítók IV. 294
 Magistratus IV. 120—8
 Magyar egyház IV. 40—8, V.
 211, 220
 Magyar-Fráta IV. 220
 Magyar-Igen V. 220, 228
 Magyarigeni zsinat V. 67, 111
 Magyar-Köblös IV. 220
 Magyaros V. 204
 Maior pars IV. 24—5, 56

- Mája 204
 Makfalvi iskola V. 166
 Makkai Sámuel V. 178
 Málnási László V. 76, 172
 Mandata visitatoria IV. 59
 Marburgi stipendium V. 134
 Mária Terézia királynő V. 3—4, 9, 11, 31, 47, 75—6, 85, 127, 135—6, 169, 188
 Markházi Pál IV. 47
 Márkod V. 204
 Márkosfalvi Jakab IV. 45
 — Soós Péter V. 10
 Maros-Décse V. 220
 Marosi egyházmegye V. 202, 208, 227, 230, 233, 235—7, 239
 — főesperesség V. 210
 — István IV. 355
 — kör V. 224, 225
 Marosszék IV. 59 117, V. 203, 214—5
 Marosvásárhely IV. 118, 122, 125, 132, 152, 237, 291, 315, V. 21, 61, 64, 73, 123, 141, 175, 215—7
 Marosvásárhelyi Baba Ferencz V. 178
 — iskola IV. 271, 274, 276—7, 283—4
 — kollégium V. 79—81, 85, 123, 132, 153—4
 literaria comissio V. 141—6
 — országgyűlés IV. 10, 34, 38
 — zsinat IV. 42—3, 46, 61, 107, 147, 175, 186, 189, 214, 243, V. 109
 Marot Kelemen IV. 242
 Maróthy György V. 99
 Mártonfy György br. V. 57
 Márton István V. 190
 Mater IV. 118
 Matkó István IV. 342, 350, 354
 Medgyes V. 25
 Medgyesi káptalan IV. 27
 — országgyűlés IV. 44, 45, 47, 91
 — Pál IV. 186, 190—6, 201, 318—21, 340—2, 346—9, 352—5, V. 50, 94, 158
 Medgyesi — zsinat IV. 16, 34, 46
 Megújított énekeskönyv V. 101
 Megye IV. 118—9
 Megyebíró IV. 119
 Megyebírói utasítás V. 48 9
 Megye hűtessei V. 49—51
 Méhes György V. 172, 189
 — Sámuel V. 172, 189
 Melanthon Fülöp IV. 33
 Mélius Péter IV. 39, 42—4, 46, 72, 76, 180, 238, 327—7
 Mester IV. 117
 Meszes IV. 35, V. 202
 Mikes Kelemen IV. 218
 — Mihály V. 6
 — féle pontok V. 4
 Mikeszása V. 200
 Miklósvár-szék V. 204, 234
 Mikó Ferencz V. 38
 — Imre gf. V. 184
 Milkói püspökség V. 202
 Milotai Ny. István IV. 338, 344, 347, 352, 356, V. 90
 Mindszenti Benedek V. 219
 — Gedeon V. 190
 — Sámuel V. 190
 Mohai Sándor IV. 105
 Mókus Albert V. 207
 Molnár Gergely IV. 326, V. 139
 Muzsna V. 238
 Nadányi János IV. 302—3, 306, 309—11, 358
 Nádudvari András IV. 124, 301
 — Beniamin V. 178
 — Péter IV. 124, V. 172, 181
 Sámuel V. 186
 Nagyari József IV. 350
 Nagybaczoni zsinat V. 58, 92, 136
 Nagy-Enyed IV. 118, 124—5, 132, 275, 291, 299, 300, 304, 306, 309, 312, 314, V. 21, 57—61, 64, 79, 124, 215—8, 224, 228—9
 Nagyenyedi congregatio IV. 208, 211, 313, V. 19

- Nagyenyedi egyházmegye V. 203, 228, 233, 235, 239, 242
 — iskola IV. 274
 — kollégium IV. 211, 229, 305—7, V. 21, 70—6, 79, 81, 85—6, 12—2, 124, 130, 135, 153, 184, 194—5
 — zsinat IV. 16, 41, 47, 76, 102, 104, 144, 145, 107, 188—90, 260; 319, 321, V. 28 9, 36, 57, 93, 158, 210
 Nagyfalvi Mihály V. 207
 Nagy-Fentős IV. 220
 Nagy György V. 172, 190
 István V. 91—2
 Nagykörtvélyes IV. 220
 Nagy Péter V. 93, 171
 Nagysajói egyházmegye V. 204, 240
 Nagysolymos V. 238
 Nagy Szabó Ferencz V. 213, 215—6
 Nagyszombati iskola IV. 217
 Nagyszőlősi Mihály IV. 347
 Nagyteremi V. 238
 Nagy Zsuzsánna V. 28
 Naláczai István IV. 230
 Nánási István IV. 355
 — V. Gábor IV. 341
 Napi díjak V. 83
 Nemzeti iskola V. 160
 Németnyelv tanítás V. 142, 146—7, 163—4
 Németország IV. 237, 296
 Nemzeti iskola IV. 318—9, V. 160
 Nemzetiségi egyház IV. 40—7
 Népiskolai tanterv V. 161
 Noé galambja IV. 234
 Norma discendi V. 149—51
 Nota infidelitatis IV. 4
 Nyárádszentanna IV. 118
 Observationes ecclesiastici IV. 155
 Oeconomus IV. 293
 Oláh egyház IV. 48
 — reformatio IV. 332
 Oláh nyomda IV. 332
 — püspök IV. 211
 Oltár-mester IV. 121
 Onoka IV. 220
 Orbai egyházmegye V. 204, 233—5, 239
 Ordinatio IV. 34, 37—103
 Orgona V. 99 100
 Oroszhegy IV. 231
 Orthodox egyház IV. 46
 — fejedelmek IV. 64
 Ó-Torda V. 215—6, 2—21, 232
 Ótordai zsinat V. 99, 113
 Óvári zsinat IV. 35, 39
 Ózdi főesperesség V. 203, 227, 230
 Ozorai István IV. 324
 Őri Fülöp Gábor V. 190
 Paedagogarcha IV. 292, 304
 Palaolog Jakab V. 221
 Páldi István V. 99, 177
 Pápai Páriz Ferencz IV. 301, 311, 335, 354—7, V. 72, 124, 130, 133, 139, 181, 239
 — Páriz Imre IV. 353, V. 227
 — tizedlajstrom V. 203
 Papi gyámintézet V. 84
 — javadalom IV. 115
 Papmarasztás IV. 110—2, V. 45—7
 Papi nyugdíjalap V. 71—78
 Papok nemesítése IV. 297
 Papp Gergely V. 227
 Papszentelés I. Ordinatio
 Papok ruházata IV. 260
 Paraeus Dávid IV. 201
 Paritás IV. 212
 Parochialis örökségek IV. 9, 30
 Partialis zsinat IV. 139, 146—57
 Particulák IV. 292, V. 121
 Passio éneklés IV. 244, V. 88—9
 Pastor secundarius IV. 124
 Pastoris IV. 94
 Patai Máté IV. 131
 Patakfalvi Mózes V. 235
 Pataki István IV. 307—8, 312, 339, 355

- Patronus IV. 60, 113, 135—8,
294 6
- Pápa V. 46
- Péczeli József V. 190
- Pekri Lőrincz IV. 313
- Pericopa IV. 238—9, 240
- Pernyeszi Zsigmond IV. 353
- Pesti generál konvent V. 244
- Petek IV, 269
- Péterfalva V. 200
- Péterfi Károly V. 189
- Petri Ferencz V. 235
- Petróczi Kata Szidonia V. 173—4
- Pia fundatiók V. 75—6
- Pictet Benedek V. 174
- Piscator Lajos IV. 277, 279,
281—2, 357
- Piskolti Fabricius Máté V. 217
- Plebánia IV 108
- Plebánus IV. 120—6
- Pócs István IV. 201
- Poena IV. 156
- Polyglotta biblia IV. 334
- Porcsalmi András IV. 312, 352
- Pósházi János IV. 231, 305—6,
342, 351, 353, 356, 358, V. 124
- Potestas ecclesiastica IV. 70
- Praebitor IV. 293
- Praeceptor IV. 293
- Presbyterianismus IV. 128,
181—202, 303, 317, 355, V.
16—87
- Presbyterium IV. 128, V. 49—53
- Primáriusok IV. 293—4
- Principisták IV. 295, 301
- Privilegium fori IV. 90
- Provinciális zsinat IV. 47
- Publica professis IV. 292
— schola IV. 292
- Publicusok IV. 279, 294
- Puritanismus IV. 239, 317—8,
V. 16, 87—8, 92
- Pusztalás IV. 220
- Püspök IV. 95
- Püspöki diploma IV. 71—7, 90,
V. 10
— egyházak IV. 130—2, V.
61—6, 247
— jog IV. 63, 70—85
— joghatóság IV. 73—5
- Püspöki székesegyház IV. 10, 38
- Püspökség IV. 11
- Quarta IV. 116
- Radecius István IV. 343
- Radnót V. 215—6, 230
- Radnóti collecta V. 70
— zsinat IV. 206, 278, 307—9
- Rákóczy György I. Fejedeleme
IV. 84, 97, 128, 188, 195,
213—4, 225, 252, 265—6, 286,
312, 334, 336, 354, V. 122,
238, 240
— György II. fejedelem IV. 31,
84, 97, 195—8, 204, 244, 284,
286, 296, 300, 330, 334, 319,
352
— Ferencz II. fejedelem V. 4,
21, 98, 108, 133, 173
— Zsigmond IV. 190—1, 196
- Ramus Péter IV. 186, 358
- Ratio educationis V. 143—50
- Recepta religiók IV. 9, 11, 14,
17, 21—5, 28—32, 45, 49, 52,
62—3, 80, 82, 94
- Recommendatorium V. 135
- Regalis IV. 91—2
- Reiff Dániel VI. 27
- Rektor IV. 292, 304
- Religio illicita IV. 29
- Remanensek IV. 295
- Retteg V. 215
- Rettegi János IV. 265, 330, V. 217
- Révész Bálint V. 93
- Rhédeiek IV. 301, 315, 334
- Rhédei Ferencz IV. 138
- Rimaszombati Sámuel V. 175
- Ritmizálás IV. 253
- Róma V. 214
- Rózsahegyi zsinat V. 88
- Rugonfalva V. 238
- Sajói káptalan IV. 41, 47, V.
208, 227, 233—4, 236, 239, 246
- Salamon József V. 101, 189, 190

- Sakramentariusok IV. 16
 Sakramentumok IV. 251
 Sárabár Mátyás IV. 343
 Sándorfalva V. 231
 Sárd IV. 220
 Sárdi zsinat IV. 60, 91, 119, 160
 Sárospatak IV. 185, 195, 251, 277, 315
 Sárospataki kollégium IV. 275, 305—6, 315
 Sárpatok V. 231
 Sárpatoki Nagy Mihály IV. 338, 345, 352
 Sartorius János V. 97
 Schreck Farkas IV. 328
 Schweiz IV. 236
 Sebestyén István V. 190
 Secularisatio IV. 11—5, 35, 37, 62, 65—6, 70, 95, V. 204
 Sedes IV. 293
 Segesvár V. 76
 Seiler József V. 188
 Sélye V. 204
 Selyei Balogh István IV. 35—2, 351
 Senior IV. 139, 293
 Seniorum collegium IV. 99
 Sepsí egyházmegye V. 202, 204, 233—5, 239
 Sepsí főesperesség V. 231
 — kör V. 225
 — szék V. 231
 Sepsiszentgyörgy IV. 104, 122, 124, 132, 274, V. 61, 100, 114, 216, 232
 Sepsiszentgyörgyi német iskola V. 147
 — zsinat V. 57
 Siklód V. 237
 Sikó István V. 235
 Simon István IV. 336
 — János V. 60
 Simultán iskola V. 158
 Sinay Miklós V. 190
 Socinus Faustus IV. 326
 Sófálvi József V. 179, 183, 188
 Somossy János V. 190
 Soós Ferencz V. 34, 121, 124—9, 138, 155, 171, 177
 Sorger György br. V. 8
 Sóthi János IV. 313, 315, V. 236
 Spinoza B. V. 186
 Stankar Ferencz IV. 325
 Stapfer János V. 174
 Statileo János IV. 65
 Stehelin Kristóf IV. 240, V. 96
 Stóla IV. 117
 Studiorum commisio V. 146
 Sturm-Trotzendori rendszer IV. 286—7
 Sucessio V. 35—7, 57
 Sulzer I. G. V. 179, 188
 Sumrnus episcopus IV. 83—4
 Supplicatio IV. 295
 Symbolikus könyvek V. 9, 10
 Systhema studiorum V. 146—7
 Szabad egyház szabad államban IV. 14, 16
 Szabó Keresztely IV. 224
 Szakács IV. 293
 Szálai András V. 217
 Szalárdi Miklós IV. 354
 Szamár temetés IV. 253
 Szamos folyó V. 237
 Szántai István IV. 6
 — Mihály IV. 353
 Szárászi András IV. 215
 Szász Domokos V. 63, 171, 195
 — egyház IV. 41, 43, 46—8
 — Gerő V. 63
 — káptalanok privilégiuma IV. 40
 — Károly id. V. 189
 — klérus IV. 67
 — papság közterhei IV. 89
 Szászsebes IV. 233, 272, V. 74
 Szászváros IV. 41, 116, 121, V. 5, 274, 277, 291, V. 21, 24, 61, 200, 215—7
 Szászvárosi iskola V. 123
 Szászvesszős V. 200
 Szatmár vármegye IV. 35, V. 202
 Szatmári Baka Péter IV. 352
 — Paksi Mihály V. 130, 186
 — Papp Mihály V. 172
 — Zsigmond V. 171—2
 Szatmárnémeti Mihály IV. 240,

- 313, 338, 343, 345, 348,
351—3, 357
- Sámuel IV. 314, 339, 341,
352, 358, V. 124, 130, 155, 180
- zsinat IV. 194—5, 239, 243,
249, 263, 318—9
- Száva Mihály V. 6
- Szeben IV. 27, 244, 332, V. 21,
24—5, 29, 42, 61, 65, 107
- Szebeni egyházmegye V. 242
- káptalan IV. 36
- zsinat IV. 43
- Széchenyi György V. 3
- Szegedi Gergely IV. 240—1
- Lajos V. 217—8
- Szék IV. 132, V. 21, 24, 62, 64,
215, 227
- Székelykeresztur V. 209, 215—6
- Székelykereszturi kör V. 224,
225
- Székely László IV. 230, V. 142,
153
- Lászlóné, Bucsesdi Sára IV. 322
- Széki egyházmegye V. 203, 227,
234—6, 239
- generális visitatio IV. 175
- zsinat IV. 43, V. 101, 160,
205
- Székelyudvarhely IV. 104, 122,
132, 174, 274, 277, 291, V.
61, 65—6, 91, 209, 215—9, 230
- Székelyudvarhelyi kollégium V.
76, 81, 86, 123, 131, 147,
151, 154—5
- zsinat V. 92, 234
- Szelepcsényi György V. 3
- Szenczi Kertész Ábrahám IV,
332, V. 169
- Molnár Albert IV. 242, 244,
333, V. 88
- Szentegyház erdeje IV. 61, 141
- Szenterzsébet V. 238
- Szentyörgyi Dávid IV. 98
- P. István IV. 350
- Szentlélek V. 231
- Szentkirályi Benedek IV. 344
- Szentsimon IV. 117
- Szentszék IV. 10 168, 170
- Szenttamás V. 231
- Széplak V. 238
- Szepsi Mihály IV. 352
- Szeretetház V. 195
- Szertartások IV. 27, 30 1
- Szigethi Gyula István V. 57, 93,
99, 134, 139, 159, 171
- Szikszai János IV. 352
- Szilágyiak V. 171
- Szilágyi Beniamin István IV
317
- Ferencz V. 189—90
- főesperesség IV. 38
- Márton IV. 347
- Péter V. 175
- Sámuel br. 175
- Szilágyiszolnoki egyházmegve
V. 243—5
- Szilvási János IV. 329 V. 217
- Márton IV. 352
- Szilvásújfalvi Imre IV. 101, 180
- Szobafőnök IV. 294
- Szokolvai István IV. 353
- Szombatfalva V. 231
- Szombatosság IV. 28—30
- Szőnyi Beniamin V. 99
- Nagy István IV. 352, 355
- Tamás erd. ev. Superintendens
IV. 36
- Tanár képzés V. 128—9
- választás V. 155—6
- Tanító képzés V. 162, 165—6
- Tasnádi Veres Mihály IV. 45,
183, 330, V. 228
- vikárius IV. 35, 38—9
- Tatai Csirke Ferencz V. 96
- Taxa confirmationalis IV. 89, 111
- Teke V. 227
- Tekei káptalan IV. 41, 47, V.
208, 227, 333—4, 236, 239,
246
- Telegdi főesperesség V. 203—4,
207—8
- Mihály V. 219
- Papp Sámuel V. 97, 99
- Teleky László gf. V. 21, 26

- Teleky Mária gf. V. 174
 — Mihály gf. IV. 199, 201, 225, 301, 315, 236, V. 155
 — Sámuel gf. V. 177
 — Sándor gf. V. 38
 Temetés IV. 252—3, V. 102—3
 Temető IV. 252
 Templom-foglalás IV. 58
 — -járás IV. 58
 — vagyon IV. 117—8
 Tentamen IV. 148
 Térdeplés IV. 246
 Textoris János IV. 347
 Tisza Erzsébet IV. 215
 Tiszabecsi Gáspár IV. 97—8
 207, V. 236
 — István V. 235
 — Tamás IV. 352, V. 235
 Tiszáninneni egyházkerület IV. 277
 Tiszántúli egyházkerület IV. 35, 39, V. 244—5
 Tized-per IV. 5, 10
 Tofeus Mihály IV. 98, 207, 217—8, 221—7, 238, 306, 313, 315, 338, V. 42, 71, 94
 Tóga IV. 294, V. 156
 Tógátusok IV. 279, 292—5
 Tolnai D. János IV. 181, 183, 194, 277
 — F. István IV. 312, 343, 349, 358.
 — István IV. 187, 354
 — Mihály IV. 349
 Torda IV. 41, 123, 125
 Tordaaaranyosi kör V. 224
 Tordai Ádám IV. 330, V. 216
 — Demeter IV. 35
 — főesperesség V. 203, 207, 210, 228
 — kör V. 225
 — országgyűlés IV. 8, 12, 16, 34, 38, 40, 42, 43, V. 209, 221
 — Sámuel V. 172, 178
 — Sándor András IV. 76, 101, 326, V. 217, 221, 226
 — zsinat IV. 22, 43, V. 222, 225—6, 232
 Tordos V. 200
 Torjai Székely Péter V. 232—3
 Torozkószentgyörgyi zsinat V. 115
 Toronyai Máté IV. 330, V. 218, 228
 Toroczkai Máté IV. 344
 Tóthfalusi Kiss Miklós IV. 226, 333—8, V. 98, 169
 Tóth Ferencz V. 116, 190
 Tőke Márton V. 172
 Török család (enyingi) V. 217
 Tripartitum IV. 4, 88—9, 107, 149, 163, V. 8, 45—7, 66
 Türelmi rendelet V. 59
 Türi Sámuel V. 81
 Udvarhelyi egyházmegye V. 202, 204, 209, 230, 233, 235, 237—9, 242
 — kör V. 224—5
 Udvarhelyszék V. 46, 147, 203, 209, 213—6, 230—1
 Ugocsa vármegye V. 202
 Ujszékely V. 238
 Ujtorda V. 21, 215
 Ungler Lukács IV. 43, 75
 Ungvári János IV. 99, 101—3, 330
 Unitárius egyház IV. 44
 — püspök IV. 44—5
 Urfiak tanulása V. 129, 148
 Uri püspök IV. 12, 50—1
 Urvacsora IV. 248—51, V. 89—91
 Utrechti egyetem IV. 296
 Uzdiszentszéki zsinat V. 82, 84
 Uzoni Balázs IV. 354, V. 235
 — Fosztó István V. 214, 230
 Ünnepek IV. 58, 250—1, 259—60, V. 10
 Vagyonkezelés V. 82—4
 Vajdahunyad V. 21, 24, 215, 217
 Vajdahunyadi egyházmegye V. 203, 226, 233, 235, 239
 Vajda László IV. 230—2
 Vajdaszentiván IV. 221—2
 Vajdaszentiváni János IV. 222

- Válaszut IV. 273
 Vallásszerű ügyek IV. 55
 Vamovich János IV. 339
 Várad IV. 57, 188, 198, V. 237
 Várad Belényesi Ferencz IV. 353
 — biblia IV. 198, 225, 333—4
 — iskola IV. 271
 — István IV. 352
 — Mátyás IV. 355
 — Miklós IV. 290
 — nyomda IV. 332
 — püspökség IV. 39, V. 203—4
 — zsinat IV. 183
 Várallyai Lőrincz IV. 352
 Varga István V. 190
 Vári Alatus János IV. 343
 Város deákjai IV. 295
 Városi egyházközségek IV. 119—28
 Vármegyei statutumok IV. 59
 Vásárhelyi Dániel IV. 342
 — István püspök V. 26, 29, 33, 35, 38
 — István esperes V. 235
 — Péter IV. 292, 299—300, 302, 312, 341
 — Töke István V. 139, 186—8
 Vegyes házasság IV. 56
 Velence IV. 214
 Verancsics Antal IV. 6
 Veresmarti Gáspár IV. 97, 197, 199, 207, 302
 Verestói György V. 142, 171
 Vest Gilbert V. 174
 Veszprémi István IV. 174, 231—3, V. 26, 28, 33, 46
 — Judit IV. 231
 Vigil IV. 293
 Vigiliák IV. 238
 Vingárd V. 228, 230
 Vízakna IV. 41, V. 21, 202
 Vizaknai Gergely IV. 324
 — György V. 217
 Voetius Gilbert IV. 201
 Volkel János IV. 340, 344
 Wass György IV. 301, 317
 Wesselényi Anna br. V. 174
 — István br. IV. 234, V. 13, 21
 — Mária br. V. 174, 178
 — Miklós br. id. V. 5
 — br. ifj. V. 166
 — Zsuzsánna br. V. 174
 Wiener Pál IV. 36—7, 72
 Windheim E. Chr. V. 174
 Wittenberg IV. 180, 292, 296, 330
 Wolf Keresztély V. 175, 186—8
 Zabola V. 237
 Zágonyi Aranka György V. 150, 171, 173, 183
 Zalányi Péter V. 91
 Zetelaka V. 231
 Zilahi iskola V. 123
 — István IV. 340
 — János IV. 341
 — S. András V. 42, 124, 130, 171
 Zólyomi Miklós IV. 301
 Zoványi György V. 36, 99, 244
 — József V. 244
 Zselyk V. 200
 Zsigmond Dávid IV. 275, 329
 Zsoltár éneklés IV. 189, 242, V. 97—9
 Zürich IV. 237